

Mellan trivsel och ensamhet

Om sociala villkor i lantbruket

Helena Nordström Källström

Fakulteten för naturresurser och lantbruk

Institutionen för stad och land

Uppsala

Doctoral Thesis
Swedish University of Agricultural Sciences
Uppsala 2008

Acta Universitatis agriculturae Sueciae

2008: 74

Omslag: Farfar Folke Pettersson (1901-1990), hemmansägare av Hunna Kolboda, Fotot är taget i trädgården med vy mot ägorna 1969.
(Foto: I privat ägo)

ISSN 1652-6880

ISBN 978-91-86195-07-6

© 2008 Helena Nordström Källström, Uppsala

Tryck: SLU Service/Repro, Uppsala 2008

Between comfort and solitude – the social conditions at Swedish farms.

Abstract

This is a story about farmers in sparsely populated regions of Sweden. For farmers, conditions have changed during the past decades. Swedish agriculture has declined and farms are getting bigger and fewer. This is effecting the social situations at farms. For example farmers' networks of colleagues are getting thinner and the traditional family farm has in many cases been changed to one-man farms. The aim of this thesis is to show how farmers perceive their social situations and, based on their stories about their social situations I will discuss farmers' social life from a perspective of socially sustainable development. My focus is the life worlds of Swedish farmers and their social relations.

The thesis is based on 30 interviews conducted in sparsely populated areas of Sweden. Two municipalities in the north of Sweden and one parish in the south of Sweden were chosen, both in boreal areas. The interviewees were chosen with respect to variety in age, sex and agricultural production. During the interviews, which aimed to cover most of the farmers' social contexts, different themes were discussed. These themes were; farmers identity, place, the family farm and other social relations, generation changeover, working environment, financial viability, agricultural policy and the market as well as public service on the countryside. These themes were synthesized with a connotation to both the emic and ethic concept *quality of life*. The relationship of *quality of life* and *socially sustainable development* of Swedish agriculture was also discussed.

To synthesize, the themes above can be categorized into two problem areas: 1) Farmers sense that they have too little influence on decisions that affect their farm business e.g. they feel *exposed* to decisions and policies from the "society" at large and 2) Farmers perceive an impoverished social situation with fewer contacts with other farmers and also with the consumers of their produce e.g. farmers experience *loneliness*. These problems can result in farmers retiring from farming and sometimes also leaving the countryside, but it is also in one way or another incorporated in their identities as farmers. Therefore, I focus on the experienced loneliness and vulnerability by these farmers and on the possible effect on social conditions in farming. Loneliness and vulnerability can be regarded lying at heart of social sustainability in sparsely populated areas in Sweden.

Keywords: social conditions, social sustainability, socially sustainable development, farmers, vulnerability, exposure, quality of life, loneliness, social relations, family formation, sparsely populated areas.

Sökord: sociala villkor, social hållbarhet, socialt hållbar utveckling, lantbrukare, bönder, utsatthet, ensamhet, livskvalitet, sociala relationer, familjebildning, glesbygd.

Author's address: Helena Nordström Källström, Department of Urban and Rural Development, SLU, Box 7012, 750 07 Uppsala, Sweden
E-mail: Helena.Kallstrom@sol.slu.se

Tillägnan

Till hela min stora familj som betyder allt
Till Sigrid, Ragna, Gunnar, Sture, Birger och den lilla/lille i magen
Och till Jakob

*En enda kärrings misslyckande att gå på vattnet får inte hindra oss andra att försöka.
Med större tro och med större skor. Det ska gå. Flytväst får användas i ömmande fall.*

*Det möjliga är inget mål. Det omöjliga är målet. Det omöjliga är till exempel att ta
vara på sin broder. Det har varit omöjligt nu i mer än fyratusen år. Det är målet.
Varken mer eller mindre.*

Stig Claesson, I boulevardernas skugga, 1984

Förord och tack

På omslaget till denna avhandling finns en bild på min farfar. Jag är uppväxt på gården där han står och blickar ut över ägorna. Kanske har detta inspirerat mig när jag valde att skriva en avhandling om lantbrukare. Vägen har varit lång och lite krånglig, men framför er ligger nu resultatet. Jag måste säga att jag är aningen förvånad och kanske lite stolt. Jag vill framförallt använda de närmaste raderna till att tacka alla dem som varit med och hjälpt mig och hejat på mig under årens lopp.

Under arbetet med min avhandling har några olika handledare varit engagerade. Ulrich Nitsch var huvudhandledare och tog sig an mig och mitt projekt när det startades 2001. Tack för din tro på mig och på projektidén. Magnus Ljung har varit min biträdande handledare och nära vän sedan dag ett, i över sju år. Tack för ditt engagemang, diskussionslust om smått och stort och för din förmåga att inspirera mig och få mig att känna mig smart. Ett stort tack till Ann-Kristin Ekman som tog över huvudhandledarskapet på slutet. Du har hjälpt mig att förstå och påmint mig om saker som jag redan kunde, men hade glömt bort. I avhandlingens elfte timme dök Kjell Hansen upp som biträdande handledare och har hjälpt mig mycket med den slutgiltiga texten. Ett särskilt tack till er alla för stort stöd och tröst och tack för alla genomläsningar och konstruktiva kommentarer.

Jag är också mycket tacksam för stöd och även praktisk hjälp från kollegor och doktorander som jag har arbetat tillsammans med på institutionen för stad och land i många år. Jag vet att när jag börjar räkna upp er så kommer säkert någon bort, men jag provar i alla fall. Tack till Hanna Ljunggren Bergeå, Lotten Westberg, Per Haglind, Lars Hallgren, Jenny Höckert, Neil Powell, Elvira Caselunghe, Sofie Joosse, Hans Peter Hansen, Stina Powell, Elin Ångman, Nadarajah Sriskandarajah med flera på avdelningen för miljökommunikation. Och till mina gamla doktorandkompisar Ulla Myhr,

Ann Åkerskog, Anna Tandre, Madeleine Granvik, med flera som både har läst texter och varit riktigt bra kompisar, hoppas det kan fortsätta när vi nu alla snart är klara. På institutionen har även Ulla Berglund och Lennart Salomonsson varit viktiga stöd när det går dåligt, och det gör det ibland. David Halim och Per-Arne Klasson, tack för att ni alltid ställer upp när det är datastrul, kopieringskrabb, när USB-minnet är fullt eller när jag behöver en TV med VHS-spelare (2008) för min forskning. Agneta Ekholm, tack för all hjälp med layout och mallar i den stressiga slutsputten och tack för din inställning att ingenting är omöjligt.

Tack också till Karl Bruckmeier på Göteborgs universitet som gav mig konstruktiva kommentarer på mitt halvtidseminarium. Ett stort tack också till Hasse Ljungdahl, min sväger, som har hjälpt mig med bilder och tålmodigt lyssnat på mina förvirrade beskrivningar av vad jag vill att bilderna skall illustrera och sedan ändå lyckats göra något vackert i slutändan. Och tack till min personliga bibliotekarie och språkexpert, min lillasyster Kristina Folkesson.

Tack till Margareta von Delwig och övrig personal på Varpen som har tagit hand om alla mina barn under åren och som inte en enda gång de senaste månaderna har frågat mig om jackor, skor eller vilken tid barnen skall hämtas. Ni är guld värda.

Det finns också människor som har stöttat mig indirekt, ibland utan att veta om det. Exempel på sådana människor är mina handledares män och fruar som fått stå ut med att arbetet med min avhandling har pågått även under helger och kvällar. Tack Andrea, Rolle och Lova. Ett extra tack till Andrea för all gästfrihet och uppmuntran, de gånger jag har bott hos er under avhandlingsarbetet. Jag vill också tacka dem som jag knappt vet att de finns men som ändå bidragit (ett exempel är min svärmors väninna som såg till svärmors gård när hon i sin tur tog hand om mina barn).

Tack mamma, pappa, Barbro och Petter för all hjälp hemma när det har varit extra stressigt. Och tack till alla vänner och bekanta som har visat stöd och uppmuntran. Några av er finns till exempel i Naturskyddsföreningen i Uppsala län, i Uppsala babysimförening, i Hågaladsskolans föräldraförening, i Uppsala IF fotboll P97E och i Fritids- och naturvårdsnämnden. Ett speciellt tack till Malin som jag alltid kan ringa när det är tungt, även om det kan gå år mellan våra möten ibland. Jag saknar dig i närheten. Ett stort tack till mina underbara vänner Lena och Mårten som uppmuntrar och hjälper mig och som alltid kan få mig att skratta. Vad skönt att ni äntligen är tillbaka.

Sist och absolut störst vill jag tacka min stora familj för att ni har stått ut med mitt skrivande, på sista tiden även vid matbordet. Jag vet att ni alla har fått avstå saker för att hjälpa mig. Tack för ert stora stöd och er omtanke som

ni alla visar på era egna små sätt. Tack Jakob, mitt livs kärlek, tack Sigrid, Ragna och Gunnar, mina stora duktiga barn som hjälper mig så mycket och tack Sture och Birger, mest för att ni finns och ger mig lite perspektiv på tillvaron. Vilken dag som helst skall jag bli en bättre och mer närvarande maka och mor...

Doktorandprojektet har i huvudsak finansierats av forskningsprogrammet MAT 21 (MISTRA) samt delvis av Jordbruksverket och institutionen för stad och land, SLU.

Ultuna, september 2008
Helena Nordström Källström

Innehållsförteckning

Publikationslista	13
1 Upptakt och utgångspunkter	15
1.1 Nedläggningen	16
1.2 Bekännelsen – Helenas bidrag till avhandlingens bakgrund	17
1.3 Finansiärer och externa idéer	19
2 Avhandlingens syfte och avgränsningar	21
2.1 Syfte och forskningsfrågor	21
2.2 Den "sociala" lantbrukaren - centrala begrepp och avgränsningar	22
2.3 Läsanvisningar	26
3 Tidigare forskning	29
3.1 Traditionella mönster i lantbruket	29
3.2 Lantbrukets sociala villkor idag	33
3.2.1 Familjejordbruket i förändring	34
3.2.2 Att identifiera sig som lantbrukare	36
3.2.3 Lantbrukaren, jorden och miljön	39
3.2.4 Det stora samhället runt lantbrukaren	40
3.2.5 Relationer och nätverk	42
3.2.6 Vad kan social hållbarhet vara?	43
3.3 Syntes: Mitt bidrag	51
4 Hur man forskar om lantbrukare	53
4.1 Intervjuerna	54
4.2 Analys av data	60
4.3 Självreflektion och giltighet	61
4.4 Beskrivning av gårdar och lantbrukare	65
4.4.1 Tvärsjö socken	65
4.4.2 Österfors kommun	68
4.4.3 Västerträsk kommun	72
5 Lantbrukares sociala villkor idag - Intervjuerna	77
5.1 Dagens lantbrukaridentiteter	79
5.1.1 Bonden i samhället	79

5.1.2	Den så kallade friheten	80
5.1.3	Kontinuitet	82
5.1.4	Bonden i samklang med naturen	82
5.1.5	Entreprenören	83
5.1.6	Vad innebär identiteterna?	84
5.2	Platsen	86
5.2.1	Framtidstro på en plats	88
5.2.2	Platsens påverkan	90
5.3	Familjejordbruk och sociala nätverk	91
5.3.1	Ett ensamarbete	91
5.3.2	Familjens betydelse	93
5.3.3	Kvinnan i lantbruket	94
5.3.4	Vänner	95
5.3.5	Sociala nätverk	96
5.3.6	LRF mitt i byn	98
5.3.7	Samverkan och folk på gården	99
5.3.8	Familjen och de sociala relationernas förtjänst	100
5.4	Generationsskifte	101
5.4.1	Arvets betydelse	101
5.4.2	Att investera för efterträdaren	103
5.4.3	Generationsskiftet – gåva eller ansvar?	105
5.5	Arbetssituation	106
5.5.1	Den trasige bonden	106
5.5.2	Stress och ledighet	107
5.5.3	Arbetssituationens andemening	108
5.6	Lönsamhet och bristande sådan	109
5.6.1	Ekonomisk uppskattning	109
5.6.2	Lönsamhet och skuldsättning	110
5.6.3	Att ta saken i egna händer och tro på framtiden	111
5.6.4	Att rätta munnen efter matsäcken	112
5.6.5	Lönsamhetens logiska följder	113
5.7	Jordbrukspolitik och marknadsrelationer	114
5.7.1	Bonden och byråkratin	114
5.7.2	Den nyckfulla jordbrukspolitiken	117
5.7.3	När storsamhället tränger sig på	118
5.7.4	Ryggsäcken – verkligt problem och intern mytbildning	120
5.7.5	Relationen till politik och marknad	121
5.8	Service, infrastruktur och arbetstillfällen	122
5.8.1	En ond spiral	122
5.8.2	Tillgång till arbetstillfällen	123

5.8.3	Olika behov av service	124
5.8.4	Betydelsen av service, infrastruktur och arbetstillfällen	124
6	Livskvalitet och social hållbarhet	127
6.1	Den upplevda livskvaliteten	127
6.1.1	Föreställningen om ett gott liv	127
6.1.2	Längtan till civilisationen	129
6.1.3	Livskvalitetens påverkan på jordbruket	130
6.2	Ensamhet och utsatthet – hoten mot det socialt hållbara jordbruket	131
7	Artiklarna	135
7.1	Helheten – den röda tråden	135
7.2	Sammanfattning av artikel I	136
7.3	Sammanfattning av artikel II	137
7.4	Sammanfattning av artikel III	137
7.5	Syntes av artiklarna	138
8	Diskussion och slutsatser	141
8.1	Slutsatser omkring social hållbarhet	141
8.2	Konsekvenser för policy	144
8.3	Framtida forskning	146
	Referenslista	149
	Bilaga 1: Intervjuguide	159
	Artikel I-III	

Publikationslista

Avhandlingen är baserad på arbetet som innefattas i följande artiklar, refererade med romerska siffror i texten.

- I Helena Nordström Källström och Magnus Ljung (2005). Social sustainability and collaborative learning. *Ambio*, vol. 34 (issue 4-5), p 373-379.
- II Helena Nordström Källström och Magnus Ljung. Recognizing the farmer – Strengthening farmers' place in society (manuscript).
- III Helena Nordström Källström och Ann-Kristin Ekman. Farm, family and friendship – Conflicting norms and local reality in North Swedish agriculture (submitted).

Artikel I är återgiven med tillstånd från utgivaren Allen Press Publishing Services. Artikel II är i manusform och artikel III är inskickad till *Journal of Rural Studies*.

Artikel I skrevs av mig Helena Nordström Källström och Magnus Ljung, med mig som huvudförfattare. Idén till artikeln kom vi fram till tillsammans och den bygger på empiri som vi samlat in var för sig. Båda författarna deltog alltså i planering, genomförande, analys och skrivande.

Artikel II skrevs också av mig Helena Nordström Källström och Magnus Ljung, med mig som huvudförfattare. Artikeln är skriven utifrån två konferensbidrag som jag själv skrivit och presenterat. Den bygger dels på empiri som jag har samlat in och på empiri från ett projekt som Magnus Ljung varit projektledare för. Merparten av analysen och skrivandet har gjorts av mig.

Artikel III skrevs av mig och Ann-Kristin Ekman, med mig som huvudförfattare. Artikeln bygger på empiri som jag samlat in och jag har själv planerat, genomfört, analyserat och i huvudsak skrivit artikeln. Ann-Kristin Ekman har bidragit med viktiga teoretiska inspel och perspektiv.

1 Upptakt och utgångspunkter

”Om det är så att man är ett påhäng, då är det dags att ta sin Mats ur skolan!”
Jan-Erik Hägglund, lappländsk lantbrukare, 2001

Jan-Erik, i citatet ovan, är en lappländsk mjölkproducent som är orolig för att samhället inte uppskattar hans arbete och hans livsstil. För honom känns detta avgörande för om han skall fortsätta eller inte. Denna avhandling handlar bland annat om Jan-Erik och hur de sociala sammanhangen kring jordbruket och jordbrukaren påverkar honom i hans vardag. Själv är jag uppväxt i småländsk jordbruksbygd där min farfar och min farfarsfar (och faktiskt så vitt jag vet ända upp till elva generationers Karlssons och Petterssons) har plockat sten, odlat havre och mjölkat kor. Detta har medverkat till en speciell känsla hos mig och ett intresse för jordbruket och jordbrukarna¹. Men det är först genom mitt arbete med avhandlingen som jag närmare förstått lantbrukets villkor och varför människor vill hålla på med jordbruk. Mina motiv till att skriva en avhandling har dels varit en vilja att visa på vad jag anser är problematiskt i svenskt lantbruk idag, dels att diskutera varför jag tycker att dessa problem är viktiga att beforska. Jag vill också berätta lite om min egen bakgrund och mina intressen och hur dessa har påverkat det projekt som ligger till grund för denna avhandling.

¹ Även om mina föräldrar har haft andra yrken, så har livet på gården fört med sig en speciell atmosfär med tydliga spår av det gamla bondelivet i föremål, byggnader och i naturen.

1.1 Nedläggningen

Förutsättningarna för jordbruk i Sverige har förändrats genomgripande under de senaste decennierna², inte minst på grund av faktorer i vår omvärld. Vi har sett en ökande storleksrationalisering, Sveriges inträde i EU 1995, ökad användning av ny informationsteknologi och sjunkande leverantörspriser för jordbruksprodukter för att bara nämna några faktorer som påverkar lantbrukets yttre förutsättningar. Detta har bidragit till att många svenska lantbrukare har valt att drastiskt ändra i sin produktion eller till och med lägga ned. I ett flertal empiriska studier³ har lantbrukare bland annat beklagat sig över att lönsamheten har minskat, men också på att arbetsbördan har blivit tyngre och att antalet boende på landsbygden har minskat.

Mellan 1994 och 2006 minskade antalet lantbruk i Sverige från ca 90 000 till 75 000. Antalet djurgårdar i Sverige har minskat snabbast och framförallt är det mjölkkoöbsetningar som har lagts ner. Men samtidigt har antalet djur på de kvarvarande gårdarna ökat (SCB, Jordbruksverket, Naturvårdsverket & LRF, 2007). I och med den snabba nedläggningen har många lantbrukare förlorat gamla kontaktnät, men samtidigt utvecklat andra⁴.

I tidigare studier⁵ har lantbrukare rapporterat att de upplever sig ha fått möta både massmedial misstänksamhet genom negativ nyhetsrapportering kring jordbruksfrågor och jordbruket, och betalningsovilja från konsumenterna i form av till exempel sjunkande leverantörspriser. Vidare har svenska lantbrukare tyckt att regler och stödsystem ändras för ofta. Lantbrukarna har uppfattat det som att politiker och allmänhet inte uppskattar den inhemska livsmedelsproduktionen.

I ett par generationer har både näringen och myndigheterna sett nedläggning av gårdar som något sunt⁶. Nedläggningskurvan har dock planat ut något under de senaste decennierna. Konsumenterna och även myndigheter har under en längre tid, direkt eller indirekt, stöttat det storskaliga jordbruket genom sitt agerande, vilket medför en risk att fler småskaliga

² Dramatiska förändringarna har pågått sedan andra världskriget, med stora rationaliseringar av både vårt skogsbruk och vårt jordbruk (Flygare & Isacson, 2003).

³ Se till exempel Nitsch (1985; 1990b), Nissfeldt (1991) samt Borgström och Ekman (1992).

⁴ Många förändringar är tvåeggade, med både positiva och negativa sidor. Dock är lantbrukarkårens minskning en faktor som påverkar lantbruket negativt – det blir en nedåtgående spiral. Nya kontakter innebär nya sociala relationer, men ofta minskad kollegial gemenskap.

⁵ Se t.ex. Jansson (1987), Djurfeldt (1998), Salomonsson (1999), Nordström Källström (2002) samt SCB, Jordbruksverket, Naturvårdsverket och LRF (2007).

⁶ Man kan säga att en viss nedläggning är en naturlig konsekvens av teknologiseringen och utvecklingen av lönsamma företag. Detta är extra tydligt inom jordbruket. Se t.ex. Cochrane (1958) och Leeuwis (2004).

enheter kommer att slås ut på sikt. Lantbrukare har också själva i olika sammanhang hävdade att nedläggningen har varit en förutsättning för att satsande jordbruk har kunnat växa och därmed överleva. Men finns det en gräns för hur många lantbruk som kan läggas ned? Påverkar detta de kvarvarande på andra sätt än att det blir mer mark över för dem att bruka? Är nedläggningen av lantbruk ett uttryck för brister i den sociala situationen i dagens svenska lantbruk och på vilket sätt påverkar nedläggningen av gårdar de sociala villkoren för dem som fortsätter?

Dessa fakta kan verka nedslående, men allt är inte dystert. Lantbrukare är mer nöjda med livet och kärleken än den genomsnittliga befolkningen i Sverige (LRF, 2005). De senaste fyra åren har lantbrukares investeringsvilja och framtidstro ökat varje år (LRF, 2006; LRF, 2007). Under 2006 upplevde fler lantbrukare än året innan konsumenternas förtroende, åtta av tio lantbrukare kände sig stolta över att vara lantbrukare och hela 96 % av lantbrukarna trivdes med arbetet som bonde (LRF, 2007). Det pågår också åtskilliga samverkansprojekt runt om i Sverige och många satsar på lokala livsmedelsprojekt. Dessa åtgärder kan motverka nedläggning och gynna småskaliga verksamheter såväl som större enheter.

Varför vill jag då studera lantbrukets sociala villkor just nu? När doktorandprojektet påbörjades 2001 fanns det en ökande oro bland svenska myndigheter för hur man skulle kunna bevara alla naturvärden i det svenska jordbrukslandskapet vid fortsatt hastig nedläggning av gårdar. Intresset för vilka mekanismer som styrde nedläggningen var stort. Idag pratar man lika mycket om sociala värden och lantbrukarens livssituation som om biologisk mångfald i jordbrukslandskapet. I och med TV-program som *Bonde söker fru*⁷, blir lantbrukarens vardag också uppmärksammas på nytt.

1.2 Bekännelsen – Helenas bidrag till avhandlingens bakgrund

Det finns en tradition inom tolkande och reflexiv forskning att försöka beskriva forskarens (sin egen) förförståelse kring ett fält eller vad i forskarens bakgrund som kan påverka frågor, datainsamling och analys i forskningen (se t.ex. Van Maanen, 1988 samt Alvesson & Skoldberg, 1994). Samtidigt kan det vara svårt att själv få syn på vilka delar av bakgrunden och de tidigare erfarenheterna som har spelat roll. Jag kommer här att göra ett försök att beskriva min bakgrund och vilka möjliga konsekvenser det har haft för min forskning.

⁷ Ett dating-program för lantbrukare som under de senaste åren har visats på TV 4 i Sverige.

När jag påbörjade mitt doktorandprojekt var det bland annat med en önskan att kunna bidra till hållbar utveckling av svenskt jordbruk. Med min bakgrund som agronom och uppväxt på en liten gård i Småland kunde jag tidigt se något av den verklighet som svenskt jordbruk lever med. Jag har också sedan mycket unga år engagerat mig mycket för miljö- och utvecklingsfrågor i olika sammanhang. Och det var frågor kring hållbar utveckling som drev mig till SLU (Sveriges lantbruksuniversitet) från Stockholms universitet där jag startade min akademiska bana med studier i socialantropologi och u-landskunskap.

Forskningsprojektet som jag påbörjade 2001 och som sedan ledde fram till denna avhandling var mitt i prick. Jag fick möjlighet att arbeta med och forska om lantbrukare och hållbar utveckling, men framförallt har jag haft möjlighet att träffa och lära känna många intressanta människor i lantbruket och lyssna på deras levnadsöden. Genom att belysa deras situation hoppas jag kunna bidra till en del av den kunskap som behövs för att aktörer i och omkring lantbruket skall kunna fatta väl avvägda beslut som kan leda till en hållbar utveckling av svenskt jordbruk.

Varför är då lantbrukares sociala villkor viktiga för mig och vad är det som gör lantbrukare speciella? För mig handlar det om människorna på gårdarna runt om i Sverige och om lantbrukets/lantbrukares rättigheter, möjligheter och värde. Jag drivs också av en tro att det är viktigt för hela samhället att vi får ha en egen livsmedelsproduktion nära människor och konsumenter, både av resurshushållnings- och kulturella skäl. Jag har en önskan om att vi får ha kvar det landskap som är skapat av livsmedelsproduktionen, genom lantbrukares brukande och boende, och som är viktigt för vår natursyn och känslan av vad det är att bo i Sverige⁸.

Vad har då min bakgrund och mina drivkrafter haft för inverkan på forskningen som ligger till grund för denna avhandling? Min bakgrund inom lantbruket och mina intressen för lantbrukets framtid kan medföra både fördelar och nackdelar för forskningen. Jag har en speciell förförståelse som gör det lättare att få tillgång till tankar och företeelser genom att jag och informanterna delvis har samma referensramar. Förförståelsen kan samtidigt verka begränsande genom att jag kan ha förutfattade meningar om företeelser eller svårt att få syn på nya perspektiv eftersom jag ser det delvis "inifrån" kontexten. Detta kan kallas "hemmablindhet"⁹ (jfr Hylland

⁸ Att studien är begränsad till Sverige är av delvis praktiska skäl, men även av de skäl som beskrivs i bakgrunden, d.v.s. min egen bakgrund, utvecklingen i svenskt jordbruk samt finansiärernas önskemål.

⁹ Det kan också finnas s.k. "blinda fläckar", d.v.s. att jag inte beskriver saker som är självklara för mig även om det kanske inte är det för alla läsare.

Eriksen, 2000). Dock anser jag att fördelarna överväger. Intervjusituationen och kontakten med lantbrukarna förenklas, medan de negativa konsekvenserna av min bakgrund delvis hanteras genom min medvetenhet om förståelsen och genom reflexivitet. En annan fördel, som jag ser det, är att jag genom att vara närmare lantbrukarnas verklighet delvis undviker överdriven romantisering av densamma, vilket kan vara ett problem när man studerar en kultur som man inte är lika bekant med. Samtidigt kan min bakgrund göra att det är lätt för mig att ta parti för lantbruket. Jag känner samhörighet och kan identifiera mig med lantbrukarna på ett plan, men samtidigt är jag forskare och vill vara så objektiv som möjligt.

Min egen påverkan på forskningens inriktning har varit olika i olika faser. Frågeställningen har jag till stor del påverkat och den har därmed influerats av mina egna intressen. På urvalet av platser och intervjupersoner har många andra inverkat. Det är framförallt i intervjusituationen och analysen som jag själv blir mest synlig¹⁰.

Min roll som forskare är att lyssna på lantbrukarna och försöka förstå, men också att ta ett steg tillbaka och kritiskt analysera det jag har upplevt och dra slutsatser. Jag vill också i enlighet med mina intressen för hållbar utveckling av lantbruket komma fram till rekommendationer och förslag till förbättringar.

1.3 Finansiärer och externa idéer

Doktorandprojektet är en del av MAT 21-programmet och dess forskningsområde *Konsumenter och lantbrukare*. MAT 21-programmet som har engagerat ca 25 doktorander och 75 forskare under en åttaårsperiod är finansierat av forskningsstiftelsen MISTRA¹¹. Syftet med MAT 21 är att skapa en hållbar livsmedelsproduktion inför framtiden¹². Man har försökt täcka in alla delar av en hållbar utveckling av svensk livsmedelsproduktion genom att studera ekologiska, ekonomiska och sociala aspekter. En viktig del av bakgrunden

¹⁰ Jag kommer att återknyta till denna diskussion i kapitel 4 som handlar om hur jag metodologiskt har gått tillväga.

¹¹ MISTRA – Stiftelsen för miljöstrategisk forskning finansierar långsiktig, bred och tvärvetenskaplig forskning som bidrar med praktiska lösningar till centrala miljöproblem. MISTRA bidrar med 250 miljoner per år till miljöforskningen.

¹² MAT 21 var ett forskningsprogram där ett hundratal forskare samarbetade för att hitta vägar till en ekologiskt och ekonomiskt hållbar livsmedelsproduktion. Man forskade om växtodling, djurhållning, produktkvalitet, konsumentbeteenden, lantbrukarnas delaktighet, systemanalyser och framförallt hur framtidens livsmedelsproduktion kan tänkas se ut. Programmet påbörjades 1997 och avslutades 2004. Sveriges Lantbruksuniversitet var huvudman för programmet, men forskning skedde också vid Uppsala, Göteborgs, Lunds och Umeå universitet.

till denna avhandling är att bidra till forskningen kring de sociala aspekterna av hållbar livsmedelsproduktion. Forskningen inom MAT 21 har som syfte att vara tillämpbar, det vill säga man vill finna praktiska lösningar på några av de främsta hållbarhetsproblemen inom svenskt jordbruk inför framtiden. Inom MAT 21 har forskning bedrivits med fokus på konsekvenser av lantbrukares handlande. Avhandlingens bidrag till forskningen är bland annat att synliggöra vikten av nätverk och relationer i lantbruket och hur detta bidrar till meningsfullhet för brukaren. Detta kan i sin tur bidra till en social situation som är en förutsättning för hållbar utveckling. Att avhandlingen startade som en del av MAT 21 är viktigt för att förstå att syftet från början har varit att vara nyttig för hållbar utveckling av svenskt jordbruk.

Ytterligare ett inspel till forskningsansatsen kom 2001 i och med att Jordbruksverket, inom ramen för projektet CAP:s miljöeffekter,¹³ initierade en studie av lantbrukets generella förutsättningar i svensk glesbygd och skogsbygd. Bakgrunden var att man hade sett att nedläggningstakten av jordbruk var hög i vissa områden trots att lantbrukarna i dessa områden fick ett ökat ekonomiskt stöd. Jag fick i uppdrag att göra en intervjustudie bland lantbrukare i några områden i svensk glesbygd och skogsbygd och detta bidrog med större delen av min empiri om lantbrukets sociala villkor. Jordbruksverket stöttade även intervjustudien finansiellt och den är publicerad 2002 i Jordbruksverkets rapportserie (Nordström Källström, 2002).

¹³ CAP:s miljöeffekter är ett projekt som utvärderar EU:s jordbrukspolitikens miljöeffekter i Sverige. CAP står för *Common Agricultural Policy* och är alltså EU:s jordbrukspolitiska program. Projektet drivs av Jordbruksverket i samarbete med Riksanstikvarieämbetet och Naturvårdsverket och har pågått kontinuerligt sedan EU-inträdet 1994. Målen för projektet CAP:s miljöeffekter är att redovisa de viktigaste miljöeffekterna av jordbrukspolitiken, att ge svar på frågor om förväntade reformers miljöeffekter samt att utgöra ett stöd för myndigheternas utredningsverksamhet.

2 Avhandlingens syfte och avgränsningar

“Att vara lantbrukare är att rå sig själv...”

Håkan Bertilsson, lappländsk kobonde, 2001

Lantbruk kan ses som något man gör själv, som Håkan ovan uttrycker det, men lantbrukare är också, liksom vi andra, sociala varelser som är beroende av relationer med sin omvärld för att må bra och för att fungera. Detta avhandlingsprojekt initierades för att studera sociala relationer och vad de betyder för lantbruket och lantbrukarna. I detta avsnitt formuleras forskningens syfte och de forskningsfrågor som följer av syftet. Jag kommer också att förklara vilka avgränsningar som jag har gjort och vilken betydelse jag lägger i de begrepp som ingår i syftesbeskrivningen.

2.1 Syfte och forskningsfrågor

Bakgrunden ovan, med de frågor och följdfrågor som jag ställt, har lett mig fram till följande sammanfattande beskrivning av syftet med min avhandling:

Avhandlingens syfte är att visa hur lantbrukare upplever sin sociala situation. Utifrån informanternas berättelser om sina sociala situationer, diskuterar jag sedan lantbrukarnas sociala villkor utifrån ett socialt hållbarhetsperspektiv. Det är därmed lantbrukarnas livsvärldar som är mitt fokus.

För att lantbrukare skall stanna i lantbruket och vara vid god hälsa är de sociala sammanhangen viktiga. För en hållbar utveckling av jordbruket är den sociala dimensionen central, enligt min uppfattning. För att uppnå avhandlingens syfte har jag ställt mig följande forskningsfrågor:

Vad berättar lantbrukare om sina sociala villkor? Finns det gemensamma drag i de olika berättelserna? Hur talar lantbrukare om det speciella med att vara just lantbrukare idag? Hur ser de på sina relationer till andra?

Vad säger lantbrukare om framtiden? Hur ser de på sina möjligheter för gården att fortleva som en självständig enhet? Och hur talar de om den egna familjens möjligheter att även i framtiden leva sina liv på gården? Dessa frågor gör det nödvändigt att gå in på innebörderna av och funktionerna hos begreppet socialt hållbar utveckling.

2.2 Den "sociala" lantbrukaren - centrala begrepp och avgränsningar

I detta avsnitt diskuterar jag några centrala begrepp och hur jag använder dem i avhandlingen. I kapitel 3, där jag beskriver tidigare forskning som ligger till grund för min analys, kommer jag sedan att återknyta till dessa och även diskutera andra användningar. Jag kommer också att diskutera de kontextuella och teoretiska avgränsningar jag gjort för att därmed göra syftet klarare.

Som framgår av syftet så är jag i första hand intresserad av att beskriva lantbrukares sociala villkor såsom de framträder i mina intervjuer. Detta innebär att upplevelsen som förmedlas till mig blir central. Vad betyder det att jag tar del av en lantbrukares upplevelse och vad är en upplevelse? En upplevelse blir i det här fallet en utvald berättelse; lantbrukaren väljer medvetet och omedvetet ut vad han eller hon vill berätta för mig. Dessutom blir vissa upplevelser till erfarenheter som kan berättas och andra inte. Det kan också vara så att människors upplevelser görs i en kulturell kontext som i sig självt väljer ut vad som blir en upplevelse och inte, vissa saker är helt enkelt inte tillräckligt kulturellt viktiga för att bli en berättelse¹⁴. Den som berättar har alltså en mental modell som bestämmer vad som bör berättas och vad som bör förtigas¹⁵. I intervjuer kan man se att människors upplevelser ibland sammanfaller, men det behöver inte betyda att man har upplevt precis samma sak, utan snarare att man har internaliserat en stereotyp (Frykman, 1992; Fägarborg, 1999). I mina intervjuer sa, med mycket få undantag, samtliga lantbrukarna till exempel "vi lantbrukare producerar mat av god kvalitet" och "när vi gick med i EU, trodde vi att vi skulle få konkurrera på lika villkor", med i stort sett identiska ordval.

Ett viktigt begrepp som finns redan från början i min text är *sociala villkor*. Med social menar jag mellanmänsklig och det handlar således om de

¹⁴ Jag diskuterar också detta i kapitel 4 som handlar om metod.

¹⁵ Det finns vissa stereotyper som påverkar kunskapsinnehållet i intervjumaterialet.

relationer lantbrukaren har. Utgångspunkten är alltså att människan är en social varelse som behöver interagera med andra människor. Jag kommer att diskutera sociala villkor och förutsättningar men framförallt fokusera på de sociala relationerna.

När jag pratar om *lantbrukare*¹⁶ menar jag människor som brukar jord och skog på landsbygden. Lantbruket har flera funktioner på landsbygden bland annat som skapare av det brukade landskapet, men det bidrar också till en "levande" landsbygd genom verksamhet och boende. Lantbrukare som till stor del lever på sitt lantbruk upprätthåller fler värden, men lantbrukare har ju i alla tider kombinerat brukandet med andra verksamheter. Fritidslantbrukare bidrar också till det öppna landskapet och till att lantbruket överlever i bygden, även om aktiviteten ligger nere när han eller hon är på sitt ordinarie arbete. Viktigt att komma ihåg är att gruppen lantbrukare är en mycket heterogen grupp i Sverige idag. Enligt LRF¹⁷ är det endast ca 20 % av bondekåren som är heltidsjordbrukare (Jordbruksverket, 2006a). På liknande sätt har etnologen Anders Salomonsson definierat en *bonde*. Salomonsson beskriver bonden som: "En person (familj, hushåll) som på egen eller arrenderad jord, som en viktig del av sin försörjning, producerar livsmedel och/eller råvara till livsmedel för avsalu (och eget bruk)" (Salomonsson, 1999, s. 22-23).

Sociologen Göran Djurfeldt har föreslagit en typologisering av lantbruk/lantbrukare, inspirerad av den ryske jordbruksekonomen A.V. Chayanov (Djurfeldt, 1994). Enligt Djurfeldt finns det fyra typer av lantbruk/lantbrukare: 1) stora jordbruk beroende av avlönad arbetskraft, 2) egentliga familj jordbruk, 3) enmansbruk och 4) småbruk. I hans analys skiljer sig de olika typerna bland annat åt genom drivkrafter och motivation. Den första kategorin anses bland annat vara mer kapitalistiskt driven än de andra. Ordet bonde använder Djurfeldt för kategorin egentliga familj jordbruk. På de gårdar som ingår i min studie finns alla former av lantbruk, men många har utvecklats från egentliga familj jordbruk till större intensiva lantbruk, mindre enmansbruk eller mer extensiva jordbruk. I dessa fall är det inte uppenbart att de grundläggande motiven för lantbruk skiljer sig åt, i alla fall inte beroende på produktionsform. Däremot är lantbrukarna en mycket heterogen grupp vilket gör att det finns många individuella motiv för

¹⁶ Jag är medveten om att lantbrukare även kan vara kvinnliga, men för att göra det hela enkelt för mig själv så kommer bonden/lantbrukaren att benämnas som "han" eller "honom" eftersom det traditionellt har varit så och eftersom de flesta lantbrukare i min studie är män. Undantag är när jag skriver om en specifik kvinnlig bonde.

¹⁷ Lantbrukarnas riksförbund.

brukandet. I många fall är lantbrukarna mer olika än lika¹⁸. I många studier beskrivs familjejordbruket som viktigt att bevara för sin unika organisationsform, men idag verkar de större lantbruken samt de riktigt små vara mest uthålliga. De riktigt små lantbruken (2-5 ha) har minskat minst i Sverige och de riktigt stora lantbruken (över 100 ha) har ökat något mellan 1990 och 2005 (Jordbruksverket, 2006b).

Jag använder ordet lantbrukare och bonde som utbytbara begrepp. De har dock olika bakgrund, ordet bonde kommer ifrån boende och ägande, medan lantbruk handlar om livsmedelproduktionen, alltså mer en aktivitet. Benämningarna återspeglar olika tidsperioder. Bonde är ett begrepp med längre traditioner, medan lantbruk är yngre. Bonde har också använts och klingar än idag nedlåtande för vissa människor, oftast utanför lantbruket. Etnologen Sören Jansson hittade i en ordbok från 1925 en stor mängd skymford som bygger på bond- eller bonde, till exempel beskrivs där den "bondaktige" som "ohyfsad, tölpaktig och grov" (Jansson, 1987). Idag tycks det som att båda bonde och lantbrukare används av lantbrukarna själv och att ingen av benämningarna låter sämre än den andra¹⁹.

En *socialt hållbar utveckling*²⁰ beskrivs ofta som en av tre viktiga aspekter av hållbar utveckling²¹. Hållbar utveckling är ett svårt begrepp, det definieras ofta mycket brett och det har, politiskt, också varit syftet med begreppet (Redclift, 2000; Olsson, 2005). Här blir det användbart endast om det kan fyllas med olika innehåll beroende på kontext²². Att inte entydigt definiera begreppet har gjort det politiskt livskraftigt, det öppnar för att man kan diskutera vilken lösning som är mest "hållbar": Alla kan vara överens om att utvecklingen måste vara hållbar, men man behöver inte till en början vara överens om vad det innebär. Politiskt ger detta också möjligheter att strida för en egen inriktning inom ramen för en hållbar utveckling. Begreppet har ibland plockats upp i vetenskapen av samma anledning; vissa forskare som önskar påverka politiken arbetar för att få sina resultat erkända som de mest "hållbara"²³.

¹⁸ Ofta speglar motiven för en lantbrukare mer dagens urbana samhälle än den är ett arv från den gamla bondekulturen.

¹⁹ Jag kommer att återknyta till bonde och lantbrukare i kapitel 5 under identitet.

²⁰ Jag vill använda begreppen *socialt hållbar utveckling* eller den *sociala dimensionen av hållbar utveckling* än *social hållbarhet* hellre än *social hållbarhet* för att undvika missuppfattningen att det skulle röra sig om någon form av statiskt tillstånd. Socialt hållbar utveckling är något som hela tiden förändras med plats, tid och situation.

²¹ De andra två är ekologiskt och ekonomiskt hållbar utveckling.

²² Jämför Merle Jacobs (1999) diskussion om social hållbarhet som ett randbegrepp och ett vetenskapligt begrepp.

²³ Begreppet används alltså ofta normativt och detta är viktigt inom politiken, men inte lämpligt i vetenskapliga sammanhang (jfr Jacob, 1999).

Vidare är hållbar utveckling en social konstruktion som kan variera med situation, tid och plats²⁴. Som en social konstruktion är hållbar utveckling en slags överenskommelse mellan människor. Hållbar utveckling kan alltså vara vad vi bestämmer att det är och det är ju också på detta sätt begreppet har fungerat inom politiken. De teoretiska och analytiska konsekvenserna av detta resonemang är att man behöver studera samtal och överenskommelser av hållbar utveckling för att närmare förstå vad begreppet innehåller.

Ett sätt att förstå vad socialt hållbar utveckling kan vara är att se till ett samhälles förmåga att reproducera sig självt, men man kan också se en socialt hållbar utveckling som ett samhälle som tillhandahåller de sociala villkor som gör att det består och detta kan mycket väl betyda en ständig förändring. Ofta används begreppet normativt, inte minst i politiska sammanhang där det förknippas med demokrati, inflytande, frihet, trygghet, kultur och traditioner m.fl. företeelser som anses goda i dagens samhälle. Detta kan medföra problem när man vill använda begreppet vetenskapligt. Samtidigt är social hållbarhet ett viktigt begrepp i dagens politiska diskussion och kan därför inte nonchaleras av vetenskapen.

Med den sociala dimensionen av hållbar utveckling avser jag i avhandlingen lantbrukaren och dennes sociala omvärld, det sociala sammanhang vari han ingår. Det går att ha inställningen att man inte vill dela upp hållbar utveckling i flera delar och att det inte går att skilja den sociala dimensionen från den ekologiska. Det sociala systemet kan drabbas av en ekologisk kollaps och vice versa. Den sociala dimensionen är dock viktig för sin egen skull och kan studeras separat. I lantbruket beror de övriga dimensionerna i hög grad på de människor som driver lantbruket. Deras sociala villkor blir därför avgörande för hur lantbruket drivs, för framtiden på gården och jordbrukets överlevnad generellt. Därför skiljer jag ut den sociala dimensionen som en avgränsning av forskningsområdet²⁵.

Jag kommer inte att fokusera på den ekologiska aspekten av hållbar utveckling av svenskt jordbruk, vilket innebär att jag kommer att studera lantbrukare oberoende av vilken produktion de bedriver²⁶. Avhandlingens fokus är de sociala villkoren i lantbruket. Jag kommer heller inte att diskutera kopplingen mellan sociala villkor och ekologiskt engagemang, det vill säga om bönder med goda sociala förutsättningar är mer benägna att

²⁴ Denna avhandling ingår i ämnet miljökommunikation. Kommunikation mellan människor bidrar till sociala konstruktioner eller överenskommelser om sakers tillstånd. Dessa kan variera med tid, plats och kultur.

²⁵ Jag utvecklar mina tankar om hållbar utveckling och den sociala dimensionen av hållbar utveckling i kapitel 3 som handlar om tidigare forskning.

²⁶ För en översikt av hur lantbrukares upplevelse av status, identitet, medbestämmande med flera sociala faktorer påverkar hans eller hennes miljöhänsyn se t.ex. Ahnström et al. (2008)

driva sin gård ekologiskt eller inte. Lantbrukarnas sociala situation är grunden för fortsatt lantbruk oavsett inriktning.

2.3 Läsanvisningar

Under skrivandet av denna avhandling har jag rört mig mellan vetenskapstraditioner. Jag står kanske fortfarande kvar med någon fot i tvärvetenskap eller naturvetenskap även om jag har närmast mig ämnena socialantropologi och etnologi. Detta får naturligtvis återverkningar på avhandlingen. Här vill jag beskriva hur jag har arbetat och hur avhandlingen är uppbyggd. För att ta reda på hur en lantbrukares sociala villkor kan se ut och vad social hållbarhet kan betyda i lantbruket använde jag mig av en relativt empiribaserad metod i mitt fältarbete. Detta innebär bland annat att jag gjorde intervjustudien först och därefter började arbeta med teoretiska frågor. Det samhällsvetenskapliga forskningsfältet kring sociala villkor är emellertid så brett att jag i första hand koncentrerat mig på forskning som diskuterat bönders sociala villkor. Avhandlingen är dock inte kronologiskt uppbyggd enligt hur studien har gjorts, den har istället en traditionell form där teori och begrepp kommer före redovisning av empiri.

Läsaren har redan sett kapitel 1 och 2 som innehåller en bakgrund till hur avhandlingsprojektet kom till och som formulerar syfte och frågeställningar. I kapitel 3 går jag igenom tidigare forskning om lantbrukare och deras sociala relationer. Tidigare forskning har som syfte att sätta avhandlingen i ett vetenskapligt sammanhang. Jag redogör också för några utvalda ansatser som tidigare använts för att kartlägga sociala aspekter på hållbar utveckling och redovisar hur min forskning förhåller sig till dessa teorier. Därefter beskriver jag, i kapitel 4, metoder och tillvägagångssätt för mitt fältarbete samt vilka problem och frågor som jag har ställts inför under arbetets gång. I kapitel 5 redovisas empirin från mitt fältarbete tillsammans med tidigare studier och ibland även statistik för att sätta resultaten i ett större sammanhang. En del av empirin har redan publicerats som en rapport för Jordbruksverket 2002 (Nordström Källström, 2002). I kapitel 6 gör jag en sammanfattande syntes av empirin och diskuterar den i förhållande till bland annat upplevd livskvalitet och socialt hållbar utveckling. Jag använder begreppet livskvalitet som en delanalys av ett emiskt²⁷ begrepp. När lantbrukare talar om sina sociala villkor benämner de ofta det önskade tillståndet som god livskvalitet.

²⁷ Den emiska nivån är livet som det upplevs av ett samhälles egna medlemmar och den etiska nivån är forskarens analytiska beskrivningar och förklaringar (Hylland Eriksen, 2000)

Efterföljande kapitel 7 redovisar kort artiklarna som biläggs avhandlingen och hur de hänger ihop med och formar svar på avhandlingens frågor. I denna avhandling är kappan en fristående del som kan läsas för sig. Artiklarna fungerar som fördjupningar av diskussioner som väckts i kappan. Till sist, i kapitel 8, kommer en slutsats omkring social hållbarhet i svenskt jordbruk och framtida åtgärder för att stärka den.

Jag har valt att skriva denna sammanläggningsavhandling på svenska med artiklar på engelska i bilagor. Mina huvudskaliga skäl till detta kommer från de motiv till studien som jag redovisat i kapitel 1. Jag vill kunna bidra till diskussionen om hållbar utveckling av svenskt lantbruk och tänker mig att en text på svenska har större förutsättningar att bli läst som ett inspel i den svenska debatten. Jag anser vidare att jag kan nyansera betydelser av begrepp och tolkningar av intervjuer bättre på mitt modersmål. Artiklarna är på engelska för att kunna publiceras i internationella tidskrifter och med detta även kunna nå en internationell publik.

3 Tidigare forskning

”När vi kom till gården hade buskarna växt på åkrarna i tio år, men det vore ju fruktansvärt om vi inte skulle klara att hålla öppet med maskiner, det som folk förr har slitit med handkraft för att skapa.”

Tobias Lindberg, lappländsk köttproducent, 2001

Avhandlingens syfte, som tidigare sagts, är att visa hur lantbrukare upplever sin sociala situation, liksom att diskutera vad lantbrukets socialt hållbara utveckling kan betyda för mina informanter. Med socialt hållbar utveckling menar jag här tankar och praktiker som finns för att säkra gårdens och jordbrukets överlevnad och landsbygdens framtid. Jag vill också diskutera vad social hållbarhet kan betyda för svenskt jordbruk. Avhandlingens syfte har lett mitt intresse i riktning mot en vilja att förstå innebörderna i lantbrukarnas sätt att resonera och uttala sig och därmed också mot samhällsvetenskapliga metoder och teorier. Därmed ingår jag i en ganska omfattande och bred forskningstradition, som jag inspirerats av och som hjälpt mig med centrala teman i avhandlingen. Här kommer jag att redogöra för de idéer som varit viktigast för att hjälpa mig att tänka²⁸.

3.1 Traditionella mönster i lantbruket

Betraktat i backspegeln skulle socialt hållbar utveckling kunna vara en redogörelse för lantbrukets och landsbygdens historia. En viktig utgångspunkt i ett sådant resonemang är att landsbygden definieras kulturellt genom att kontrasteras mot staden: Det är först när det finns städer som det ger

²⁸ Här är det alltså inte de empiriska resultaten som står i fokus – de skiljer sig ju avsevärt åt mellan olika delar av världen – utan i första hand de teoretiska perspektiven.

mening att tala om landsbygd. Samtidigt har man ofta överdrivit just skillnaderna mellan stad och land, medan integrationen och kontakterna däremellan har förbisetts. I en berömd studie från Österlen har sociologen och etnologen Börje Hanssen (1977) visat hur landsbygdsbors handlingsfält – det vill säga räckvidden hos deras sociala kontakter – under 1700-talet sträckte sig långt utanför den egna bygden och regelbundet omfattade kontakter med städernas befolkning. Man skulle kunna säga att Hanssen hävdar att ”uthålligheten” på den österlenska landsbygden beror av kontakterna med de små stadsmiljöerna.

Föreställningarna om fasta gränser mellan stad och land behöver därför nyanseras. På Österlen – och sannolikt på de flesta håll i Sverige – fanns redan under 1700-talet rurala stadsinvånare och urbana landsbygdsbor. Generellt fanns det betydande kontakter mellan staden och landet, och identitetsskapandet, såväl i staden som på landsbygden, hängde nära samman med de relationer man hade. Att dagens lantbrukare lever i ett urbant samhälle i kombination med en rural kultur, är således inget nytt fenomen²⁹.

Generationsskiftet är på många sätt den punkt då det avgörs om gården är ”uthållig” i meningen att om den kommer att leva vidare eller om den kommer att läggas ned (alternativt säljas utanför familjen). Generationsskiftet är en sorts ekonomisk transaktion men också en ett uttryck för lantbrukares sociala villkor i allmänhet och deras familjeförhållanden i synnerhet. Generationsskiftets sociala konsekvenser har behandlats i de allra flesta framställningar om landsbygdens villkor – från klassikerna (t.ex. Arensberg, 1968) till skildringar från vår egen tid (se t.ex. Flygare, 1999). De allra flesta författare som har behandlat ämnet verkar vara överens om att generationsväxlingar är delar av landsbygdens pågående vardagsliv. Däremot finns det olika sätt att tolka fenomenet. Arensberg (1968) kopplar samman generationsskiftena med sociala normer och med hur de irländska landsbygdsborna definierade sig i relation till staden. Här framstår generationsskiftet i första hand som en sorts kulturell institution som bidrar till att utmärka landsbygdens särart.

Hos etnologen och agrarhistorikern Iréne Flygare (1999) möter vi ett annat sätt att närma sig diskussionen. Här ses generationsskiftet – förutom att vara en företeelse som skapar både stabilitet och förändring (med måtta) i lantbruket – som en manifestation av de genusrelationer som råder på den

²⁹ Ibland ter sig det urbana samhället som mer ”modernt”, medan det rurala verkar mer ”traditionellt”. Detta är en förenklad uppdelning. Lantbrukare är också moderna, men på ett annorlunda sätt. Det är villkoren, som de uttrycks i livsformerna, som avgör på *vilket sätt* en grupp är ”modern” men oavsett sättet måste alla samtidigt levande grupper också betraktas som just samtida (se Höjrup, 1983a).

svenska landsbygden. Här kan överlåtelsen av gården kopplas samman med hur manlighet fungerar som klassifikationsgrund för vardagslivets praktik, det vill säga hur arbetsuppgifter fördelas och manligheten framträder som norm. Därmed skapas processer av kontinuitet som binder samman individer, tid och rum i lantbruket och som möjliggör förändring utan kaos – som upprätthåller den rådande genusordningen.

Just kontinuitet lyfts ofta fram som ett utmärkande drag i jordbrukande samhällen, exempelvis i form av en bondekultur som har levt kvar och som kännetecknas av en särskild form av ekonomi, arbetsorganisation, levnadsform (familj, boende och fritid), världsbild (attityder och värderingar) och speciella arbetsvillkor. I en sådan förståelse framstår lantbrukarnas världsbild som en form av fatalism som bland annat härrör från beroendet av vädret, liksom det finns en cyklisk tidsuppfattning på grund av årstidernas inverkan. Denna konservativa ideologi knyts till generationsskiftet via "länktanken" det vill säga föreställningen om att man är en länk i en kedja av generationer på samma gård är också tydlig, enligt Jansson (numera Flygare) (1984).

I de allra flesta fall, genom historien, har kärnfamiljen utgjort hushållets huvudsakliga beståndsdelar, vanligtvis tillsammans med tjänstefolk. Under industrialiseringen och därefter har dock organiseringen av arbetet mer och mer fokuserats runt kärnfamiljens medlemmar (Gaunt, 1983; Flygare, 1999). Här blir det alltså tydligt att familjebildning nästan kan ses som en förutsättning för att kunna driva en gård.

Lantbrukare beskrivs ofta som beroende av externa faktorer som väder, vind och politik. Detta är något som flera samtida studier diskuterar att lantbrukare oroar sig för och klagar på, men hur har det varit tidigare? I boken *Svenskt bondeliv* beskriver etnologen Anders Salomonsson (1999) lantbrukarens livsform och yrke ur en historisk synvinkel, från 1700-tal fram till idag. Trots att de största strukturella förändringarna, med till exempel storleksrationaliseringar, skett efter andra världskriget så har oron inför framtiden varit ständigt närvarande hos bondebefolkningen; väder och vind har alltid äventyrat överlevnaden. Under senare tid har jordbrukspolitiken, ekonomin och andras syn på bönder också varit viktiga orosmoment, men lantbrukare har alltid varit utsatta för hot utifrån. Man har fått anpassa sig efter dem som har makt (Berger, 1979). Enligt Salomonsson har lantbrukare en extrem överlevnadsförmåga, många har klarat sig genom efterkrigstidens omvälvande förändringar och dessutom kommit ut på andra sidan med mångdubblad avkastning och effektivisering. Kanske kan man tänka sig att lantbrukare hämtar sin kraft från en bondeidentitet eller någon sorts gemensam kulturell identitet, eftersom frågan vad det är att vara bonde verkar vara grundläggande för så många lantbrukare (Salomonsson, 1999).

Många av de lite äldre studierna och även andra beskrivningar av bondekulturen visar en romantiserad bild av lantbrukaren³⁰. Bonden beskrivs ibland som naturlig, oskuldsfull och anspråkslös; som en sorts motbild mot det komplexa industrisamhället (Salomonsson, 1999). Att sådana uppfattningar finns i äldre texter kan vara förståeligt efter som de ofta skrevs utifrån en strävan att dokumentera en livsform som bedömdes vara på väg att försvinna. I sentida texter är detta däremot mer svårförståeligt, men kan ofta härledas till vissa vetenskapliga traditioner, som tycks vilja understryka hur *annorlunda* dagens jordbrukare är i förhållande till stadsbefolkningen. Därmed missar man ofta att dagens lantbrukare lever fullt moderna och *samtida* liv – även om traditionerna fortfarande spelar en viktig roll.

I några av studierna ovan framträder problematiken att dels skilja idealbilden från hur en tradition i praktiken manifesteras dels att skilja det generella från det specifika. Hos Arensberg (1968) finns ett exempel när en informant redogör för hur det går till när den äldste sonen gifter sig och tar över gården. Här berättar informanten hur det idealt ska gå till, medan man kan ana att det i praktiken säkert kan variera. I detta fall blir det kulturellt homogena överbetonat och informantens utsaga blir okritiskt tolkad. Irène Flygare (1999) generaliserar utifrån sina fall hur de olika generationerna drev sina lantbruk och hur de levde tillsammans i olika tider. Men i diskussionen blir det tydligt att de flesta av hennes exempel utgör någon form av undantag i förhållande till den generella bilden. Detta gör exemplen tydligare, men det återspeglar också svårigheten att göra generaliseringar omkring hur människor lever och har levt.

Liksom generationsskiftena är starkt knutna till lantbrukets vardagliga sociala liv och relationer, är det också, i många fall, svårt att dra gränsen mellan sociala och ekonomiska relationer. I sin diskussion kring hederskänslan hos de kabylska bönderna i Algeriet, lyfter sociologen Pierre Bourdieu (1986) fram hur de sociala relationerna är sammanflätade med de ekonomiska. Bourdieu argumenterar för att till exempel förolämpningar och utmaningar, som förekommer i Kabylien, är en del av den reciprocitet som kräver ett motagerande av något slag. Varje handling byts mot en genhandling. De kabylska bönderna skulle dock aldrig se utbytet som ekonomiskt. Även i Sverige har många relationer byggts på reciprocitet och gör så även idag (Hanssen, 1977; Hansen, 1998; Flygare, 1999). Liksom de

³⁰ Det finns förutfattade meningar och ibland romantiska föreställningar om lantbruket, familj jordbruket och dess livsvillkor. Det kan ibland vara svårt att frigöra sig från dessa som forskare. Naturligtvis påverkar dessa föreställningar även lantbrukarna som kanske har svårt att frigöra sig från idealbilden av ett lantbruk när de skall beskriva sin egen verklighet.

kabylska bönderna pratar inte svenska lantbrukare om tjänster och gentjänster i ekonomiska termer. Man tänker sig oftast att man hjälper andra för att vara "snäll". Inom en del lokala ekonomier som är inriktade mot självförsörjning ingår ett brett informellt utbyte av varor och tjänster. Utbytet styrs av en ömsesidighet som också tar hänsyn till vars och ens förmåga att delta i utbytet; man deltar efter förmåga och så länge det är uppenbart att man gör det är bristande förmåga inget skäl att uteslutas från utbytet. Om man däremot får rykte om sig att inte uppfylla sina förpliktelser, kommer man också att uteslutas från hjälp från de andra i bygden (jfr Hansen, 1998). När kontaktnäten tunnas ut skadas givetvis också nätverken för utbyte av varor och tjänster. Det blir färre som kan delta i den vardagliga (ekonomiskt betydelsefulla) ömsesidigheten, vilket innebär att mycket som tidigare kunde lösas via ett informellt utbyte nu måste köpas in istället³¹.

3.2 Lantbrukets sociala villkor idag

Sociala villkor i lantbruket har fått en ökad uppmärksamhet på senare tid. Många författare har pekat på utglesningen, moderniseringen och nya sociala villkor för lantbruket. Ett exempel är antropologerna Ann-Kristin Ekman och Bengt-Erik Borgström (1992) som lyfter fram sociala relationer i sin rapport *Lantbrukares villkor och värderingar*. I studien har ett litet antal lantbrukare från Enköping, Karlskrona och Örnköldsvik studerats. Liksom på andra håll minskade här det egentliga familjejordbruket och lantbrukare måste mer och mer agera som rationella företagare och entreprenörer jämfört med tidigare då man var mer skyddad mot konkurrens och ofta huvudsakligen producerade för sin egen överlevnad. Men nya ekonomiska strategier innebar inte att kulturella och existentiella värden också förändrades i samma takt. Värderingar kring hur det är att vara bonde, vad jordbruk och livet på landet innebär, fortsatte att forma lantbrukarens självbild och kom att jämkas mot nya bruksformer och en ny ekonomisk rationalitet. Lars G Strömberg (1992) beskriver också hur traditionella arv från bondekulturen följer nutida lantbrukares vardag och syns i hushållets ekonomi och arbetsfördelning. Samtidigt finns starka influenser från industrisamhällets konsumtionskulturer och en ökad press mot att också landsbygdsbor bör vara "moderna". I jämförelse med livet i staden kan lantbrukarens speciella livsvillkor förefalla ofördelaktiga även för

³¹ Tjänster och gentjänster blir helt annorlunda än när man tar hjälp mot betalning, det första kännetecknas av beroende och det senare av oberoende. När man talar om ömsesidigt utbyte som reciprocitet och ekonomiska transaktioner, så byter man samtidigt kategori från den ena kategorin till den andra (Hanssen, 1977).

lantbrukarna själva. Enligt Strömberg ger lantbrukarens livsvillkor speciella förutsättningar som kan skapa en upplevd motsatsställning till resten av industrisamhället. Bondens levnadsvillkor blir en fråga om anpassning till traditionella värden samtidigt med moderna förväntningar på livet. Detta blir en konflikt för varje lantbrukare, men också en fråga om anpassning till andra landsbygdsbor och deras intressen och livsvillkor.

3.2.1 Familjejordbruket i förändring

Många författare har behandlat familjejordbrukets förändring och även brist på förändring under 1900-talet. I antologin *Household, work and economic change: a comparative institutional perspective* skriver Agnete Wiborg samt Neil Ward och Philip Lowe om familjejordbruket idag. Wiborg (1997) diskuterar familjejordbruket i Norge som sakta håller på att övergå i enmansbruk. Det är också mycket få norska lantbruk som är heltidsbruk och få kvinnor som utför jordbruksgöromål. I takt med denna förändring går hushållsgöromålen i det norska lantbruket från att vara kvinnans ansvar till att bli hela familjens arbetsuppgifter. Kvinnors inkomster från arbete utanför gården blir också allt viktigare för hushållsekonomin. Detta beskrivs också av Sören Jansson (1987) för svenska förhållanden. I Storbritannien däremot är i stort sett alla gårdar familjejordbruk (Ward & Lowe, 1997). Släktskap och giftermål är principer för hur företaget organiseras, men på senare tid har antalet villiga arvingar minskat. Det beror, enligt Ward och Lowe, bland annat på att de ekonomiska ramarna blivit stramare och lönsamheten sämre i brittiskt jordbruk, men också på förändrade sociala strukturer på landsbygden som påverkar både ambitioner och värderingar hos lantbrukarna. Hos många av de äldre brittiska lantbrukarna är till exempel själva övertagandet en viktig drivkraft, medan många yngre ser det som mindre viktigt. De yngre lantbrukarna vill dessutom hellre se sig själva som landsbygdsföretagare än som bönder.

Förändringar i familjejordbrukets förutsättningar och utövande får också konsekvenser för arbetsfördelning och könsroller i lantbruket. Detta har bland annat Pia Götebo Johannessson (1996) intresserat sig för i sin avhandling *Mjolk, bär och etermeller*. Lantbrukskvinnornas villkor och familjejordbrukets utveckling i Marks kommun under 1990-talet står i fokus då intervjuer har gjorts med människor från tre olika generationer. Enligt Götebo Johannessson har samhällets modernisering inneburit förändringar för lantbruket med till exempel nya gemenskaper som bygger på intresse snarare än lokal förankring. Moderniseringen har också inneburit att olika experter har fått ett ökat inflytande på allt ifrån jordbruk till barnuppfostran. Nya ekonomiska och sociala villkor för kvinnor med bland annat ökat ansvar för

administration och bokföring har inneburit mer insyn i och inflytande över verksamheten. Dock finns många traditionella värderingar, normer och även arbetsfördelning mellan män och kvinnor kvar (Götebo Johannesson, 1996). Etnologen Sören Jansson (1987) beskriver i boken *Den moderne bonden* hur lantbrukaren har fått en starkare yrkesroll, arbetar mer specialiserat och teknologiserat. Samtidigt har bondens fru har tappat en del av sin gamla roll och fungerar nu mer som en buffert vid arbetsintensiva perioder. Bönder är idag inte jordbrukare i största allmänhet utan specialiserade livsmedelsproducenter. Kanske är det på grund av kvinnornas flexibilitet och ständiga beredskap att hoppa in vid arbetsintensiva perioder eller ta lönearbete utanför gården, som familjejordbruket ändå finns kvar mitt i det moderna industrisamhället (Jansson, 1987)?

Även om familjejordbruket och dess villkor förändrats under de senaste decennierna finns det drag som gör att vi kan skilja familjejordbruket från andra typer av jordbruk. Det finns dock flera idéer om *hur* det skall definieras. Den danske etnologen Thomas Höjrup (1983a; 1983b) har med hjälp av begreppet livsform avgränsat ett antal strukturella faktorer, som kännetecknar det han kallar den självständiga livsformen. Den kännetecknas bland annat av en relativt stor kontroll över de nödvändiga produktionsmedlen, av att det är flytande gränser mellan arbete och fritid, av att det i grunden är hushållet som är den bärande produktionsenheten, och att det finns en inriktning mot att reproducera produktionsförhållandena. Familjejordbruket likställs därmed med ett antal andra verksamheter som är organiserade på ungefär samma sätt, det vill säga olika typer av småföretag. En annan ingång till problematiken ges av den svenske sociologen Göran Djurfeldt (1994) som bidragit till en viktig typologisering av lantbrukets organisation (se förklaring av lantbrukare i kapitel 2). Djurfeldt diskuterar också här den sociala kontextens betydelse för lantbruket och beskriver bonden som formad i ett socialt sammanhang där familj, släkt och lokalsamhället bildar en grund för normer och värderingar.

Många författare diskuterar familjejordbruket som en unik och intressant ekonomisk enhet som anses särskilt flexibel och fungerar väl. Familjejordbruket beskrivs också ofta som en förebild för hur livet på landsbygden borde kunna fungera och ibland med romantiska eller nostalgiska förtecken. Familjejordbrukets betydelse kan överbetonas och man verkar vilja bevara denna institution för dess egen skull. Den blir ett slags norm för lantbruket som forskare (och övriga samhället inklusive många lantbrukare) ofta vill agera för att bevara. Ruth Gasson och Andrew Errington (1993) diskuterar också den känslomässiga övertonen i begreppet familjejordbruk. Många myter är kopplade till denna brukarform och den ses

som viktig att bevara, ibland av rent sentimentala skäl. Detta är speciellt utbrett i USA där oberoende, självförsörjning och eget ägande är viktiga byggstenar för hela nationen.

Oavsett om vägarna fram till en beskrivning av familjejordbrukets karakteristika kan skilja sig åt, finns det en ganska utbredd samstämmighet i att de som driver familjejordbruk framstår som annorlunda jämfört med andra moderna människor. Ofta framhåller forskarna att lantbrukarna bär på ett stort arv från det gamla bondesamhället, där naturhushållningen tillmätts ett högt värde och där målet sällan tycks vara höga inkomster och utbytbar välfärd (se t.ex. Jansson, 1987 och Strömberg, 1992). Visst kan man säga att lantbrukare ofta lever ett liv närmare naturen där fritid och yrkesliv ofta smälter samman, men i många andra avseenden är lantbrukarna framförallt moderna människor. Det är naturligtvis så att variationerna mellan individer inom gruppen lantbrukare är stor och här finns många lantbrukare som lägger stor vikt vid att driva sina företag rationellt och att inte blanda privatekonomin med företaget. Det har i perioder varit en önskan från myndigheter och organisationer att främja utvecklingen i riktning mot rationalisering och effektivitet, vilket bland annat kommer till uttryck i att man talar om företagare istället för bönder. Även om man måste vara uppmärksam på särdrag och skillnader gynnar knappast en exotisering förståelsen av lantbrukarnas levnadsvillkor. Möjligen beror skillnaderna i analys på min lantbruksbakgrund eller på att det trots allt skiljer några år på våra studier och att förändringen kanske har gått fortare på senare tid. Det kan också vara så att många etnologer studerar glesa bygder, med mer gammaldags levnadssätt.

3.2.2 Att identifiera sig som lantbrukare

Att vara lantbrukare och ha en sorts lantbrukaridentitet är den bakgrund som lantbrukare i sin yrkesroll lutar sig mot i sociala sammanhang. Många författare har tidigare beskrivit hur lantbrukarrollen skiljer sig från andra yrken (se t.ex. Jansson, 1984; Nitsch, 1985; Jansson, 1987; Borgström & Ekman, 1992; Stenseke, 1997; Djurfeldt, 1998; Thu & Durrenberg, 1998a). Det rör sig inte om en lantbrukaridentitet utan egentligen om flera; varje lantbrukare ger uttryck för flera sociala identiteter och vad en lantbrukare kan vara skiljer sig också från bonde till bonde och från situation till situation³². Man kanske hellre skulle tala om lantbrukaridentifikation,

³² Människor har flera sociala identiteter och roller. Människor är t.ex. ofta både föräldrar och har en yrkesidentitet. En och samma lantbrukare kan vilja framställa sig som bonde, pappa, äkta man, son, bybo, medlem i LRF, jägare, Volvoägare, man, folkraceförare och hundägare, beroende på sammanhang.

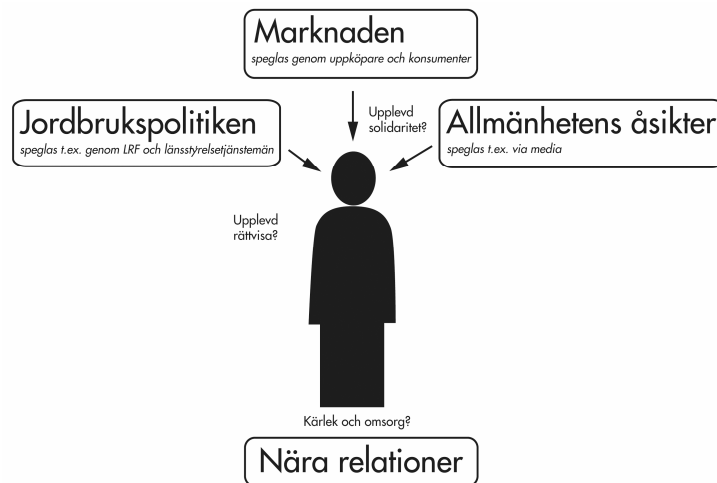
eftersom den roll man tar på sig varierar med situationen och ständigt måste återskapas i sociala relationer; det är snarare något man gör än något man är. Lantbrukaridentiteterna kan alltså få olika innehåll, vissa lantbrukare kan till exempel gestalta sig mest som landsbygdsföretagare medan andra hellre vill spela upp sig själva som bärare av en bondekultur och en historia. Ett annat sätt att beskriva lantbrukaridentiteterna är att de är socialt konstruerade. För känna sig som lantbrukare måste man hävda att man är det, men man måste också bli erkänd som lantbrukare av människor som man umgås med och även av resten av samhället. Jag kommer att utveckla identitetsbegreppet och beskriva innehållet mer under avsnittet om lantbrukaridentiteten i kapitel 5.

Denna syn på vad identitet är och hur den skapas stämmer väl överens med till exempel professorn i filosofi och statsvetenskap, Charles Taylors (1999) beskrivning av hur erkännande i olika former bidrar till formandet av en människas identitet. Erkännande kan fås i det offentliga rummet, av representanter för samhället och i det privata rummet, av människor som vi känner. På samma sätt argumenterade socialpsykologen George Herbert Mead (1934) för att identiteter skapas genom interaktion med betydelsefulla andra, det vill säga dem vi känner, men även genom generaliserade andra, det vill säga bilden av en själv som man tror att "samhället" – människor man inte känner – upplever. Vår identitet behövs när vi interagerar eller kommunicerar med andra människor. Vi bygger våra vanor och föreställningar på vår identitet och identiteten är också viktig för vår känsla av meningsfullhet. Människor i alla kulturer har både ett privat och ett offentligt själv (Fitzgerald, 1993). Båda är socialt härledda men den förra är människan som individ och den senare människan som del av en grupp³³.

Etnologen Gunnar Alsmark (1997) diskuterar identitet som "hemmahörande", både på ett individuellt plan och på ett kollektivt plan. Alsmarks perspektiv är hämtat från Fredrik Barth (1969) som har varit en viktig teoretiker vad gäller sociala identiteter, såsom grupptillhörigheter, som både skapar personligheter och självbilder hos en grupp människor. Enligt Barth så betyder grupptillhörighet kategoriseringar och identifieringar som ständigt förhandlas i mötet med andra människor. Identitet är ett svårt begrepp eftersom det både finns en psykologisk aspekt och en kulturell. Den sociala aspekten är viktig för avhandlingen eftersom identiteten som bonde skapar en kulturell tillhörighet, men tillvaron och identiteten som lantbrukare skapar problem för den individuella identiteten genom till exempel den ensamhet och isolering som ofta följer med rollen.

³³ Fitzgerald (1993) menar att alla människor har ett privat och ett offentligt själv även i kulturer som kan uppfattas värdera individen lägre än kollektivet. Kulturen påverkar hur mycket utrymme de respektive "själven" får i det sociala livet.

Erkännandets betydelse för både den sociala och den individuella identiteten har också beskrivits av Axel Honneth (2000). Honneth har utvecklat Taylors beskrivning genom att skapa ytterligare ett plan för det offentliga rummet. Det är nu perspektivet blir riktigt intressant för lantbrukskontexten³⁴. I Honneths uppdelning finns alltså tre nivåer av erkännande; varje människa behöver kunna bli erkänd som *individ* genom upplevelser av kärlek och omsorg, som *samhällsmedborgare* genom upplevelser av att bli rättvist behandlad av "samhället" och som *yrkesmänniska* genom att bli uppskattad för sin unicitet. Dessa nivåer av erkännande bygger upp en människas kulturella identitet och självförverkligar henne. För en lantbrukare framträder dessa relationer med samhället genom till exempel myndigheter, egna organisationer, konsumenter, media och nära relationer (se figur 1).

Figur 1. Exempel på kanaler för erkännande. Illustration: Hasse Ljungdahl 2008.

Lantbrukare kan uppleva identitetsproblem både i det privata och i det offentliga rummet. Honneths tre nivåer är klargörande eftersom jag upplever att det finns en skillnad på att som lantbrukare uppleva sig bli rättvist behandlad i förhållande till andra (yrkes-) grupper och att blir uppskattad för sina unika förmågor och färdigheter som yrkesgrupp. En lantbrukare som känner sig ensam kan sakna erkännande från nära relationer, i den privata

³⁴ Ursprungligen användes erkännandebegreppet för att förstå invandrargrupper eller andra minoritetsgrupper som utvecklat en kollektivt nedvärderad identitet, men jag har sett många likheter med hur lantbrukare uppfattar sig själva och hur detta i sin tur påverkar det omgivande samhällets bild av lantbrukaren. En gemensam nedvärdering av lantbrukare och lantbruk kan resultera i stigmatisering och i förlängningen att lantbrukare känner sig utanför samhället och därmed inte heller känner något ansvar gentemot samhället.

sfären. Om lantbrukaren upplever sig ofördelaktigt behandlad i förhållande till andra människor i samhället och andra yrkesgrupper så kan han uppleva en form av icke-erkännande av det omgivande storsamhället, men han kan också uppleva att han saknar uppskattning från resten av samhället för sina jordbruksprodukter och sin livsstil.

Identifiering som grupp, som lantbrukare, det vill säga de sociala identiteterna är starkt kopplat till kultur och har ofta diskuterats istället för kulturbegreppet. De kulturella identiteterna fokuserar på gestaltning och handling det vill säga hur man *gör* kultur, vilka handlingsmönster som finns och vad de betyder. Vad är det som gör att man känner igen en lantbrukare som just lantbrukare? Vad utmärker lantbrukare som kollektiv? Hur viktig är bondekulturen för lantbrukarens beteende? Kultur är ett oundgängligt verktyg skapa "andra"; detta innebär en stor tillgång men begreppet har också kritiserats för att det i och med denna egenskap är ett nyckelbegrepp för alienation. Genom att lantbrukare anses ingå i en bondekultur, så bildas automatiskt en kategori icke-bönder som man kan jämföra sig med. Man kan också se kultur som en mänsklig egenskap för att skapa och upprätthålla människors liv tillsammans (Hannerz, 1993)³⁵.

3.2.3 Lantbrukaren, jorden och miljön

I Sverige har naturen getts en stark symbolisk betydelse, den ger människor en upplevelse av kontinuitet och utgör för många en plats där man kan komma närmare ett (tänkt) genuint själv (Frykman & Löfgren, 1979). Lantbrukarens arbete med och relation till naturen är ett fenomen som diskuterats av många författare (se t.ex. Jansson, 1984; Nitsch 1985; Jansson, 1987; Borgström & Ekman, 1992; Stenseke, 1997). Kulturgeografen Marie Stenseke (1997) diskuterar markägares relation till naturen som en förutsättning för uthållig markanvändning. Stenseke har kategoriserat lantbrukare utifrån sin inställning till naturen och landskapet som *företagare*, *traditionella bönder* och *landskapsskötare*. Företagarna antas vara ekonomiskt rationella, de traditionella bönderna mer "livsformsrationella" och landskapsskötarna istället "upplevelserationella" (Stenseke, 1997).

Olika lantbrukares inställning till sin egen miljöförstöring och relation till hållbart jordbruk har också studerats i Iowa (USA) av Landsbygdssociologen Michael Mayerfeld Bell (2004). Bell frågar sig varför vissa ställer om till mer hållbara produktionssystem och vissa inte, och kommer fram till att det handlar om kunskap, men kanske ännu mer om identifikation. Vilken sorts bonde identifierar lantbrukaren sig som? Inom ramen för olika

³⁵ Jfr också Lena och Thomas Gerholm (1989).

bondekulturer i ett och samma område varierar också inställningen till ny kunskap. Bell (1994) menar också att det finns en form av naturmedvetande som är en viktig källa för motivation och identitet hos landsbygdsbor.

Medan naturen för stadsbor i första hand framstår som ett landskap att konsumera, utgör naturen för landsbygdens befolkning ofta också ett produktionslandskap (jfr Frykman & Löfgren, 1979). Det innebär att det utvecklas ett sätt att förhålla sig till naturen där den framstår som medaktör, en slags generaliserad Andre – en *natural other*³⁶ för att referera Bell (1994). I den meningen bidrar naturen till landsbygdsbors identitetsbyggen på ett annat sätt än för stadsbor. Identiteter skapas alltså, förutom av upplevelser och erfarenheter som gestaltas i relationer inom den sociala världen, också av upplevelser och erfarenheter som gestaltas i mötet med den icke-sociala världen, enligt Bell (1994). I den icke-sociala, fysiska världen finns både naturen som materiellt och kulturellt fenomen. Samtidigt som en tänkt representant för naturen deltar i skapandet av naturmoral och naturmedvetande så finns ett lokalt medvetande som hör till den plats man lever på.

Antropologen Ann-Kristin Ekman (1991) diskuterar i sin doktorsavhandling det lokala medvetande som människor i en lokal kontext uttrycker och som skapas bland annat av gemensam lokal historia, gemensam platskänsla, släktskap och lokal praktik. Lantbrukarens lokala medvetande och den självuppfattning som byggs upp av hans naturmedvetande är plats- och kontextbundna och spelar en viktig roll för lantbrukarens känsla av sammanhang. För en lantbrukare är mening och motivation ofta starkt kopplat till den kulturella och historiska platsen och arbetet med naturen och dess resurser. Genom anknytningen till marken/jorden blir lantbrukares identifieringsprocesser lokaliserade och mindre flyttbara än de flesta andra yrkesgruppers och öppnar också för att lantbrukare kan ha svårt att känna igen sig i andra lantbrukare som lever i andra naturliga omgivningar.

3.2.4 Det stora samhället runt lantbrukaren

Förutom sin plats i det lokala samhället har lantbrukaren också en plats i det större samhället, i regionen och i Sverige. Lantbrukaren befinner sig både i en lokal, nära och konkret verklighet och en mer abstrakt, större verklighet samtidigt. Men fenomenet i lantbrukarens värld framträder inte som *antingen* i den nära världen *eller* i den abstrakta utan som relationer, betingelser, förutsättningar, möjligheter och begränsningar i allmänhet. Till den nära verkligheten, eller den vardagliga praktiken hör sådant som lantbrukares

³⁶ Bells (1994) diskussion bygger på den definition av generaliserade andra som görs av Mead (1934).

identiteter, relationer och naturmedvetande som diskuterats ovan. Lantbrukare omges också av en ett storsamhälle som bland annat innehåller politik, administration och ekonomisk styrning³⁷. Storsamhället kan i många fall te sig abstrakt för lantbrukaren, men är samtidigt påtagligt i form av konkreta priser, regleringar och tjänstemän och så vidare. Det är däremot lokaliserat någon annanstans, ofta på en icke-specificerad plats (Giddens, 1997). Mycket av storsamhällets påverkan på lantbruket talas om i negativa termer; regler, administration och kontroller, men storsamhället innehåller också hela vårt välfärdssystem med till exempel skolor, vägar, pension och sjukpenning, sådant som underlättar för lantbrukare att leva på landsbygden och detta glöms dock ofta bort i diskussionen. För en lantbrukare uppträder storsamhället bland annat som EU, marknaden och myndigheter. Detta upplevs ofta som hotfullt och frustrerande. Ljung (2001) har i svensk kontext studerat de konflikter och svårigheter som uppstår när det abstrakta storsamhällets system; såsom regler, kontrakt, marknadsförändringar, miljöprogram eller annan slags institutionaliserad jordbrukskunskap³⁸, kolliderar med lantbrukarens lokala praktik, som består av värden, känslor, erfarenheter och en speciell känsla för den plats³⁹ han lever på. Detta resonemang är att avvika från utgångspunkten att de båda delarna av samhället är integrerade, men det är samtidigt ett uttryck för hur situationen kan framträda för den enskilde bonden. Man kan inte säga att detta beror på att EU, marknaden och myndigheterna som påverkar lantbrukaren tillhör storsamhället, utan snarare att utformningen av reglerna krockar med grundläggande lokala värderingar. Detta kan i sin tur dock ha med att göra med det fysiska och även kulturella avståndet och brister på förståelse mellan lantbruket och delar av storsamhället.

³⁷ Denna diskussion har influerats av Habermas (bl.a. 1985; 1987) som skiljer på abstrakt system och livsvärld. Modernisering innebär för Habermas att systemvärlden blir mer komplex samtidigt som livsvärlden blir alltmer rationell, de blir också mer och mer olika och systemet växer på bekostnad av livsvärlden. Människor lever i båda världarna samtidigt. Moderniseringen är en process som har pågått under 1700-, 1800- och 1900-talen. Det är en komplex process av industrialisering, urbanisering, sekularisering och tilltagande individualisering. Modernisering innebär oftast en globalt ökad handel, kommunikation, migration mm. De hot man oftast ser i samband med diskussionen om modernisering är t.ex. ökad miljöförstöring och att traditionella kulturer skall dö ut. Det är också en spridd uppfattning att den moderna västerländska kulturen till slut kommer att dominera i hela världen. Detta är en stor diskussion och vidare läsning kan göras i t.ex. Berman (1987) och Giddens (1997).

³⁸ Ljung föreslår samverkan och demokratisering av det abstrakta systemet runt lantbrukaren som en del av en lösning på problemet. Jag återkommer till detta i diskussionskapitlet, kapitel 8.

³⁹ Platskänsla diskuteras också i avsnitt 5.2.

Jag är medveten om att maktrelationerna mellan lantbrukaren och det omgivande storsamhället är asymmetriska, men i min analytiska ingång till fältet är det upplevelsen av relationerna till storsamhället som står i centrum – inte den mer teoretiska maktanalysen.

3.2.5 Relationer och nätverk

Relationer är sociala villkor och en relationistisk syn på människan innebär fokus på intersubjektivitet som något som existerar mellan människor. Det är en förutsättning för att vi skall kunna ha en meningsfull kommunikation med varandra⁴⁰. Mening är något som existerar mellan människor (Berger & Luckmann, 1966; Israel, 1979; Cohen, 1995; Hylland Eriksen, 2000). Till exempel kan man säga att ett lokalsamhälle skapas genom att man kommer överens om vad det är och vad det betyder. Mening har alltså att göra med kommunikation och med förståelsen av vad en person säger till en annan⁴¹. Det betyder att vi förutsätter det sociala och på detta sätt blir de sociala relationerna viktiga för meningsskapande och kommunikation.

Människor kan ha relationer av olika karaktär med andra människor, för människan som social varelse är relationer och interaktioner en utgångspunkt för hennes existens. En lantbrukare eller en landsbygdsbo är också en produkt av sitt samhälle, samtidigt som samhällen skapas av individer. Men samhällen har också en stabilitet och uthållighet som kan gestaltas i ting; byggnader, vägar och gator, i institutioner; demokrati, lagstiftning och moral, och i ritualer, vanor och allmänt accepterade sätt att agera i världen (Hylland Eriksen, 2000). Hur samhällen organiseras kan variera och ett samhälles struktur utgörs av alla sociala institutioner och alla statusrelationer som en enhet. Sociala institutioner kan vara allt ifrån den lokala förvaltningen till föreningar och ännu enklare olika sociala nätverk; det vill säga det som utgör förutsättningarna för att bedriva lantbruk på landsbygden. Lantbrukaren behöver till exempel ha yrkesmässiga relationer med kommunen, men tar också del av service med mera både som privatperson och yrkesmänniska.

För många lantbrukare är också föreningslivet en viktig källa till socialt umgänge. Statusrelationer⁴² kan innefatta alltifrån ålder, yrkesroll och formella maktstrukturer i samhället (Hylland Eriksen, 2000). Själva

⁴⁰ Vi måste t.ex. förutsätta en intersubjektivitet av ömsesidig förståelse för att kunna tala med varandra.

⁴¹ En person kan inte ensam tala ett språk, ett språk är alltid socialt. Talet måste kunna förstås och ha en mening för dem som är involverade i kommunikationen.

⁴² Status kan vara både förvärvat och tillskriven. En status i form av ålder t.ex. kan man inte komma ifrån, men man kan förvärva en status genom utbildning, yrkesval el. dyl.

lantbruket har under lång perioder stått för låg status; lantbrukare har upplevt sig betraktade som smutsiga och obildade med mera. Detta påverkar givetvis en lantbrukares sociala villkor. Samtidigt är också lantbrukare ofta engagerade i organisationer och politiska partier och har därigenom på många platser en relativt stor makt i lokalsamhället.

Släktskap är en social relation som har olika innehåll i olika delar av världen. Det är också en av de, i bred mening, institutioner som borgar för en samhällelig kontinuitet. I lantbruket blir släktskap, och då framförallt kärnfamiljen, extra viktigt beroende på gården, arvet och familjens kontinuitet på platsen. På den svenska landsbygden, liksom i de flesta västerländska samhällen definieras släktskap av biologiska band. Syskon är ett viktigare släktskapsband än kusiner till exempel i de västerländska moderna samhällena har dock släktskap med tiden blivit mindre viktigt än kärnfamiljen och de nära vännerna (Bell & Coleman, 1999). Vänskap kan sägas vara en frivillig närhet mellan personer som litar på varandra och vill varandra väl, men vänskap håller också ihop människor och blir därmed viktigt för samhället (Österberg, 2007). Släktskapsförhållanden och vänskap kan sägas bygga på reciprocitet; det vill säga någon form av ömsesidighet⁴³. Antropologen Ann-Kristin Ekman har beskrivit relationer och reciprocitet på landsbygden i Sverige där det är viktigt med ömsesidigt utbyte av lokala resurser, tjänster och kunskap. Detta kan vara till exempel älgkött, hjälp med snöskottning eller ”skvaller”. Relationen som byggs upp och underhålls är oftast mycket viktigare än det ekonomiska värdet av utbytet⁴⁴ (Ekman, 1985).

3.2.6 Vad kan social hållbarhet vara?

På senare tid har socialt hållbar utveckling blivit ett viktigt begrepp för planering, politik och utvecklingsprojekt av olika slag. Man kan säga att hållbar utveckling finns centralt i lantbruket, även om det ofta kallas något annat. Lantbruket karakteriseras av långa traditioner och kontinuitet över

⁴³ Att västvärlden har ”valt” att låta biologin avgöra vilka relationer som betraktas som varaktiga och i egentlig mening obrytbara kan betraktas som en social konstruktion – på samma sätt som ömsesidigheten kan betraktas som en slags överenskommelse om hur just denna relation skall gestaltas.

⁴⁴ Den franska sociologen Marcel Mauss kom 1925 (1954) ut med boken ”The gift” (på franska *Essai sur le don*) om förståelsen av ömsesidigheten, givandet och tagandets betydelse för sociala relationer och samhällets sociala organisation. Denna bok har varit viktig för diskussionen om reciprocitet inom antropologin. Mauss visade bland annat skillnader i ”gåvoutbyten” beroende på hur nära relaterad man är. För svenska förhållanden står t.ex. föräldrar, syskon och nära vänner oftast för en långsiktig reciprocitet och gåvor behöver inte återgäldas omedelbart, medan det är viktigare att återgälda en gåva från en granne eller en avlägset bekant (Ekman, 1985).

generationer. Att bevara gården är ofta ett överordnat mål, man skulle kunna kalla det för en strävan efter en hållbar utveckling på gårdsnivå.

Hållbar utveckling betyder enligt Brundtlandkommissionen⁴⁵ "att utvecklingen tillgodoser dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillgodose sina behov" (Brundtland, 1987). Brundtlandskommissionens rapport "Our common future" låg till grund för FN:s Miljö- och utvecklingskonferens (UNCED) som hölls i Rio de Janeiro på sommaren 1992.

Enligt de flesta som använder begreppet, består hållbar utveckling av tre ömsesidigt beroende delar; ekologisk hållbarhet, social hållbarhet och ekonomisk hållbarhet (Redclift, 2000; Olsson, 2004). Man kan samtidigt hävda att hållbar utveckling måste ses som en helhet och det inte går att skilja social hållbarhet från ekologisk och ekonomisk. Hållbar utveckling kan också ses som en kulturell konstruktion som betyder att det kan uppfattas olika på olika nivåer i samhället och i olika sammanhang. Det innebär också att det är sorts överenskommelse som måste göras mellan människor, grupper och nationer. Hållbar utveckling innehåller en motsägelse mellan mänskligt strävan att dominera naturen och vårt beroende av naturresurserna (Redclift, 2000). Diskussionen om hur framtida behov skall tillgodoses innebär ett flertal frågor: Vad kan vi veta om de framtida behoven? Hur vet vi hur de upplevs i olika kulturer? Om alla människor/grupper skall identifiera sina egna behov; hur skall vi komma överens? Vad skall bevaras?

Hållbar utveckling har haft en stor betydelse som en politisk idé de senaste decennierna. Det visar sig ofta som en strävan från det stora samhället att leda utvecklingen genom att skapa styrsystem, till exempel olika ekonomiska styrmedel för en hållbar utveckling. Som politisk idé har det varit viktigt att begreppet går definiera på olika sätt beroende på kontext. Hållbar utveckling blir därför aldrig fastställt. Detta gäller i stor utsträckning alla tre delar av begreppet. Det är svårt att hitta en ekologiskt hållbar utveckling såväl som en social. Lars Hallgren och Magnus Ljung (2005) har definierat hållbar utveckling som "samhällelig uppmärksamhet", det vill säga hur vi kan säkerställa att en lantbrukare har möjlighet att föra ett samtal om livsidé, mening och identitet i förhållande till framtidens användande av naturresurser. Den socialt hållbara utvecklingen skulle på detta sätt kunna vara: De sociala situationer som krävs för att människor skall kunna välja rätt i förhållande till en hållbar framtid. Detta kan verka tautologiskt men

⁴⁵ Världskommissionen för Miljö och Utveckling även kallad Brundtlandkommissionen efter dess ordförande, Norges f.d. statsminister Gro Harlem Brundtland. Kommissionen tillsattes 1983 av FN:s generalförsamling och fick till uppgift att formulera ett världsprogram för förändring.

eftersom hållbar utveckling inte definieras så lätt så är det vi vill studera det som inte finns. Process och resultat är samma sak, det vill säga samtalet om och arbetet för hållbar utveckling är en del av det som kallas för hållbar utveckling. Detta stämmer väl med synsättet att hållbar utveckling är en social och kulturell konstruktion, en överenskommelse som kan förändras med tid och kontext.

Besläktade begrepp

Hållbar utveckling har varit en viktig politisk fråga sedan FN-konferensen i Rio de Janeiro 1992, men vetenskapligt har begreppet varit svårt att hantera eftersom det är så flyktigt och föränderligt. Forskare har därför gärna använt andra begrepp, perspektiv och mätmetoder istället, som man ansett vara lättare att definiera, för att studera ungefär samma sak. Några besläktade begrepp och synsätt är till exempel *ekologisk demokrati*, *socio-ekologisk resiliens*, *socialt kapital*, *sociala indikatorer*, *hållbart livsuppehälle på landsbygden*, *livskvalitet* och *det goda livet*. Detta är alltså inte en rad begrepp som jag avser att använda som analytiska verktyg i min avhandling utan exempel på hur socialt hållbar utveckling har studerats och analyserats de senaste decennierna⁴⁶.

*Ekologisk demokrati*⁴⁷ är ett perspektiv där man oftast hävdar att relationer och civila samtal om ekosystemens hållbara nyttjande är grunden till ekologisk hållbar utveckling. Här vävs sociala relationer, demokrati och ekologiska resurser samman och till exempel lantbrukares relationer till storsamhället och lokalsamhället samt upplevelser av deltagande och möjlighet till påverkan är faktorer som blir avgörande för socialt och ekologiskt hållbar utveckling.

*Socio-ekologisk resiliens*⁴⁸ är ett systems förmåga att behålla sig själv som system och en form av systemtänkande där man vill fånga ett helt system och dess processer. Utmaningen i resiliensdiskussionen ligger i att hitta en balans mellan anpassningsbarhet och stabilitet. Resiliens är en ekologisk metafor

⁴⁶ Förhållandet mellan lantbrukares sociala villkor och vad socialt hållbar utveckling kan betyda ingår i avhandlingens syfte och därför vill jag redogöra för tidigare forskning omkring detta.

⁴⁷ Vissa menar att demokratiska (byråkratiska) processer försvårar och fördröjer omställningen till ett hållbart samhälle, medan andra sällar sig till totalt motsatt ståndpunkt (se översikt i Lidskog & Elander, 1999). John Dryzek (1990) menar att en diskursiv demokrati är absolut nödvändigt för en omställning till en mer ekologisk hållbar utveckling. Dryzek bygger på teori om kommunikativ rationalitet, som det formulerats av Habermas (1987), och de kan båda kritiserats för att vara normativa.

⁴⁸ Berkes och Folke (1998) är förgrundsfigurer i Sverige inom resiliensforskningen och definierar ekologisk resiliens som ett systems buffertkapacitet eller möjlighet att ta emot störningar utan att för den delen förändra sin struktur. Adger (2000) och Milestad (2003) är några forskare som använder resiliens på sociala system och i landsbygdskontext.

och det finns en risk att man genom att använda begreppet tolkar det som att samma mekanismer som styr ekosystem råder i sociala system.

*Socialt kapital*⁴⁹ är ett begrepp som har blivit väl använt inom samhällsvetenskaperna och är ett sätt att värdera relationer och tillit i ett samhälle. Socialt kapital kan innehålla förtroenderelationer, reciprocitet, gemensamma regler, normer och övertygelser, tillhörighet och grupper. Ett sätt att se på socialt kapital är att fokusera på den tillit och det förtroende som uppstår genom ömsesidighet i sociala relationer, till exempel genom föreningslivet eller i olika typer av samverkan; möjligheten för olika aktörer att kommunicera och lära känna varandra ökar med graden av samarbete, men det kan givetvis också uppstå gruppkonflikter. Tillit i sociala relationer kan finnas lokalt men också i relation till storsamhället (Rothstein, 2003). Kritik mot begreppet socialt kapital har varit att det är svårt att mäta och att få har varit överens om vad som ingår i socialt kapital. Socialt kapital för tankarna till ett ekonomiskt resonemang; sociala nätverk och kollektivt handlande kan bli betraktade som produktionsfaktorer och sociala förutsättningar blir en resurs för något annat.

Forskare, kanske främst från den positivistiska traditionen, har försökt studera social hållbarhet genom mätbara *sociala indikatorer*⁵⁰. Detta är också mycket attraktivt politiskt. För svenska förhållanden görs detta till exempel i samband med landsbygdsprogrammet⁵¹. När man räknar upp faktorer som påverkar den sociala situationen är det dock lätt att missa viktiga aspekter. Sociala värden är ofta upplevda och kan därför vara svåra att mäta och samtidigt missar man kulturella och kontextberoende skillnader; kan man verkligen sätta upp kriterier för vad som är sociala indikatorer och som gäller överallt? Att förlita sig på sociala indikatorer för att analysera socialt hållbar utveckling innebär att man får en begränsad bild av verkligheten, men en

⁴⁹ Begreppet socialt kapital användes först (i alla fall i Europa) av Bourdieu (se t.ex. Bourdieu & Waquant, 1992) och har även diskuterats av t.ex. Putnam (1993) och Coleman (1990), men på lite olika sätt. För Bourdieu är det en individs/grupps externa nätverk som ger tillgång till det sociala kapitalet. För Coleman och Putnam är det istället länkarna inom gruppen och mellan grupper som är det sociala kapitalet (Westlund, 2006). För diskussioner om socialt kapital inom landsbygdsutveckling och jordbruk se Pretty och Ward (1999), Flora (2001) och Castle (2002).

⁵⁰ Se t.ex. Force och Machlis (1997) och Atkinson et al. (2002). Social Impact Assessment SIA är en typ av sociala indikatorer som ofta används för planering av utvecklingsprojekt i utvecklingsländer (se vidare Becker, 2001). En grundlig diskussion av hållbarhetsindikatorer i allmänhet har gjorts av Bell och Morse (bl.a. 2008).

⁵¹ Caselunghe och Nordström Källström (2008) har i en litteraturöversikt sett att det inte finns någon konsensus omkring vilka sociala indikatorer som bör användas av svenska myndigheter och att det fortfarande saknas väsentliga indikatorer på landsbygds sociala hållbarhet.

praktisk fördel med denna typ av modeller är att de kan kombineras med andra modelleringar, till exempel av ekologiska och ekonomiska effekter.

*Hållbart livsuppehälle på landsbygden*⁵² är ett synsätt som bygger på ett holistiskt tänkande som till mycket liknar resiliensbegreppet. Det handlar om att knyta ihop det hållbara livet på landet med hållbart nyttjande av naturresurser och är framförallt använt i utvecklingsländer (Scoones, 1998).

Livskvalitet är ett av de få begrepp som knyter an till socialt hållbar utveckling och som både är ett emiskt och ett etiskt begrepp. Livskvalitet⁵³ är ett begrepp som informanterna använder när de beskriver sin livssituation, men det är också ett begrepp som används vetenskapligt och analytiskt⁵⁴. Därför är detta speciellt intressant för mig att diskutera. Eftersom livskvalitet är ett så vanligt och allmänt begrepp, så har det också getts många olika innebörder⁵⁵. Den objektiva levnadsnivån och den upplevda livskvaliteten är ofta fristående från varandra det vill säga man kan mäta och jämföra levnadsnivå genom till exempel utbildning, inkomst, dödlighet m.fl. faktorer, medan människor med samma "objektiva" levnadsstandard kan uppleva att de har olika stor livskvalitet. Upplevd livskvalitet är en relationell företeelse, det vill säga bedömningen av om man anser sig ha god eller dålig livskvalitet görs i en jämförelse med hur människor runt omkring en har det. Med en allmän höjning (eller sänkning) av den mätbara levnadsstandard, kommer givetvis också bedömningarna av den egna livskvaliteten att förändras.

Detta betyder att det "goda samhället" aldrig fullständigt kan realiseras, det vill säga människor kommer kanske aldrig att vara helt nöjda med sin situation. Detta diskuterade den finske sociologen Erik Allardt redan 1975 och han menade också att man missar gemenskapsrelationer, alienation och subjektiva upplevelser när man mäter levnadsnivån. Detta betyder inte att

⁵² Hållbart livsuppehälle på landsbygden (sustainable rural livelihood) definieras oftast som "A livelihood comprises the capabilities, assets (including material and social resources) and activities required for a means of living. A livelihood is sustainable when it can cope with and recover from stresses and shocks and maintain or enhance its assets and capabilities whilst not undermining the natural resource base" (Chambers & Conway, 1992, s 7). Scoones (1998) och även Jansen (2000) bidrar till en fördjupad diskussion och en tillämpning i europeisk kontext. Arbetsdelning är en viktig aspekt av hållbart livsuppehälle på landsbygden och detta gör kvinnors roller mer synliga.

⁵³ I mitt perspektiv finns det en tydlig koppling mellan upplevd livskvalitet och social hållbarhet. Människor som trivs har sannolikt större intressen av att bygga socialt uthålliga relationer än människor som vantrivs. Ett problem är emellertid att just bestämningen av vad social hållbarhet står för är mycket varierande.

⁵⁴ Detta betyder inte automatiskt att livskvalitet har samma betydelse för informanterna som i analysen.

⁵⁵ Det finns också många besläktade begrepp.

man automatiskt skall prioritera det subjektiva, men att det kan vara viktigt att ta med båda i en diskussion (Allardt, 1975). Livskvalitet har också diskuterats i termer av att tillfredsställa grundläggande mänskliga behov⁵⁶. Ekins och Max-Neef (1992) redovisar sådana behov och vad som krävs för att tillfredsställa dem i en utförlig matris. Människan har behov av att vara på olika sätt, inneha olika saker samt göra och samarbeta på olika sätt, för att kunna känna sig tillfredsställd med livet, menar författarna. Ett vanligt uttryck för bristande behovstillfredsställelse är att kompensera ett område med medel som hör hemma i ett annat område. Vi kan till exempel köpa saker för att stärka vår identitet, vinna uppskattning eller för känslan av att delta (Nitsch, 1998). I en lantbrukarsituation där livet, arbetet och familjen hänger intimt samman, så bör lantbruket och livet på gården kunna tillgodose *alla* mänskliga behov. Det är för att tillfredsställa sina mänskliga behov som lantbrukaren inrättar sitt liv och arbete som han gör (Ekins & Max-Neef, 1992). Att tala om mänskliga behov är en svår väg att gå. Om man följer Allardts resonemang ovan så beror mänskliga behov på kontexten, det vill säga behoven ändras med samhällets förändring och varierar med olika kulturer, därför kanske det inte finns något som är generella grundläggande mänskliga behov.

Med begreppet livskvalitet har man i vetenskapliga sammanhang ofta menat välmående i största allmänhet i många olika situationer, i livskvalitet kan till exempel ingå upplevd lycka och tillfredsställelse med livet (McCoy & Filson, 1996)⁵⁷. Livskvalitet är alltså även ett begrepp som används av informanterna i min studie och som hjälper dem att förklara vad som saknas i deras liv. Därför kommer jag att knyta tillbaka till detta i diskussionen. Vad som kan kallas *Det goda livet* och modernitetens problem kring detta har också diskuterats av Mikael Carleheden (1995). I och med det moderna samhället har den kulturella traditionen förlorat en del av sin förmåga att förmedla mening, menar Carleheden⁵⁸. Den moderna innebörden i att vara en person kräver självreflektion och självkritik; det gäller alltså inte bara att göra det *effektiva* utan även det *goda* och det *rätta*, som reflexivt modern människa. En reflexivt modern lantbrukare söker alltså mening i livet/yrket

⁵⁶ Begreppet livskvalitet har ofta hanterats genom att man har använt sig av enkäter, olika former av indikatorer och/eller behovsmatriser för att mäta olika människors och grupper livskvalitet se t.ex. Lloyd et al. (2005) eller Keyes (1998).

⁵⁷ I samband med god livskvalitet finns också begreppet *välbefinnande*. Det har diskuterats i landsbygdscontext och i samband med ekologiska resurser och tjänster av t.ex. Dodds (1997).

⁵⁸ Detta är en förenkling. Traditionellt och modernt existerar samtidigt i vårt "moderna" samhälle. Man kan också säga att det moderna samhället förmedlar en *annan sorts* mening är det traditionella samhället. Om man vill göra den uppdelningen.

enligt dessa tre samverkande sätt, enligt Carleheden. I en lantbrukares vardag kan således ett förnuftigt liv innebära att företagandet med sin ekonomiska rationalitet bidrar till nytta men även skapar förutsättningar för att kunna leva kvar på gården. Detta blir då ett sätt att förverkliga några av de värden som lantbrukaren upplever; till exempel gårdens överlevnad, frihet eller närhet till naturen. Men om inte lantbrukaren upplever erkännande⁵⁹, att hans val accepteras av samhället, uppstår ingen upplevelse av rättvisa; han behöver samhällets erkännande⁶⁰ för att leva ett fullgott förnuftigt liv, enligt Carleheden.

Problem och möjligheter

Perspektiven som beskrivs i samband med de olika begreppen och förhållningssätten ovan; ekologisk demokrati, socio-ekologisk resiliens, socialt kapital, sociala indikatorer, hållbart livsuppehälle på landsbygden, livskvalitet och det goda livet, har väsentligen olika karaktär. Några ansatser ser på social hållbar utveckling som instrumentellt för att uppnå andra värden medan andra ser det som att sociala förutsättningar har ett egenvärde. Vissa begrepp används för att kvantifiera ett samhälles hållbarhet, medan andra inte anser att hållbarhet går att mäta. Några begrepp erkänner att maktstrukturer spelar roll för ett samhälles hållbara utveckling, medan andra bortser från detsamma. Några ansatser behandlar social hållbarhet utifrån ett helhetsperspektiv, medan ytterligare andra använder begreppet för att studera enbart delar av samhället, till exempel ett lokalsamhälle. Några ser social hållbarhet som att det existerar i en miljö, medan andra bortser från detsamma. Slutligen ser vissa författare sociala aspekter på hållbar utveckling som en process, medan andra ser det som ett tillstånd.

Den sociala aspekten av hållbar utveckling⁶¹ har setts som ett medel för att uppnå de andra två delarna (ekologiska och ekonomiska aspekter) av hållbar utveckling. Detta är ett synsätt som innebär att lantbrukares sociala situation är viktig för att det i förlängningen kan innebära ekologisk hänsyn, djurhänsyn eller förbättrad samhällsekonomi. Detta är i sig inte så konstigt eftersom begreppet hållbar utveckling från början avsåg jordens ekologiska bärkraft. En utgångspunkt för mig är att den sociala aspekten av hållbar utveckling måste ses som viktig för sin egen skull. Jag vill alltså inte se att

⁵⁹ Erkännande har också diskuterats i avsnitt 3.2.2 om identifikation.

⁶⁰ D.v.s. att samhällets normer måste passa lantbrukets val.

⁶¹ Den sociala aspekten av hållbar utveckling blev från början viktigt av fattigdomsbekämpningsskäl. Det är viktigt att det fattigaste och mest utsatta får tillgång till utveckling mot en högre livskvalitet trots att konsumtionssamhället och överutnyttjande av resurser måste upphöra av ekologiska skäl. Den sociala aspekten blev snabbt viktig även för i-världen.

den sociala aspekten endast är till för att åstadkomma hållbara ekonomiska och ekologiska system. Det kan vara ett värde i sig att lantbrukaren har en situation som upplevs som "hållbar" för honom, att han upplever att han har starka nätverk och starka sociala sammanhang över tid. Jordbruk är inte bara en produktionsform och ett sätt att värna om naturen, det är också en tradition och en kultur.

Sociala aspekter av hållbar utveckling av jordbruket skulle till exempel kunna innebära att lantbrukaren har goda arbetsförhållanden, socialt umgänge, känner tillfredsställelse med sina arbetsuppgifter, har möjlighet att diskutera sitt arbete och dela ansvar för beslut med någon, känna tillförsikt med framtidsutsikterna, slippa bundenhet, stress och otrygghet med mera. När man börjar räkna faktorer så riskerar man dock 1) att missa faktorer som också är viktiga och 2) att förhålla sig till socialt hållbar utveckling genom att titta på förutsättningarna som krävs för densamma. Dessutom varierar dessa förutsättningar över tid och med olika kulturer. Detta perspektiv är alltså inte tillräckligt. Genom att kartlägga förutsättningar för socialt hållbar utveckling får vi veta ramarna för människorna i systemet. Förutsättningarna är inte tillräcklig information om vad som verkligen händer och för att kunna hantera förutsättningarnas föränderlighet måste man fokusera på processer. Vi saknar kunskap om de verkliga processerna, relationerna, varför de försiggår och vad de betyder för de inblandade individerna och grupperna.

De sociala aspekterna av hållbar utveckling samspelar med de ekologiska förutsättningarna. För lantbrukare är detta uppenbart eftersom man är lantbrukare i ett landskap, på en plats och att yrkesrollen och identiteten är tätt sammankopplade med de naturresurser som man sköter och använder i sitt arbete. De sociala sammanhangen runt en lantbrukare skapar lantbrukarens identitet, men naturen och platsen är också viktiga för självkänslan.

Den sociala dimensionen av hållbar utveckling i lantbruket måste innefatta alla delar av det sociala system som omger en lantbrukare. Lantbrukare befinner sig samtidigt såväl i sin egen vardag som i en värld präglad av regler, förordningar och ekonomisk rationalitet. Att relationerna i dessa världar är tillfredsställande är av stor betydelse för lantbrukarens sociala villkor. I det omgivande storsamhället finns till exempel regler, tjänstemän och experter, konsumenter, media men också språkbruk och normer. Här finns lantbrukarens generaliserade andra som kan visa erkännande för lantbrukets produkter och livsstil och som kan behandla lantbrukaren som alla andra medborgare. I den vardagliga praktiken finns de mer konkreta nära relationerna omkring lantbrukaren såsom familj, vänner, kollegor med flera. Här finns alltså de betydelsefulla andra som kan visa lantbrukaren erkänsla för

de personliga egenskaper som han/hon har och för den han/hon är. Det är alltså viktigt att undersöka vilka relationer som finns, hur de fungerar och vad de betyder i båda dessa sfärer⁶² för att få en hel bild av lantbrukarens sociala situation.

3.3 Syntes: Mitt bidrag

Genomgången ovan har haft som syfte att diskutera vad som har gjorts tidigare omkring lantbrukares sociala situation och de sociala villkoren i lantbruket. Om man strävar efter att få ett helhetsgrepp om den sociala situationen i lantbruket så är detta ett fält som är lite undersökt. Det finns studier om lantbrukare men oftast är inte de sociala faktorerna i fokus. Det finns också sociala studier om landsbygden, men då är inte lantbrukarna eller lantbruket i fokus. I forskningssammanställningen *The sociology of agriculture* redogör författarna (Buttel et al., 1990) för tre olika perioder inom lantbrukssociologin och på vilket sätt lantbruket har varit i fokus vid olika tidpunkter under nittonhundratalet⁶³. Genomgången syftar till att identifiera trender och kunskapsluckor inom lantbrukssociologisk forskning. En kunskapslucka är behovet av kritisk etnografisk forskning med längre fältarbeten inom lantbrukssociologin, framförallt eftersom det är viktigt för att kunna studera lantbrukares ”underordning” och ”inflytande” och hur det i sin tur påverkar familjejordbruket och lantbrukares värderingar men även lantbrukares politiska engagemang, menar författarna (Buttel et al., 1990).

Vad bidrar jag då med? Denna avhandling är ett komplement till tidigare studier; dels genom ny empiri, och dels genom att integrera flera olika begrepp och perspektiv. Förändringar sker snabbt i samhället och i lantbruket och jag bidrar därför också med en ny ögonblicksbild av lantbruket.

Jag vill bidra med kunskap om lantbrukets sociala villkor både i det stora och i det lilla samhället, som en integrerad helhet. Jag vill också försöka gestalta mina informanter så rättvist som möjligt, med utgångspunkten att det är helt vanliga människor som har valt ett yrke, som vilket som helst, i ett modernt samhälle, men som ändå har ett bagage av traditioner och bondekultur både till fördel och nackdel för deras liv och yrkesutövning. Min strävan är att kombinera en inifrån-bild med en utifrån-analys och

⁶² Uppdelningen av verkligheten i olika nivåer eller sfärer kan ha nackdelar som t.ex. att man ger intryck av att de går att skilja åt. Men fördelen är att det kan vara klargörande och förtydligande vid analys.

⁶³ Den första perioden sträcker sig från 1900-1950, den andra från 1950-1970 och den tredje efter 1970.

diskutera lantbrukets villkor idag och vad det kan innebära för fortsatt lantbruk såväl som för samhället i stort.

Den sociala dimensionen av hållbar utveckling är också mycket lite undersökt. Detta beror på att hållbar utveckling inte är ett begrepp som använts inom samhällsvetenskaperna, utan oftare inom angränsande discipliner och tvärvetenskaper. Kanske beror detta på att begreppet går att definiera på många olika sätt och därför är svårt att använda som analytisk kategori. Det är också ett starkt normativt begrepp. Samtidigt kan man hävda att begreppet haft sådant genomslag inom politiken att det inte kan ignoreras av forskning som vill vara relevant för samhället. Kanske kan utgångspunkten - att socialt hållbar utveckling är en social och kulturell konstruktion (och därför ständigt ett föremål för olika typer av mellanmänniska överenskommelser) - vara ett sätt att komma vidare i diskussionen. Jag hoppas bidra till diskussionen om socialt hållbar utveckling genom frågor och perspektiv som kan hjälpa oss att fatta beslut, snarare än att definiera socialt hållbar utveckling. Inte heller i denna avhandling kommer socialt hållbar utveckling att användas som en analytisk kategori.

4 Hur man forskar om lantbrukare

”Jag vet inte om jag skulle vara med i din undersökning, jag är liksom så negativ och så less på det så jag tänker att jag kan förstöra hela undersökningen, du borde prata med någon annan...”

Håkan Bertilsson, lappländsk kobonde, 2001

En riktigt kall måndagsmorgon i november 2001 rullade bussen från Umeå in på resecentrum i en liten lappländsk centralort. Jag hade aldrig varit i trakten tidigare och var både nervös och förväntansfull. Jag hade reserverat en liten hyrbil på en bensinmack och bokat ett hotellrum för två nätter. På de tre dagar som jag hade till mitt förfogande hade jag som mål att hinna träffa åtta lantbrukare. Jag hade bokat tid med ungefär hälften och skulle kontakta de andra efter hand. Jag hade lämnat öppet för nya tips på intervjupersoner från dem som jag hade bestämt möte med. Den lokala LRF-representanten hade sagt åt mig att byta mobilabonnemang till ett som hade täckning i trakten och detta var jag tacksam för eftersom det gjorde det möjligt för mig att kontakta lantbrukarna under vägen. Jag hade redan gjort några intervjuer med lantbrukare i Småland, men det kändes ändå som på nytt när jag styrde den mycket lilla Opeln söderut med en nyinköpt bilkarta som inte räckte hela vägen fram till den första byn som jag skulle besöka. Det var en bilfärd på ca 7 mil enkel resa och jag hoppades att det var vinterdäck på bilen.

Mitt projekt kanske inte kan kallas tvärvetenskap, men kanske är jag som forskare tvärvetenskaplig, blandvetenskaplig eller mångvetenskaplig i mitt förhållningssätt eftersom jag har en bakgrund inom både samhällsvetenskaplig och naturvetenskaplig tradition. Min agronomutbildning och min lantbruksbakgrund har gett mig goda kunskaper om lantbrukets praktik. När jag började intressera mig för de sociala villkor som spelar så stor roll för hur en lantbrukare brukar sin gård, fann jag att jag behövde utvidga det

agronomiska perspektivet med ett samhällsvetenskapligt. Mina studier i socialantropologi kanske gjorde det lättare för mig att hitta samhällsvetenskapliga metoder och tankemodeller som passade min problemställning: Hur ser lantbrukets sociala villkor ut och vad innehåller den sociala dimensionen av hållbar utveckling i svenskt lantbruk?

Detta kapitel beskriver hur jag har gått tillväga för att bygga upp kunskap om mina frågeställningar, men är också ett försök till reflektion över denna kunskap och en beskrivning av min kunskapssyn. Varje forskares personlighet, förståelse och intressen styr hans eller hennes val och tolkningar under arbetets gång. Därför är det viktigt att försöka förstå de begränsningar de egna perspektiven och tolkningarna kan innehålla. Dock är vetenskaplig analys inte enbart ett offer för den egna förståelsen utan hålls i schack av metodregler och teoretisk genomskinlighet och annat som ingår i den vetenskapliga metoden och hantverket kvalitativa intervjuer.

4.1 Intervjuerna

När jag påbörjade mitt avhandlingsprojekt stod det ganska tidigt klart att jag skulle intervjua lantbrukare. Av en tillfällighet fick jag sedan ett kompletterande uppdrag av Jordbruksverket och projektet CAP:s miljöeffekter som ville ha hjälp med att undersöka villkoren för lantbruk i tre nedläggningsdrabbade områden i Sverige. Detta passade mig bra eftersom jag genom detta samarbete hittade en bra ingång till att studera problem inom lantbruket. Nedläggningsdrabbade bygder gör det givetvis enklare att få syn på allvarliga problem för lantbruket, även om sådana fall på många sätt är atypiska. Samtidigt kan sådana atypiska fall vara särskilt informationsrika (Stake, 1995). Det betyder att de inte är valda för att vara representativa utan istället för att kunna berätta så mycket som möjligt om en företeelse. Förutom att lära av det specifika fallet kan fallet också bidra med kunskap till en större bild av hur lantbrukares sociala villkor ser ut i Sverige idag. Flyvbjerg (2001) poängterar exemplets makt vid användande av fallstudie-metodik: Ett exempel kan ge viktig och djup information. Stake (1995) är av samma åsikt som Flyvbjerg och menar att man skall välja det fall ur vilket vi kan lära så mycket som möjligt⁶⁴. Detta stämmer väl med hur jag resonerade när jag valde några av de mest nedläggningshotade bygderna för min studie. Fallstudiekonceptet har varit viktigt för mig för att förstå och kunna diskutera generaliserbarhet och giltighet i min studie. På vilket sätt skiljer sig då fallstudieforskning från antropologisk eller etnologisk fältarbete?

⁶⁴ För att kunna bedöma om ett fall är typiskt eller atypiskt måste man som forskare bland annat gå till sin egen förståelse av kontexten.

Fältarbete såväl som fallstudier är i de flesta fall geografiskt avgränsade, men man väljer oftast att fördjupa sig ytterligare i fältarbetet och stanna på samma plats under lång tid. Ett antropologiskt eller etnologiskt fältarbete kvalificeras oftast för att kallas fallstudie även om man inom respektive disciplin inte brukar använda begreppet fallstudie om sin forskning.

Tre nedläggningsdrabbade områden valdes ut tillsammans med Jordbruksverkets representanter och representanter för andra organisationer med intresse för projektet: Riksantikvarieämbetet, Naturvårdsverket och berörda länsstyrelser. Projektet syftade till att studera hur lantbrukare ser på sin arbets- och livssituation och därigenom hur villkoren för ett livskraftigt jordbruk i nedläggningshotade bygder ser ut. Vi ville ha tre olika nedläggningsdrabbade bygder. Två kommuner i Lappland valdes ut för att representera norrländska icke-kustnära områden, den ena kommunen hade en tätort med fler än 3000 invånare⁶⁵, medan grannkommunen hade en mindre tätort. Vi valde också ut en socken i småländsk skogsbygd. Inom projektet bestämde vi vidare att totalt 30 lantbrukare skulle intervjuas, 10 i varje område. Utvalda byar, gårdar och lantbrukare beskrivs kortfattat sist i detta kapitel.

Alla intervjuer genomfördes under hösten 2001, endast några månader efter det att jag påbörjat mina doktorandstudier. Jag startade alltså ganska tidigt med min datainsamling. Jag besökte 30 gårdar och i några fall deltog flera personer i lantbrukarfamiljen i intervjun. Genom tips från lokala LRF-avdelningar och de personer från länsstyrelserna som deltog i projektet gjorde jag listor på aktuella lantbrukare i områdena. En del lantbrukare valdes ut efterhand, genom tips från redan intervjuade lantbrukare. Intervjupersonerna valdes ut för att få en så varierad skara informanter som möjligt med avseende på produktionsinriktning, heltids- eller deltidslantbrukare, ålder och kön. Tillsammans med dem som hjälpte mig att hitta lantbrukarna i de olika bygderna försökte jag också variera nysatsande lantbrukare med dem som var på väg att lägga ned eller hade lagt ned, framtidstroende bönder med pessimister, allt för att få en så mångfacetterad och nyanserad bild av områdets lantbrukare och deras upplevelser⁶⁶ som möjligt. Detta var alltså en typ av strategiskt urval av informanter där målet

⁶⁵ Närmare bestämt 9500 invånare 2001.

⁶⁶ Intervjuerna fångar berättelsen som är ett urval av upplevelser. Vad av en lantbrukares upplevelser fastnar egentligen på intervjubandet? Två saker är viktiga att notera när man diskuterar upplevelser: 1) Människor omvandlar en del av sina upplevelser till erfarenheter och dessa tappar till viss del kontakten med själva upplevelsen och 2) inom den poststrukturella och postmoderna forskningstraditionen menar man att det finns en "väv" av berättelser och tolkningar som avgör vad vi upplever överhuvudtaget. (se t.ex. Frykman, 2003; Povrzanovic, 2003)

var att få så stor variationen som möjligt av olika informanter med olika bakgrund och syn på sin verksamhet (jfr Trost, 1997). Jag hade också att ta hänsyn till vilka lantbrukare som gick att hitta i området. De administrativa kommun- och sockengränserna var mina ramar. I Lapplandskommunen utan egentlig tätort gick det inte att uppbåda tio aktiva lantbrukare, varför fyra lantbrukare som redan hade slutat ingår i studien från det området. I de andra områdena finns bara enstaka nedlagda gårdar med.

Jag valde att göra samtalsliknande – semistrukturerade – intervjuer, eftersom mitt syfte var att fånga informanternas uppfattningar kring sociala relationer. Metoden var kvalitativ och lät det pågående samtalet styra intervjuens riktning. Dock hade jag ett antal frågor som jag såg till att få svar på under samtalets gång. Fördelen med detta sätt att samla data är att det som informanterna själva anser är viktigt ges större utrymme, medan sådant som de inte anser viktigt får mindre plats. Nackdelen kan vara att det kan vara svårt att få ett material som oproblematiskt kan göras jämförbart mellan olika informanter. För komplicerade frågeställningar med mångtydig empiri passar kvalitativa metoder. Detta hindrar naturligtvis inte att jag har kunnat jämföra mina resultat med till exempel statistiskt material eller använda statistiskt material för att planera min studie.

I kvalitativ forskning spelar forskarens kunskapssyn⁶⁷ en viktig roll. Givetvis har detta också varit viktigt för mig som har rört mig mellan olika vetenskapstraditioner under arbetets gång (se t.ex. Alvesson & Skoldberg, 1994). Resultat och empiri bör alltså höra ihop med syfte och frågeställning i god forskning. Detta blir sällan ett problem i forskning med väldefinierade frågor, teori och metod. Eftersom jag startade datainsamlingen mycket tidigt har nya frågor dykt upp under arbetets gång. Jag har också under avhandlingsprojektets gång genomfört teoretiska omorienteringar. Tillsammans har detta inneburit att studiens upplägg ändrat karaktär under vägen. Teorier har använts dels för att kunna formulera nya frågor till mitt material, dels för att kunna förklara det som materialet gett mig. Ett viktigt led i denna process har varit att hålla fast i det empiriska materialet och att söka ökad förståelse genom att kontextualisera det informanterna berättat för mig (jfr Flyvbjerg, 2001).

För att belysa vilka problem som kan finnas inom lantbruket, ansåg jag det alltså värdefullt att prata med människor i de områden där flest problem kan finnas och där även förekommande problem upplevs som mer påtagliga. Men jag kan också jämföra resultaten med andra fall för att pröva dess

⁶⁷ Kunskapssyn eller kunskapsteori kan också kallas för epistemologi och det handlar om frågor som vad kunskap är och vad vi kan få kunskap om. Ontologi är ett besläktat begrepp som istället avser frågor om hur verkligheten är beskaffad.

giltighet i ett större sammanhang. I de nedläggningsdrabbade bygderna blir problemen för lantbruket accentuerade och därför lättare att upptäcka. Flera problem som är typiska för glesbygden är inte generella för lantbruket i stort, medan andra verkar förekomma på de flesta platser⁶⁸. Jag tror att jag genom mina intervjuer och empirisk mättnad⁶⁹ har fått syn på de flesta problem som finns i lantbruket i de områden som jag undersökt.

Under hösten och vintern 2001 gjorde jag två resor till Lappand och två resor till Småland. Jag bodde 3-5 dagar på respektive ställe vid varje resa och reste runt med hyrd bil för att besöka lantbrukarna. Många hade jag bokat tid med redan på förhand, men det hände också att jag ringde upp någon när jag var i trakten. När jag kom till gården fick jag oftast se mig omkring lite och sedan gjordes intervjun vid lantbrukarens köksbord⁷⁰. Ibland var hela familjen med och ibland var det en ensam lantbrukare som tog emot mig. Lantbrukarna och deras familjer deltog i 1-2 timmars djupintervjuer med öppna frågor. Alla intervjuer utom en spelades in på band. En lantbrukare avböjde att medverka på band⁷¹.

Intervjuerna började oftast med att jag presenterade mig och berättade om min frågeställning och oftast startade diskussionen redan där. Annars brukade jag fortsätta med frågor om gårdens inriktning och hur arbetet gick till. Syftet med samtalet var att få en överblick över intervjupersonernas sociala situation, men frågorna gjordes mer konkreta och handlade om vardagliga situationer i lantbruket. Jag frågade oftast inte direkt om hur någonting kändes eller hur lantbrukaren upplevde att hans sociala situation såg ut. Jag valde att ha öppna diskussioner snarare än enkätliknande intervjuer för att även kunna hämta data om företeelser och upplevelser som jag inte skulle ha tänkt på att fråga om. Det finns mycket som påverkar en intervju, till exempel kan människor minnas fel eller vilja ge en bättre bild av

⁶⁸ Detta har jag bland annat kontrollerat genom att ta del av andra studier av lantbrukare och genom att presentera mina resultat för kommentarer och diskussioner tillsammans med lantbrukare och andra aktörer inom jordbrukssektorn i olika sammanhang, vilket jag redovisat tidigare i stycket.

⁶⁹ Empirisk mättnad brukar betyda att man har gjort så många intervjuer så att inga fler kategorier kommer fram vid en ytterligare intervju. I mitt fall var antalet intervjuer bestämt i förväg, men jag upplevde också empirisk mättnad i slutet av studien.

⁷⁰ Val av plats för intervjuerna gjordes oftast av praktiska skäl, men det finns också en tanke med att genomföra en intervju i en miljö som känns bekväm och trygg för intervjupersonen och som samtidigt gav mig en djupare känsla av vem den intervjuade personen är.

⁷¹ Bandupptagning kan ibland påverka personer som inte är vana att spelas in. I vissa fall märktes det att en person blev lite tystare och ibland visade osäkerhet när bandspelaren slogs på, men enligt mina erfarenheter så avtog detta ganska snart och samtalet flöt på som ett vanligt samtal efter några minuter. Bandupptagningen är ovärderligt för mig som intervjuare. Det finns inga bättre sätt att dokumentera samtalet som jag ser det.

en upplevd situation. Självrepresentation utelämnar också ofta ambivalenta känslor. Man kanske till exempel låter nöjd med en situation som man egentligen har känt sig tvingad till.

En del av dessa problem kan undvikas genom att intervjun pågår så länge att man hinner diskutera företeelser från olika infallsvinklar. Ett exempel på detta var mitt första besök i Tvärsjö, hos Marianne Algotsson som verkade vilja beskriva sin bygd som en framtidsbygd. Därför svarade Marianne på en fråga om nedläggning att det inte lagts ner några gårdar i byn och inga hus var obebodda. Vid ett senare tillfälle under intervjun när jag frågade om vilka hon och hennes man umgicks med så framgick det att de flesta hus omkring gården stod tomma, så de hade sitt mesta umgänge i andra byar.

Jag hade med mig en intervjuguide (bilaga 1) med frågeområden, som jag kontrollerade så att samtalet täckte in det som jag hade tänkt mig. I de flesta fall flöt diskussionerna bra och jag behövde sällan ställa många frågor. Datainsamlingsmomentet innefattade, förutom diskussionstillfället även observationer av hemmet, gården, vägen dit, med mera. Jag noterade vad jag såg och oftast också min egen upplevelse och sammanfattning av intervjun, gården och lantbrukaren i en forskningsdagbok och ibland spelade jag in det på bandspelaren.

Som förberedelse inför intervjutillfället studerade jag kommunkartor, observerade närmaste samhälle, läste statistik om bygden och om lantbruket i bygden. Det var också intressant att lyssna på vad lantbrukarna sa om varandras liv och gårdar, som jämförelse. Jag jämförde också mina resultat med liknande studier samt tog del av aktuell statistik för att både jämföra och sätta utsagor i ett nytt sammanhang.⁷²

Den norrländska studien var för mig den som satte mest spår. Avstånden var långa och miljöerna obekanta, och jag kände mig ibland osäker när jag åkte runt på vintriga vägar långt från samhällen. En gång stod det en hjord av renar på vägen så att jag inte kom fram och en annan gång blev det snöstorm när jag nästan var hemma på hotellet. Jag bodde på ett litet hotell i en av centralorterna. Det var också i Lappland som jag ibland träffade på ensamma människor och människor som inte var nöjda med sina liv. En sådan intervju sätter ofta djupa spår och ibland var det svårt att släppa taget om en persons livsöde. Det var många tankar som virvlade runt i mitt huvud när jag satt ensam på mitt hotellrum på kvällarna. I efterhand kan jag tycka att jag kanske gjorde lite för många intervjuer på kort tid. Jag hade haft mer tid att

⁷² Kombinationen av olika källor för att nå kunskap kallas för triangulering (Stake, 1995). Man kan triangulera data, teorier, metoder och forskare. Mötet med människor som är viktiga för min forskning innehåller triangulering av metoder; jag både intervjuar och observerar.

reflektera mellan intervjuerna om de inte gjorts så koncentrerat. Samtidigt gjordes intervjuerna under fyra olika intervjuresor och det var veckor emellan dessa för reflektion.

Den småländska delen var lättare att göra. Här kände jag igen miljöerna och även om jag inte kände till området i detalj, så ligger det nära centralorten där jag gick i gymnasiet och vägar och landskap var bekanta för mig. Jag smälte också in lättare här, det var till exempel inga problem för mig att prata med samma dialekt. Dialekten hade inte någon signifikant betydelse för resultatet av studien, men det kanske gjorde intervju-situationen lite smidigare. Mina viktigaste fördelar i en intervjusituation med lantbrukare är att jag har jordbruksbakgrund och att jag lyssnar och är intresserad. Samtidigt bidrog min jordbruksbakgrund till att jag hade mer av ett inifrån-perspektiv och kanske missade viktiga aspekter av situationen, men kanske också såg andra. Det kan också vara så att min förståelse hindrade mig från att vara öppen och förstå allt som informanterna sa. Min bakgrund kanske också styrde hur jag ställde mina frågor i intervjusituationen. Man kan säga att jag tolkade och såg fenomen på ett speciellt sätt bland annat på grund av min bakgrund. Asplund (1970) menar att det är en grundläggande utgångspunkt att olika människor tolkar fenomen på olika sätt. Han menar också att detta aspektseende⁷³ inte är det samma som kriticklöshet eller godtycke utan helt och hållet ett moment i vetenskapligheten. Asplund säger också att sociala relationer är ett uttryck för våra föreställningar om verkligheten. På vilket sätt man ser på hur till exempel en lantbrukare relaterar till omvärlden beror alltså på det fokus man väljer och de frågor man ställer.

Jag har använt mig av en metod som från en traditionellt kunskapsteoretisk begreppsvärld skulle kunna beskrivas som en blandning av induktion och deduktion⁷⁴. Den första delen av mitt avhandlingsarbete inriktade jag på empiriinsamling. Detta gjordes innan jag undersökte vilka teorier och modeller som behandlar mitt forskningsområde. Inför fältarbetet hade jag formulerat ett problemområde. Jag visste att många lantbrukare la ner sin verksamhet i vissa områden i Sverige. Jag visste inte varför, men jag anade att det var en kombination av olika faktorer. Framförallt trodde jag att

⁷³ Wittgenstein (1992) diskuterar om man kan hitta människor som inte har förmågan att se någonting som någonting. Om denna oförmåga finns så kallar han den för aspektblindhet.

⁷⁴ Deduktion innebär att man utgår från premisser och teorier och söker bevis för dessa i empirin. Induktion innebär tvärtom att man utgår från empirin och drar sina teoretiska slutsatser från de erfarenheter som man hämtar där. Detta är klassiska vetenskapsteoretiska begrepp som inte alltid används inom tolkande samhällsvetenskaplig forskning, men är viktiga i den mer tvärvetenskapliga forskning som jag startade ifrån.

de sociala villkoren var viktiga. Jag intresserade mig länge för *grundad teori*⁷⁵, som ett exempel på empiriskt förankrad forskning, eftersom den bygger på perspektivet från de människor som är föremål för undersökningen. Man eftersträvar också att forskaren skall ha så lite förutfattade meningar som möjligt för att bäst kunna fånga vilka frågor som är viktigast hos den grupp människor som studeras (Glaser & Strauss, 1967). Glaser och Strauss menar att man sedan skapar sig sin teori utifrån empirin, medan jag tycker att det är viktigt att knyta sin egen forskning till befintliga teorier och modeller (jfr Hylland Eriksen, 2000). Jag påbörjade min forskning genom utgå från empiri, men sedan har jag frångått den grundade teorin genom att istället för att skapa teorier från empirin använda befintliga teorier att för att söka förstå den empiri som jag samlat in. Mina resultat och slutsatser har genererats av empirin tillsammans med teori och modeller.

4.2 Analys av data

Denna del av metoden var den som blev minst avgränsad. Jag började analysera utsagor redan vid datainsamlingen och dessa analyser skapade sedan följdfrågor i intervjusituationen. Helheten i studien växte fram under sammanställningen och ytterligare analys skedde vid själva skrivandet. Vid analys av intervjuer lyssnade jag på de band som utsagorna fanns inspelade på och försökte rekapitulera intervjusituationen. Jag transkriberade inte hela intervjuerna utan bara de delar som var intressanta för mina forskningsfrågor om hur lantbrukares sociala villkor ser ut. Jag lyssnade igenom intervju-materialet flera gånger. Jag försökte ta fasta på det viktiga i utsagorna, vad de här människorna ville förmedla om sin situation (och även det som de inte vill förmedla). Allt eftersom jag lyssnade växte kategorier fram som jag sedan kunde använda för att strukturera materialet. Jag hittade till exempel kategorier eller teman såsom tankar omkring bondeidentiteterna och vilka

⁷⁵ Huvudidén med grundad teori är att bygga upp teori från empiri och inte att som vanligt att utgå från teori och modeller i empirianalys. Oupptäckta data styr forskningen och det är viktigt att få fram så många kategorier som möjligt. Grundad teori består av tre faser: 1) Den öppna fasen som innebär datainsamling och framtagande av kategorier, 2) den selektiva fasen som innebär att de viktigaste kategorierna sorteras ut och deras egenskaper bestäms och den 3) den teoretiska fasen som innebär att man analyserar relationer mellan de viktigaste kategorierna och en eller flera teorier växer fram ur resultatet. Syftet är att fånga det som den undersökta gruppen tycker är viktigast när det gäller ett visst problem. Grundad teori är en vetenskaplig teori som uttalar sig om detaljer i verkligheten, det är en s.k. *mellanteori*, som kan uttala sig om fenomen som är gemensamma för en grupp människor. Naturligtvis ställer man sig genast frågor om t.ex. hur forskaren själv påverkar tolkningen och de generaliseringar som görs. En annan fråga är varför det blir just teorier som växer fram. Båda dessa invändningar har bidragit till att jag valde bort grundad teori som metod.

sociala nätverk man umgicks i, som många ville diskutera i samband med sina sociala villkor. När jag tyckte att jag hade kartlagt de kategorier eller teman som fanns i materialet kunde jag sedan sortera in utsagorna från intervjuerna i respektive kategori.

I denna fas var det givetvis svårt att helt frigöra sig från sin förförståelse av situationen, det vill säga jag kanske själv påverkade vilka kategorier som valdes ut. Detta var jag dock hela tiden medveten om och försökte hantera. Jag valde detta angreppssätt för att det stämmer väl in med min idé om att kunna studera lantbrukares sociala villkor ur lantbrukares egna perspektiv. Det var till stor del lantbrukarens utsaga som låg till grund för den tolkning och de modeller som jag sedan skapade tillsammans med de begrepp som jag har valt att diskutera i min teori- och forskningsgenomgång (se kapitel 3). Lantbrukarnas begreppsvärld är viktig även om jag sedan har reflekterat över dem med delvis andra begrepp⁷⁶.

4.3 Självreflektion och giltighet

När man studerar samhällen och sociala sammanhang är det omöjligt att ställa sig utanför och objektivt se den verklighet man vill studera. I mitt fall var min påverkan på intervjusituationen stor. Jag ställde frågor och var med och diskuterade och jag har haft företräde när det gäller att bestämma hur materialet skall tolkas. Som agronom kan jag förstå innehållet i lantbrukarnas arbete. De kunskaper som jag har som agronom inger oftast ett förtroende hos informanterna som gjorde intervjusituationen enklare. Detta innebar både en nackdel och en fördel. Jag kan inte bortse från den påverkan som jag hade på mina forskningsresultat⁷⁷, men jag kom också närmare de fenomen som jag ville studera, det vill säga människorna och deras sociala verklighet. Min bakgrund och förförståelse kan alltså ha haft stor inverkan på resultatet såväl som på "datainsamlingen". Utmaningen har legat i att kunna beskriva

⁷⁶ Man brukar i detta sammanhang skilja på emiska och etiska begrepp. De emiska begreppen kommer "inifrån" en kultur/ett samhälle d.v.s. det är begrepp som informanterna själva använder för att beskriva sin situation. De etiska begreppen är istället analytiska och beskrivande begrepp som används av forskaren "utifrån". Vissa begrepp kan användas både emiskt och etiskt, ett exempel från min intervjustudie är begreppet "livskvalitet". Att det går att använda på flera sätt innebär inte att det nödvändigtvis betyder exakt samma sak både emiskt och etiskt (se t.ex. Hylland Eriksen, 2000). Jämför också med begreppen forskarmodell och folkmodell, som syftar till samma dikotomi. Folkmodellen av en företeelse byggs upp via praxis medan forskarmodellen är ett sätt att vetenskapligt analysera densamma (se t.ex. Arnstberg, 1992).

⁷⁷ Min förförståelse och bakgrund har också inverkat på mitt val av studie och forskningsfråga. Detta beskrivs i avhandlingens inledningskapitel under avsnittet 1.2 som jag kallat Bekännelsen - Helenas bidrag till avhandlingens bakgrund.

min förförståelse på ett relevant och rimligt sätt. Detta har varit en svår uppgift, men jag har valt att beskriva min bakgrund och mina intressen i inledningskapitlet. Jag har också låtit mig synas då och då i texten.

Som jag har berört innan, så pågår tolkningen och analysen under hela forskningsprocessen. Kunskap byggs upp genom att man tolkar sina data tillsammans med den teori och de begrepp man har valt att använda. Detta sker oftast genom att man växlar/byter perspektiv från att studera detaljer till att förstå helheten i materialet. Detta görs till stor del omedvetet, men den analytiska/vetenskapliga förmågan ligger i att göra detta medvetet för sig själv. Vidare är sammanhanget för de fenomen man studerar viktigt. Allt måste förstås i sin kontext, vilken situation fenomenet uppstod i.⁷⁸ Forskningen och kunskapsutvecklingen kan sägas utvecklas som en spiral⁷⁹ där man växlar mellan att försöka förstå innehållet i insamlade data och helheten. De detaljer som man utökar sin förståelse av under analysen, som i denna studie kan vara till exempel lantbrukaridentiteten, bidrar till en bättre förståelse av den helhet som är lantbrukarens sociala villkor. Samtidigt är den ökade förståelsen av lantbrukarens sociala villkor också en viktig bakgrund mot vilken lantbrukaridentiteten måste förstås.

Ett annat viktigt moment i forskningen är reflektion. Empirisk forskning som är präglad av reflektion är skeptisk mot vad som vid första anblicken ter sig som oproblematiske speglingar av verkligheten. Samtidigt är studiet av lämpliga utsnitt av denna verklighet viktigt för att ge möjlighet till öppen förståelse hellre än "fasta" sanningar. Det vill säga det är viktigt att fortsätta tolka materialet och lämna öppet för nya betydelser av de resultat man funnit (jfr Alvesson & Skoldberg, 1994). I reflexiv forskning är en av huvudpoängerna att forskaren är medveten om vilken roll hon själv har i processen. Forskaren är delaktig i alla steg av forskningen från idé till resultat. Även i skrivandet finns det personliga egenskaper som spelar in men också forskningstraditioner och diskurser inom ämnet (Clifford & Marcus, 1986).

Vi kan relatera på många sätt till världen, men vi kan aldrig få eller ge en fullständig bild av densamma. Man kan uttrycka det som att verkligheten existerar oberoende av, men inte utanför oss⁸⁰. Forskaren kan ses som en integrerad del av den värld hon försöker beskriva. Jag som forskare och mitt handlande blir också en del av förklaringarna av resultatet (se vidare Asplund,

⁷⁸ Tolkning, reflektion, förförståelse och kontextbundenhet är viktiga aspekter av den hermeneutiska forskningstraditionen (Wallén, 1996). Hermeneutik betyder tolkningslära.

⁷⁹ Den hermeneutiska spiralen finns beskriven i Ljung (2001) och bygger på den hermeneutiska cirkel som beskrivs av Alvesson och Skoldberg (1994).

⁸⁰ Detta resonemang handlar om vad som är verklighet: vår uppfattning om ifall verkligheten finns eller om den i huvudsak är en språklig eller kulturell konstruktion.

1970). Det är istället viktigt att ta fasta på de relationer man kan upptäcka inom helheten. Detta kan ses som ett uttryck för en relationistisk hållning. Det handlar alltså inte i första hand om ting utan om relationer och i viss mån relationers relationer. Genom ett relationistiskt förhållningssätt blir fenomen definierade genom hur det förhåller sig till andra fenomen.

Jag kan också påverka mina intervjupersoner med mina frågor och vår diskussion. Ett exempel på detta var ett samtal med Anders och Linda som är ett ungt lantbrukarpar i Småland som båda har ärvt varsin föräldragård, men bor och verkar på Anders gård. Jag berättade om Djurfeldts och Waldenströms (1998) intervjustudie "Svenska lantbrukarhushåll under omställning" där de kommit fram till att de flesta bosätter sig på mannens gård vid familjebildning. Jag frågade Anders och Linda om det var en situation som de kände igen. Linda svarade att det nog i många fall stämmer och att det ofta inte spelar lika stor roll för kvinnor var de bor. Hon sa också om deras egen situation att "han vill ju så gärna bo här". Anders blev då mycket förvånad och utbrast "va, hade du tänkt på något annat sätt?". Detta är ett exempel på ett medvetandegörande under en intervju. Efter intervjun har Anders en delvis ny bild av hur det kommer sig att paret bor på hans gård. Det kanske inte framstår som ett lika självklart val längre.

Generalisering av kvalitativa fallstudier brukar ifrågasättas. Detta beror förstås på vad man menar med generalisering och vilken kunskapssyn man har. Jag kan inte jämföra och generalisera de lantbrukare som jag har studerat med alla lantbrukare i Sverige. Det handlar ju om lantbrukare i glesa bygder som inte betraktas som rena jordbruksbygder och där jordbruket måste räknas som både svårare och mindre lönsamt än på de flesta andra ställen. Det jag däremot vill kunna säga någonting om är vilka problem som allmänt kan finnas i svenskt lantbruk idag. Många av dessa problem kan även finnas på andra platser än i glesa bygder, medan man hittar de flesta problemen i de svåraste lantbruksbygderna där nedläggningstakten är störst. Kvalitativa forskare pratar oftast om *giltighet och pålitlighet* istället för generaliserbarhet. Steinar Kvale framhäver att verifiering inte tillhör något särskilt stadium i forskningsprocessen utan att det bör beaktas under hela undersökningen (Kvale, 1997). Pålitlighet (eller reliabilitet) behandlar forskningsresultatens konsistens. Man kan påverka pålitligheten genom att vara noga och nyanserad i intervjusituationen till exempel medvetet undvika ledande frågor. Kvale menar dock att även om det är önskvärt att öka undersökningens reliabilitet och att motverka godtycklig subjektivitet, så kan man också överdriva kontrollen och därmed motverka kreativitet och flexibilitet i forskningen.

Giltighet (eller validitet) bör också uppmärksammas genom hela forskningsprocessen. Betydelsen av giltighet eller validitet kan man till exempel förstå genom att ställa denna fråga; mäter du vad du tror att du mäter? För att få giltighet i en undersökning bör man kontrollera, ifrågasätta och teoretisera omkring metoder och resultat. Det resultat som en kvalitativ undersökning ger kan sägas vara generaliserbara på en analytisk nivå. Den kunskap som den kvalitativa metoden producerar är *dels* en kunskap om hur verkligheten ser ut för dem som lever i den och *dels* en kunskap om det sammansatta och konkreta som kan användas för att problematisera mer svepande allmänna utsagor.

Kvalitativa metoder innehåller en strävan efter att förstå den innebörd en utsaga har i sitt sammanhang snarare än ett sökande efter entydiga orsakssamband. En kvalitativ studie söker visserligen det generaliserbara – men den sociala verkligheten är inte enhetlig utan tvärtom sammansatt och varierar mellan platser och sociala grupper. Med en kvalitativ studie vill man ofta producera resultat som är så rimliga och trovärdiga som möjligt. Med ett relativt litet antal djupgående intervjuer kan inte representativitet hittas i urvalet av informanter. Snarare är det genom att hermeneutiskt tolka vad de intervjuade berättat som materialet görs representativt och generellt. En rimlig förklaring av ett fenomen är en förklaring som lämnar så få blottor som möjligt och som frilägger ett meningssystem som gör materialet begripligt och sammanhängande. Sådana system av mening är avgränsade och lokaliserade, därför måste man studera individen i sitt kulturella och sociala sammanhang.

Det är också viktigt med transparens i dokumentationen. Att tydligt beskriva hur man har gått tillväga gör det lättare för läsaren att själv skapa sig en uppfattning om studiens giltighet. Mina resultat⁸¹ har till exempel presenterats och diskuterats i flera olika fora, tillsammans med lantbruksrådgivare och lantbrukare samt tjänstemän på länsstyrelser och statliga myndigheter. Detta har gett studien en hög extern validitet (Yin, 1994).

⁸¹ Resultatet från intervjustudien publicerades först i jordbruksverkets rapportserie 2002. Nordström Källström, H. (2002). *Att vara lantbrukare eller inte: En studie av förutsättningar för livskraftigt lantbruk i tre nedläggningsdrabbade områden i Sverige*. Jönköping, SJV.

4.4 Beskrivning av gårdar och lantbrukare⁸²

4.4.1 Tvärsjö socken

Tvärsjö är en socken i Ekelanda kommun i Småland. Kommunens totala landareal är till 83 % täckt av skog. Tvärsjö socken korsas av två stora riksvägar och det gör det relativt lätt att pendla till större orter i denna del av Småland. Centralorten i Tvärsjö socken är Tvärhult, med cirka 1300 invånare, där det finns skola, bensinmack och affär med post- och bankservice.

Det har gjorts två filmer⁸³ om Ekelanda kommun med anledning av att lantbruksnämnden 1968 fastställde att all jordbruksmark som finns i Ekelanda var marginell och därmed inte värd att stödja. Man tänkte sig istället att skogen skulle bli viktigare för området och att det inte skulle finnas någon aktiv gård kvar efter 1980. I filmen som gjordes 1971, uttalar sig tre lantbrukare från Tvärsjö socken och berättar om sin framtidstro. De är kritiska till lantbruksnämndens inställning och man menar bland annat att ”oss tar di inte dö på så lätt”.

Det gjordes sedan en film 1999 där man gick tillbaka till de lantbrukare som varit med i den första filmen och deras efterträdare och konstaterade att marken brukades på alla ställen. Två av de lantbrukare som jag har intervjuat var även med i denna andra film. De flesta jag har pratat med i socknen har nämnt filmerna och deras bakgrund. Båda filmerna är dokumentärfilmer gjorda av SVT Växjö och har visats i Sveriges television.

Gårdarna

Björkbacken ligger ca 3 km från Tvärhult och där bor Krister och Marianne Algotsson och deras två söner som är nio och elva år. När man svänger in på gården Björkbacken åker man först förbi en ankdamm och sedan en paddock. Marianne och Krister har köttproduktion med 60–80 tjurar och de föder också upp hästar. Det finns cirka 20 hästar på gården (Halvblod och Shetlandspanny). Ankorna har de bara för att det är trevligt. Gården är

⁸² Alla namn på orter, gårdar och personer är utbytta för att säkerställa informanternas anonymitet. Jag har gett alla personer både för- och efternamn för att hjälpa läsaren att skilja på informanterna i studien. Många av lantbrukarna har i verklighet samma eller liknande förnamn och kallar därför oftast varandra för både för- och efternamn. Namnen har jag tagit mig friheten att hitta på efter vad som passar dem och vilken sorts namn de har i verkligheten, med avseende på var de kommer ifrån, om de har ett ”son”-efternamn eller ett taget namn och vilken generation de tillhör.

⁸³ Referenserna d.v.s. de två filmerna finns hos författaren. Referenserna kan inte skrivas ut p.g.a. anonymitetsskäl. Jag vill inte röja vare sig platser eller informanter.

Kristers föräldragård och den består av 80 ha mark, hälften åker och hälften bete, samt 100 ha skog. För att föda djuren med foder har de behövt arrendera till mark och brukar därför sammanlagt mark från 14–16 gårdar och två torp i två byar. Båda makarna kan försörja sig på gården och bisysslor, som till exempel att pressa rundbalar åt andra lantbrukare och ordna ponnyridning för barnen i trakten. Marianne är aktiv i LRF:s kvinnoavdelning och är också med i den senare filmen (se ovan). Marianne och Krister tar ofta emot skolklasser och andra besökare som vill titta på gården.

Anders Nilsson och hans sambo Linda bor i *Österäng*, som ligger söder om Tvärhult utmed en av riksvägarna. Anders tog över föräldragården redan som 19-åring (för tio år sedan) och de brukar 10–12 ha åker och 8 ha naturbete med hjälp av 6–10 amkor⁸⁴ och deras avkomma. Anders berättade stolt att gården är en gammal gästgivaregård och den ligger alldeles invid vägen. På gården finns också ankor, höns och en hund. Hunden brukar vakta ankorna så att de inte kommer ut på vägen och blir överkörda. Till gården hör också 240 ha skog. Anders jobbar nattskift på ortens såg och Linda arbetar i hemtjänsten. De har inga barn och Linda kommer också från en gård från början. Anders är engagerad i LRF:s ungdomsavdelning. De har inte mycket utbyte med andra lantbrukare i bygden, framförallt för att de driver sitt lantbruk på deltid.

Anders föräldrar Axel och Britt Nilsson flyttade år 2000 till en lägenhet i *Norrås*, efter att ha lämnat över huset och gården till sin son. Axel och Britt drev gården i *Österäng* med som mest 15 mjölkkor från 1955 fram till 1986. Därefter hade de köttproduktion fram till 1991 då Anders tog över verksamheten. De åker fortfarande hem till gården och hjälper till om det behövs. Förutom Anders har paret tre andra barn. Axel och Britt arbetade heltid som lantbrukare. De brukade samverka regelbundet med en granne när de var aktiva lantbrukare.

Ordföranden i LRF:s lokalavdelning heter Kenneth Wiklund och han bor och verkar i byn *Kulla*, som ligger cirka 4 km sydöst om Tvärhult. Kenneth äger och driver sin föräldragård sedan 1989, och en gård till i byn sedan 1997. Huset han bor i är en gammal rödmålad, småländsk mangårdsbyggnad. Kenneth och hans fru har separerat och ex-frun bor numera i Tvärhult. Paret har fyra barn bor delvis på gården. På gården finns 27–28 mjölkkor och han föder också upp alla tjurkalvar till slakt. Till fastigheterna hör 135 ha skog, 30 ha åker och 30 ha bete. Kenneth sköter också skogen själv förutom slutavverkningen. Det har tidigare funnits fyra gårdar i byn,

⁸⁴ En ko av mjölkras som kan ge di åt många kalvar samtidigt. Kalvarna köps ofta in till gården om man inte bedriver mjölkproduktion.

men nu brukar Kenneth all mark i byn. Alla gårdarna ligger koncentrerat i mitten av byn.

Bengt-Erik Axvall bor i *Västeråker*, som ligger cirka 5 km öster om Tvärhult längs en av riksvägarna, med sin fru Hannele och deras två barn som är fyra respektive ett år gamla. Bengt-Erik är socknens störste mjölkbonde med 40 mjölkkor, och totalt 100 djur med ungdjuren. Hannele kommer ursprungligen från Österrike. Till gården hör 240 ha skog men bara cirka 20 ha åker och bete. De måste arrendera så att de kan bruka minst 70–80 ha för att föda djuren. Som längst har man i dagsläget 2–3 km att åka till skiftet längst bort och marken är uppdelad i över 100 skiften. Detta innebär att en del åkrar är mycket små och svårskötta. Bengt-Erik tog över korna 1996 och renoverade lagården 1999. Båda makarna arbetar heltid i jordbruket, men Bengt-Erik reparerar också lantbruksmaskiner och kör lite skogsmaskiner åt andra skogsägare i trakten. Bengt-Eriks föräldrar som bor i ett hus intill hjälper ofta till i ladugården samt passar barnen.

I byn *Storkullen* bor Alvar Söderbjörk och hans fru. De har två söner som båda bor på familjens andra fastighet; Tvärhults lönegård. I Storkullen äger familjen alltså två gårdar numera, men Storkullens lönegård är familjens ursprungliga hem. Här finns det ekologisk köttproduktion med 22 amkor och man föder upp alla tjurar till slakt. Familjen brukar 37 ha åker i 85 skiften och 25 ha bete. Detta är all mark i tre byar och två tredjedelar av Tvärhults by. Till gården hör också 420 ha produktiv skog. Alvar och hans fru tog över gården 1973 och frun arbetar i äldreomsorgen i Norrås. Alvar är politiskt aktiv och har lite svårt att göra sig fri från sina officiella åsikter under intervjun. Sönerna, som är mellan tjugo och tjugofem år, är intresserade av att ta över gården. Detta gör att Alvar ser övervägande positivt på framtiden. Den ena sonen utbildar sig till jägmästare i Umeå, medan den andra arbetar som skotarförare åt Södra skogsägarna.

På *länsstyrelsen* i residensstaden träffade jag Mattias Elofsson, som är 36 år, och tjänsteman samt har ett förflutet som mjölkproducent i Tvärsjö socken. 1989 tog han över ett kyrkoarrende och drev mjölkproduktion med 20 kor och uppfödning av tjurar fram till 1995. Han ansåg att det inte gick att fortsätta eftersom ladugården behövdes renoveras för att fungera rationellt, men ägaren var inte intresserad. Efter att han slutat och lämnat gården, utbildade han sig till lantmästare istället. Han är född och uppvuxen i bygden och bor fortfarande i Tvärhult. Mattias har både praktisk erfarenhet av lantbruk i bygden och yrkesmässiga relationer med många av brukarna genom sitt arbete på länsstyrelsen.

Georg Gustafsson och hans hustru Aina är Tvärsjös äldsta lantbrukarpar med sina 75 år. De har drivit hennes föräldragård i *Getatorp* sedan 1955. I

nuläget har de tio mjölkkor, men har haft 20 som mest. Gården består av 50 ha mark efter att man köpt till mark i två omgångar. Det finns 30 ha åker och bete samt 20 ha skog. Från början fanns det sex lantbruk i byn, men 1970 hade alla utom deras lagt ned. Det har bott en bonde till i Getatorp på senare tid, men han dog vid Estonias förlisning 1994. Paret har två döttrar, Susanne och Karin som inte håller på med lantbruk. En av dem var intresserad men har gjort illa sig i ryggen efter att ha jobbat som avbytare i 15 år. Georg är bekymrad eftersom det är så tomt i byn på dagarna och att man inte har någon att be om hjälp om det skulle hända något.

I *Bredaboda* bor Nils-Gunnar Andersson. Han är i femtioårsåldern och från början utbildad byggnadssnickare. Han tog över sin föräldragård 1978. Nils-Gunnars sambo kör färdtjänst och skolbuss och de har två barn, 13 och 17 år gamla. Den äldsta läser skogsbruksprogrammet på länets naturbruksgymnasium. Gården har 110 ha skog totalt (man köpte till en fastighet 1994) och 19 mjölkkor. Nils-Gunnar känner sig trött på lantbruket och han säger att han har sagt till sina vänner och grannar att han skall sluta under en lång tid nu. Han tycker att den låga inkomsten inte är värt de uppoffringar som det innebär, med korta ledigheter och stort ansvar för djuren.

Sigrid Näsvalld bor utanför byn *Lövåhult*. Tidigare låg gården inne i byn, men 1995 flyttades huset för att sågverket behövde tomtmarken. Sigrid arbetar som avbytare 60–70 % sedan 1987 och hon har också 60 tackor på sin egen gård. Maken heter Roger och det är hans föräldragård de bor på. Han arbetar i den lokala träindustrin som virkesmätare på nätterna. De tog över gården 1988 och det har funnits mjölkkor på gården fram till 1970-talet (när tankhämtningen infördes). De brukar 15 ha åker varav 6,5 ha är egen mark. Till gården hör också 40 ha skog. I familjen finns också tre barn som är nio, tio och tolv år. Sigrid tycker om självhushållning och hantverk, hon saftar, syltar, syr av fårsinn och tovar saker av ull. Hela köket är fullt av smådjur och det står burar med kaniner och marsvin i våningar mot en av väggarna. Barnen får en bättre uppväxtmiljö i lantbruket än i stan, tycker hon.

4.4.2 Österfors kommun

Österfors kommun ligger i södra Lappland och har en folkmängd på cirka 13 000 invånare. Kommunen valdes för att representera en kommun i Norrlands inland där det finns en tätort⁸⁵. För att komma till Österfors får man åka buss från kusten där stambanan går. Jag bodde under alla mina norrlandsintervjuer i ett hotellrum i Österfors.

⁸⁵En ort med fler än 3000 invånare enligt glesbygdsverkets definition.

Gårdarna

Tannfors är en av Österfors kommuns största byar och ligger 6–7 mil söder om Österfors. Jag intervjuade fyra lantbrukare i byn och den första jag träffade var Kalle Lundberg. Han är omkring 45 år och kommer ursprungligen från Uppsala, där han utbildade sig till driftsledare. Gården, som familjen har tagit över efter hans svärfar, är på 10 ha egen jord och 120 ha produktiv skog. Familjen arrenderar till ca 12 ha i närheten av gården. Kalle arbetar heltid inom jordbruket, som föder 11 mjölkkor, men tillverkar också repgrimmor och ordnar bäversafari för turister. Hans fru, Hildur, arbetar utanför gården med äldreomsorg och som avbytare. Familjen består också av två barn som är åtta och tolv år. Kalle är ordförande i LRF:s lokalavdelning. Kalle är nöjd med livskvaliteten och friheten som lantbruket innebär och han tycker sig bo centralt eftersom den lilla byn har en egen mataffär.

I *Tannfors* bor också Lars-Erik och Margareta Svensson som driver köttproduktion, med 70–80 ungdjur, på hennes föräldragård. Paret har två döttrar: Julia som är fem år och Ulrika som är åtta år. Under intervjun var hela familjen hemma och barnen lekte och stökade runt i köket samtidigt som vi pratade. Familjen tog över gården år 2000 och de brukar 57 ha mark varav 15 tillhör gården. Till gården hör också 110 ha skog. Gårdens skogsinnehav har varit större, men skogen delades upp mellan Margaretas syskon. Lars-Erik arbetar halvtid i jordbruket och är sjukskriven resten av tiden medan Margareta arbetar heltid på en förskola 4 mil bort. Margareta får arbeta också på gården. Det fanns mjölkkor på gården fram till 1996.

På östra sidan av *Tannfors* bor Fredrik Berglund som är heltidsskogsbonde med fru och två barn, sex och nio år gamla. Fredrik är 37 år och har alltid arbetat på gården, men han tog över hela fastigheten år 2000. De bor i en stor gammal Västerbottengård och jag blir serverad kaffe och kakor i salongen. På tröskeln ligger en jakthund och vaktar. Efter ungefär halva intervjun kommer Fredriks pappa förbi och deltar i resten av samtalet. Fredrik brukar 500 ha produktiv skogsmark, men kör också skogstraktor åt andra skogsägare då och då. Fredriks fru arbetar i skolan i *Tannfors*. Gården hade mjölkkor fram till 1985 och man tar fortfarande hö på somrarna och säljer till hästägare i trakten. Fredrik oroar sig för att byns skola skall läggas ned, där går båda hans barn och det är även hans frus arbetsplats.

På gården *Getfjäll* längst söderut i *Tannfors* bor och arbetar Håkan Bertilsson. Han är i femtioårsåldern och bor ensam sedan han och hans fru skildes 1989. Han har två döttrar i tonåren som bor hos sin mamma på annan ort. Fastigheten består av 6 ha åker och 100 ha skog och han har även köpt till en fastighet på 30 ha. Håkan har 34 mjölkkor och är därmed byns

största mjölkbonde. Håkan tog över jordbruket efter sina föräldrar 1983. Hans gård är omodern, men han har inte råd att renovera. Håkan har svårt att hinna träffa sina barn eller utöva några fritidsintressen. Den andra gården i byn i samma storlek som hans har nyligen lagt ner och Håkan ser pessimistiskt på framtiden.

Hedmark, som ligger ca 2 mil sydväst om Österfors utsågs till årets by 1997, men sedan dess har man lagt ned mataffären. Längst upp i byn bor Ingegerd Åberg-Thorén och Ola Thorén och deras två döttrar som är fem och tio år gamla. Gården har också två anställda, en tjej som jobbar som avbytare på gården och sex andra gårdar samt Olas kusin som hjälper till med lite av varje. Familjen har alltid satsat mycket på jordbruket och byggde 1998 till lagården så att den skulle rymma 50 kor med mjölkgrup⁸⁶. På gården finns också skogsmaskiner, snöröjningsmaskiner och en såg. Ola och Ingegerd brukar 350 ha egen skog och åkermark i sammanlagt 17 byar (40–50 ha). Till åkrarna som ligger längst bort har man 5 mil enkel resa. Ingegerd sitter i styrelsen för Normejerier och är ordförande i LRF:s lokalavdelning. Många av bönderna i trakten tycker att Ingegerd och Ola satsar för högt och tror inte att deras rörelse skall bära sig långsiktigt.

Foto 1. Hedmark utsågs till årets by 1997, men sedan dess har man lagt ned mataffären. (Foto: Helena Nordström Källström)

⁸⁶ En arbetsmiljöåtgärd för mjölkning av kor, framförallt för lösdriftsstall. I en mjölkgrup står den som mjölkar nedsänkt i golvet, medan korna passerar runt honom i lagom höjd för lantbrukaren att mjölka och samtidigt undvika lyft och knäböjningar.

Grundsjöås ligger ca 3,5 mil nordöst om Österfors och i byn bor bara familjen Nordström, och de har gjort så sedan 1862, då den första förfadern kom till byn och slog sig ned. De nuvarande brukarna, Lennart och Bodil Nordström, som utsågs till årets lantbrukarpar i området av Hushållnings-sällskapet förra året, flyttade till byn 1991 medan Lennart arbetade som byggnadssnickare och Bodil inom vården. Det har fyra barn mellan fyra och tretton år. När det blev ont om jobb i byggnadssektorn satsade de på lantbruket och byggde ett nytt stall för 24 uppbundna mjölkkor⁸⁷. De brukar ca 45 ha åker, men äger i stort sett ingen åkermark själva utan arrenderar det mesta, och det är 3 mil till den åkern som ligger längst bort. På fastigheten finns bara 26 ha skog, den ingår inte i de ekonomiska kalkylerna för företaget. Bodil arbetar fortfarande inom vården i Österfors och Lennart är noga med att försöka hålla kontinuerliga kontakter med andra lantbrukare i trakten trots avstånden.

Tobias Lindberg och Moa Simma bor i byn *Överreftele* som ligger 2 mil nordväst om Österfors på södra sidan av älven. För att komma till gården svänger man höger vid den nedlagda bensinmacken i Överreftele. Sedan kör man rakt fram tills man kommer till en hängbro, men istället för att köra över den, svänger man ned under vajrarna till höger och fram till gården som ligger utmed älven. Egentligen har Tobias ont i ryggen, men han vill hellre vara bonde än sjukskriven, så han och Moa bestämde sig för att satsa på köttproduktion. Gården har 5-6 dikor⁸⁸ och tillköpta tjurkalvar, tillsammans cirka 90 djur. De håller på att bygga ett nytt stort stall med boxar till de minsta kalvarna och bås till ungdjuren. Tobias arbetar på gården och Moa arbetar på förskolan men hon är även kock och avbytare. Gården har bara 4 ha åkermark, så de måste arrendera mark till det mesta av foderproduktionen, och 26 ha skog.

I *Älgträsk* bor Astrid Andersson. Hon är 64 år och drev lantbruket med 9-10 mjölkkor tillsammans med sin son fram till 1995. De kände sig tvungna att lägga ned eftersom nya regler om måtten i stallet krävde stora ombyggnader som de inte ansåg sig ha råd med. Hennes make dog 1991 och var fram till sin död anställd som skogsarbetare på ett skogsbolag i trakten. Gården har 4-5 ha åker och 8 ha skog. Inget annat lantbruk finns i byn, men en lantbrukare som bor några mil bort brukar en del av marken och så finns det några hästar som håller landskapet öppet. Astrid bor i samma hus som sin

⁸⁷ Kor som står bundna i en lagård med båsplatser. Påpekas eftersom det är ett traditionellt sätt att ha kor och jämförs med lösdrift, som är det som anses vara det "moderna".

⁸⁸ Kor av kötttras som ger di till sina egna kalvar, till skillnad mot en amko som kan föda upp flera.

son och dennes sambo. Sonen arbetar numera som långtradarchaufför och hans sambo arbetar också utanför gården. Astrid sköter om sonens hund om dagarna och försöker överleva på sin änkepension fram till sin folkpension som inträder om ungefär ett år.

Sörsjön ligger 9 km sydöst om Österfors utmed älven. Här bor Jan-Erik och Anneli Hägglund och deras två barn. Jan-Erik har växt upp på gården medan Anneli är från Södermanland. Båda två är 36 år och därmed de yngsta lantbrukarna i Österfors. De har kontinuerligt byggt ut och investerat och har mjölkproduktion på gården. Även om gården ligger centralt och nära Österfors, så är det 2,5 mil till närmaste lantbrukare. De har cirka 40 kor och odlar 80 ha mark varav 8 ha är egna. Fastigheten har 250 ha skog. Anneli är noga med att de är helt vanliga människor. Hon vill ha det snyggt och modernt inomhus och när de åker till stan skall ingen kunna se att de är lantbrukare.

Abborrbäck ligger 5 mil nordväst om Österfors och i byn bor bara Yvonne och Sture Lund som permanentboende. De bor på Yvones föräldragård som de tog över 1976 och startade mjölkproduktion. Då hade huset stått tomt sedan 1969. De slutade med mjölkproduktionen den 13 mars 2000, men de har fortfarande ett litet sågverk på gården som de driver. Sture har några år kvar till pension. Fram till 1987 arbetade Yvonne på sjukhuset i Österfors på nätterna. Sture är ordförande i LRF:s lokalavdelning. De har fortfarande några köttdjur kvar och de sköter gårdens skog på 56 ha. Paret har en handikappad son som bor i länets residensstad. De har haft mycket lite semester under sin aktiva tid på gården och hoppas på att kunna resa nu när de pensionerar sig.

4.4.3 Västerträsk kommun

Västerträsk kommun består av gamla Västerträsk kommun och gamla Albertina kommun som slagits ihop. Därför finns det två centra i kommunen, Västerträsk och Albertina. Ingen av orterna har fler än 3000 invånare så därför räknas det inte som att kommunen har någon tätort. I Västerträsk kommun kunde jag inte hitta tio aktiva lantbrukare att intervjua. Istället har jag därför också besökt fyra som redan har slutat.

Gårdarna

I den gamla skolan i *Lindsjö* som lades ned 1944 bor Gottfrid Brolin och hans fru Anna-Stina. Deras yngste son, som är 17 år, bor hemma men pendlar till Österfors, där han går i skolan. Gottfrid Brolin och hans fru har ytterligare fem barn, den äldsta 30 år, men de har flyttat från gården. Anna-Stina arbetar som personlig assistent i Västerträsk, men håller också på att

avsluta sin undersköterskeutbildning. År 2000 lade Gottfrid ner sin mjölkproduktion med 25 kor, som han drivit sedan han tog över gården 1970. Han hade tänkt fortsätta med köttjur och har skaffat amkor, men han tycker att det är för jobbigt, så han har redan planerat för avveckling. Han fyller 65 år till hösten. Till gården hör 270 ha mark, men bara 6 ha är åkermark. Gottfrid har inget umgänge med andra bönder och har alltid saknat någon att prata om lantbruket med. Familjen är medlemmar i Jehovas vittnen.

Birgitta och Thomas Martinsson bor i byn *Järvsjö* som ligger 3 mil nordväst om Västerträsk. De bor på Birgittas föräldragård dit hon återvände 1981 och började arbeta som avbytare. De köpte ut föräldrarna 1982 och har sedan byggt till varje år och nu har de kall lösdrift⁸⁹ och mjölkgrup för 50 mjölkkor. För att föda korna behövs cirka 100 ha vall och det finns bara 25 ha i byn, så de behöver köra långt, till flera andra byar, för att nå vissa arrenderade skiften. De har köpt till skog till fastigheten och i dagsläget finns 950 ha skog. Både Thomas och Birgitta arbetar på gården och de har även anställt en egen avbytare som de hyr ut till andra lantbrukare 5-6 dagar i månaden. Hon heter Marita. Thomas och Birgitta har två barn; Axel elva år och Emma femton år. Birgitta tror på framtiden och de satsar på lantbruket. Men jordbrukspolitiken är ett orosmoln och de vet inte om de kan fortsätta om stödsystemet ändras för drastiskt.

Avasjönäs är en liten by med bara tre invånare som ligger mellan Västerträsk och Österfors, 3,5 mil från Västerträsk. Hjördis Bergström, som bor där, är ordförande i LRF:s lokalavdelning i Västerträsk. Hon är i sextioårsåldern och arbetar numera 25 % som personlig assistent i Västerträsk. Hon har drivit sin föräldragård på egen hand sedan 1971 (de första 7-8 åren hjälpte hennes föräldrar till) och som mest haft 13 kor och ungnöt. Hjördis lade ner produktionen bland annat på grund av ryggproblem 1995 och är nu sjukpensionär till 75 %. Hon har brukat 13 ha mark och har köpt till en fastighet med 100 ha skog under sin tid på gården. Gården hade ursprungligen bara 4 ha skog. Hjördis tycker att arbetet stundtals har varit för tungt. Hon är också ledsen för att markerna i byn nu växer igen eftersom ingen sköter om dem längre.

Leif Johansson är 45 år och bor tillsammans med sin mamma på sin föräldragård i byn *Renvattnet*, som ligger en mil öster om Västerträsk. Leif tog över gården 1982 och driver mjölkproduktion med 16 mjölkkor och ungdjur ungefär, 35 djur allt som allt. Till gården hör 460 ha skog och 3 ha

⁸⁹ Ett stallsystem där djuren går fritt i grupper. Avsikten är att få lägre kostnader, bättre arbetsmiljö och mer naturligt beteende hos djuren. Andelen mjölkkor i lösdrift uppskattas till ca 18-20 % i Sverige.

åkermark. Leif arrenderar mark så att han kommer upp till 20 ha åker för foderproduktion. Han har ingen jordbruksutbildning men arbetade som avbytare innan han tog över gården. Leif är engagerad i LRF:s lokalavdelning. Leif säger att han har mycket lite kontakt med sina grannar. Han har inte gjort några förändringar eller nyinvesteringar på gården sedan han tog över. När man kommer till gården möts man av en hund som verkar ilsken och är bunden i en alldeles för lång kedja i en husknut. Detta gör att man inte kommer fram till dörren utan att komma i närkontakt med hunden.

Norrfors är en av de största byarna i Västerträsk kommun och den ligger ca 3 mil från Västerträsk och här finns en skola. Jag har intervjuat tre personer i *Norrfors* och den första jag träffade där var Jannike Westin. Jag hade egentligen bestämt träff med hennes pappa, men han var upptagen med något problem med utgödslingen, så jag fick prata med hans tjugoåriga dotter istället.⁹⁰ Jannike har gått på naturbruksgymnasium i residensstaden. Hon kom tillbaka till gården för tre år sedan och har bestämt sig för att ta över gården inom en tioårsperiod. Den har varit en gammal gästgivaregård som Jannikes farfars far drev och nu föder gården 38 mjölkkor, totalt 120 djur tillsammans med ungdjuren. Till gården hör 100 ha skog och de brukar 120 ha åker. De har cirka 50 olika arrenden i fyra byar, men bara 1,5 mil till den åker som ligger längst bort. Jannike ser fram emot övertagandet, men hon är också lite orolig att det skall bli ett tungt arbete, hon känner många som har "slitit ut sig".

Svante Axelsson och hans fru Karin bor också i *Norrfors*, men de lade ner sin mjölkproduktion med 14 mjölkkor 1996. De startade 1981 och tog då över Svantes föräldragård. De brukade 25 ha åker och 140 ha skog. Hustrun har varit kokerska i *Norrfors* skola sedan 1991 och de har två vuxna barn som studerar i residensstaden, men som bor hemma över helgerna. Nu driver familjen ett turistföretag med bland annat stuguthyrning och man odlar även lite jordgubbar. Svante är cirka 55 år gammal. Ingen av parets barn ville ta över gården och det verkar som detta bidrog till beslutet att lägga ned i förtid. Svante säger att människor från staden har för lite förståelse för bönderna och deras livssituation.

I *Norrfors* bor också Anders Björklund, hans fru Berit och deras son Gustaf som är 22 år. Anders Björklund är 55 år och har varit potatisbonde i 25 år. Först odlade han utsädespotatis, men lade senare om till matpotatis och sedan tre år tillbaka säljer han sin matpotatis direkt till kunder på tre olika rundturer med lastbil. Anders är mycket nöjd med de kundkontakter som han har fått sedan han började sälja potatis själv. Han odlar potatis och

⁹⁰ Detta passade egentligen bra eftersom det redan finns ganska många femtioåriga lantbrukare i min studie.

grönsaker på 25 ha och sköter även om gårdens 800 ha skog. Båda makarna kan försörja sig på lantbruket och de har även en del förtroendeuppdrag. Sonen Gustaf kan tänka sig att ta över gården i framtiden. Gustaf har gått på naturbruksgymnasium tillsammans med Jannike Westin, ovan. Anders och Berit har två barn till som inte bor på gården.

Valla ligger någon mil söder om Norrfors och cirka 3,5 mil söder om Västerträsk, här finns bara en bonde kvar och det är Kurt Vallbäck. Kurt bor i en gammal Västerbottensgård som byggdes 1827. Hans släkt kom till byn redan 1683, då en förfader elva generationer rakt bakåt bosatte sig här. Gården har 534 ha produktiv skog och 7 ha åker, men med arrende så blir den brukade arealen cirka 18 ha. Kurt tog över gården 1980 och har haft 10 kor med rekrytering⁹¹ under den mesta delen av tiden och han sköter också all skog själv. Kurts fru arbetar i äldreomsorgen i Västerträsk. Paret har två barn. Sonen bor i en stuga på tomten och jobbar som skogsarbetare och vill gärna ta över skogen, men några kor blir det inte på gården när Kurt blir för gammal, eftersom båda barnen är allergiska mot djuren. Dottern bor i Västerträsk.

I *Österliden* cirka 2,5 mil norr om Albertina besökte jag Erik Martinsson. Erik är bror till Thomas Martinsson som har gården i Järvsjö tillsammans med sin fru Birgitta. Erik brukar sin föräldragård med tillköpt skog. Han har ekologisk köttproduktion med cirka 60 stutar och köper alla kalvar av sin bror. Tidigare fanns det 24 mjölkkor på gården men det slutade familjen med för två år sedan. Det behövs cirka 60 ha åkermark för att försörja djuren med foder och till gården hör bara 2 ha. Till arrendet som ligger längst bort är det 1,5 mil. Erik arbetar med djuren, men också en del i skogen och på en skogstjänstfirma som finns i byn. I byn bor annars fyra familjer. Erik och hans fru Ann-Britt har två söner, men bara den yngsta bor kvar hemma. Ann-Britt arbetar som bibliotekarie i Albertina.

Liden är en vacker by, högt belägen, som ligger någon mil norr om Albertina. Nästa alla i byn är gamla och den mesta marken brukas av Erik Martinsson i Österliden. I byn Liden träffade jag Anton Berglin. Han är 80 år gammal och lever sedan tio år tillbaka tillsammans med en avsevärt yngre kvinna från Thailand. Anton har haft grisar den mesta tiden sedan han tog över jordbruket på sin föräldragård 1948 och han har fortfarande några slaktsvin på somrarna. Det finns tre döttrar från Antons tidigare äktenskap. Dessa bor på annan ort men har fått ta över ägandet av gårdens skog på 500

⁹¹ Detta innebär att han har tio aktiva mjölkkor, och dessutom ungefär lika många yngre djur som är på tillväxt för att kunna ersätta de kor som efterhand måste tas bort på grund av sjukdom eller ålder.

ha. Anton tror att ungdomars längtan efter stadslivet kommer att tömma landsbygden i Norrland för gott inom några år.

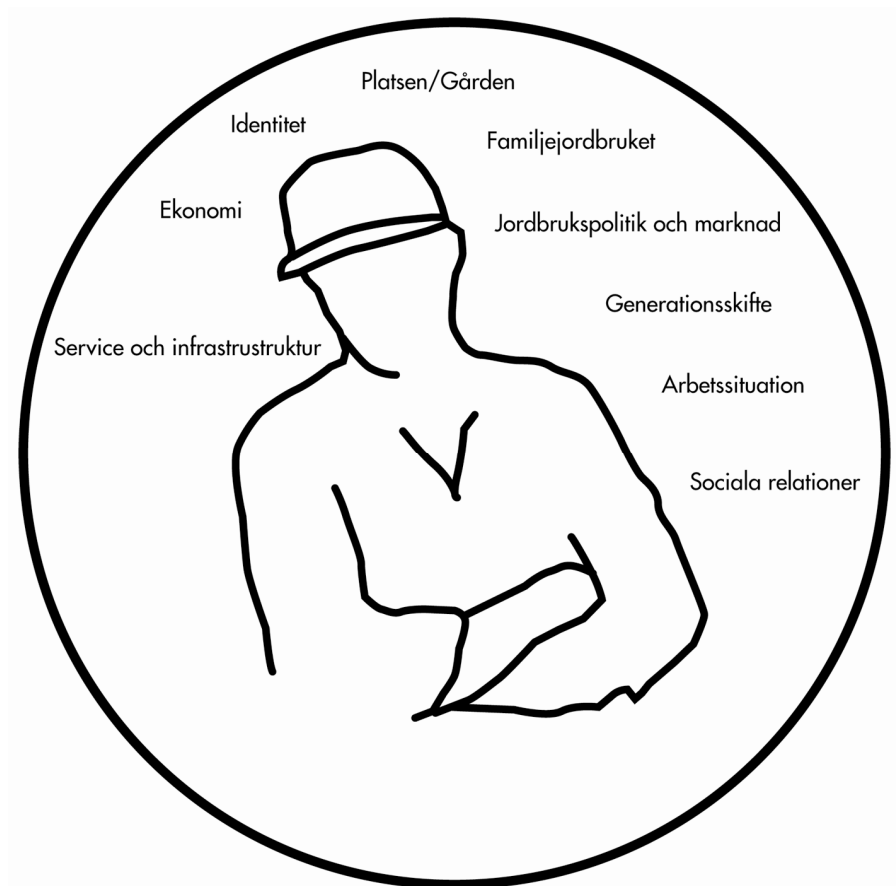
5 Lantbrukares sociala villkor idag - Intervjuerna

”Man borde fara bort och träffa någon åtminstone en gång i veckan, så att man inte glömmer bort hur man pratar. Man måste ge sig tid till sådant. Jag brukar hjälpas åt lite med min närmaste granne, förr satt vi och fikade tillsammans, nu är det en termos och mobiltelefonen istället.”

Lennart Nordström, lappländsk mjölkbonde, 2001

Lennart, i citatet ovan, har en del idéer om hur man ordnar sitt liv så att den sociala situationen blir acceptabel, men det är långt ifrån alla som medvetet har reflekterat över detta. Vi har nu kommit fram till det kapitel där informanternas egna berättelser om sin sociala situation träder fram. Med en viss grundförståelse av lantbrukets problem åkte jag ut till gårdarna med öppna frågor för att få deras syn på situationen och sedan intervjuerna gjordes 2001 har jag funderat över vad deras berättelser betyder. Jag har lyssnat på intervjubanden för att hitta samband och jag har också jämfört utsagorna med andra studier och de teorier som jag framförallt går igenom i kapitel 3 om tidigare forskning.

Under analysen av materialet har ett antal viktiga teman vuxit fram. Dessa teman är i grunden empiriska i den meningen att de stigit fram ur materialet när jag letat efter diskussioner som liknar varandra och sorterat liknande utsagor. De teman som har framträtt för mig som viktiga är: *identitet, plats, familj jordbruk och sociala nätverk, generationsskifte, arbetssituation, lönsamhet, jordbrukspolitik och marknadsrelationer samt service, infrastruktur och arbetstillfällen*. Dessa sociala teman finns illustrerade i figur 2.

Figur 2. Teman som ingår lantbrukarens sociala verklighet. Illustration: Hasse Ljungdahl 2008.

Resultaten från intervjuerna presenteras enligt dessa teman. Jag startar med de faktorer som jag, lite förenklat, betraktat som det som ligger ”närmast” lantbrukaren och konkret betyder det att identitet kommer först och jordbrukspolitiken sist. Jag diskuterar också litteratur och andra lantbruksstudier inom varje tema. Detta betyder att avsnitten varvar de intervjuade lantbrukarnas berättelser med statistik och tidigare forskning, inte som ett facit för studien utan enbart för att sätta den i sammanhang och hitta jämförelser. I detta kapitel är det lantbrukarnas berättelser som skall leda oss framåt.

5.1 Dagens lantbrukaridentiteter

5.1.1 Bonden i samhället

Att kunna identifiera sig som lantbrukare är en central del av vad det är att vara lantbrukare. Det handlar bland annat om hans eller hennes bild av sig själv, men också om hur lantbrukaren blir sedd och uppskattad i sin omvärld. Man har som lantbrukare och människa många identiteter, både personliga och sociala och dessa gestaltas i mötet med andra människor. I intervjuerna har lantbrukarna bland annat fått svara på vad en lantbrukare är. I analyser av hur bondeidentiteter byggts upp har det visat sig att två byggstenar spelat en framträdande roll; kontinuitet (i tid och rum) och självständighet (Djurfeldt, 1998; Gunnarsdotter, 1999). Bönder, kanske mer än de flesta andra grupper, bygger sin identitet med en stark lokal förankring. Deras praktik är ju med nödvändighet starkt knuten till en bestämd plats och eftersom platserna ofta är ganska små, spelar de lokala sociala relationerna en viktig roll. Utan plats i bygdens nätverk är man inte den lantbrukare man utger sig för att vara, menar Borgström och Ekman (1992). Platsen och det lokala sammanhanget medverkar till att definiera bonden.

Hur lantbrukare uppfattas och värderas av det stora samhället runt dem, är förknippat med den betydelse livsmedelsproduktion tillskrivs. I samhällen där livsmedel är (eller kan vara) en bristvara värderas livsmedelsproduktionen högt (Thu & Durrenberg, 1998b). Vi har i vårt samhälle blivit mindre beroende av lokala förutsättningar för livsmedelsproduktion och därmed har dess värde sjunkit. Thu och Durrenberg (1998b) menar att med lägre värderad livsmedelsproduktion följer också lägre värderade lantbrukare. Men de menar också att mat inte är som vilken vara som helst, utan det är lika livsviktigt som ren luft och vatten⁹². Enligt lantbrukets utredningsinstitut (Allmänhetens inställning till lantbruket, 1992) anser 79 % av befolkningen att det är viktigt att bevara lantbruket för det öppna landskapets skull, medan 56 % anger som främsta orsak att de vill säkra god livsmedelskvalitet och behålla folk på landsbygden. Samtidigt är svenskarna det land i EU som värderar jordbruket och landsbygden högst som viktigt för Europas utveckling, även om man tycker att det betalas ut för mycket pengar (European Commission, 2007). Många lantbrukare i studien upplever också att livsmedelsproduktion håller på att bli mindre betydelsefull än estetik och rekreation i vårt samhälle. Det handlar alltså, åtminstone ur lantbrukarnas

⁹² De senaste åren har detta svängt något. Livsmedelstillgången i världen har diskuterats och blivit en viktig fråga. Bland annat på grund av detta har t.ex. jordbruksmarken i Sverige åter börjat betraktas som en viktigare resurs i planering m.m.

perspektiv, inte enbart om att uppskattas, utan också om att uppskattas för rätt saker.

Ruth Gasson studerade 1973 vilka värderingar som styr lantbrukarens handlande och kom fram till att arbetets art och tillfredsställelse med arbetet, samt status och sociala relationer värderas högre än ekonomi. Det är däremot inte klarlagt om man blir lantbrukare för att man har den sortens värderingar eller om man tillägnar sig dem under arbetets gång. Sedan är det förstås skillnader mellan lantbrukare och lantbrukare. Allmänt kan sägas att småbrukare värderade den personliga tillfredsställelsen med arbetet högst, medan lantbrukare med större gårdar var mer ekonomiskt rationella (Gasson, 1973). Detta gällde i England på 70-talet, men liknande slutsatser för svenska förhållanden har till exempel Djurfeldt (1994) dragit.

5.1.2 Den så kallade friheten

I litteraturen finns flera exempel på att lantbrukaridentiteten innehåller begreppet frihet. Den "frie" bonden är ett gammalt ideal, men friheten har alltid varit villkorad⁹³. Lantbrukaren är, trots sin "frihet", beroende av väder, marknad och politik. Detta ger osäkerhet i en verksamhet som annars kräver lång framförhållning. I stort sett alla lantbrukare i intervjustudien talade om den frihet det innebär att vara lantbrukare när de ombads beskriva sitt yrke. Man upplever sig ha frihet att bestämma över sig själv och sin verksamhet, men många hänvisade också till den "så kallade friheten" och syftar på att man kan styra sitt arbete under dagen som man vill, men vissa arbetsuppgifter återkommer, och låser fast lantbrukaren i ett mönster, speciellt om man har djur.

Frihet och bundenhet är ett komplementärt begreppspar som kännetecknar lantbrukaryrket. För dem som i övrigt har en pressad situation och kanske också känt sig tvingade att ta över gården, kan lantbruket uppfattas som bundet. För många kännetecknas bondens levnadsvillkor av ofrivilligt ensamarbete och detta kan få sociala konsekvenser⁹⁴. Ofta berättar lantbrukare om vikten av att ha någon att "bolla" idéer med och bli uppmuntrad (Bjäresten, 1992). Andra som kanske har valt att bli lantbrukare istället för att vara lönearbetare i en industri kan uppleva lantbrukaryrket som världens friaste arbetsplats, trots regler, lagar och krav.

⁹³ Några av de författare som diskuterat frihetsidealet är Höjrup (1983A; 1983B), Nitsch (1985), Borgström och Ekman (1992), Djurfeldt och Waldenström (1998); Hansen (1998) och Djurfeldt (1998).

⁹⁴ 1984 arbetade 89 % av alla lantbrukare alltid, eller nästan alltid, ensamma (Andersson et al., 1984). Jämför också diskussionen om ensamlantbrukens utveckling i t.ex. Bailey (1973) och Djurfeldt och Waldenström (1996).

Erik Martinsson som är köttproducent och skogsbonde och bor några mil norr om ett Albertina, i Västerträsk kommun, tycker att friheten är det bästa med yrket:

”För mig är friheten drivkraften... man är sin egen och det bästa med gården är att den är just min. Man får göra som man vill, man får själv bestämma över dagen och behöver inte titta på klockan. Och bara man inte behöver oroa sig så mycket för ekonomin så är det jättebra. Jag saknar inte något, även om jag bor långt ifrån det mesta, det går bra att arbeta ensam när man är van.”

Astrid Andersson från Älgträsk utanför Österfors, som har lagt ned sitt lantbruk och nu lever på sin änkepension i väntan på folkpensionen, berättar om hur hon tycker att kraven och reglerna blivit för betungande för lantbrukarna:

”Fler och fler kontroller läggs till. När mejeriet vill kontrollera miljö och kvalitet runt mjölkningen är ju det i sin ordning för det är ju ändå mat man producerar... eller när miljö- och hälsoskyddskontoret vill bedöma ladugården och se till att djuren inte far illa. Men efterhand har det bara blivit fler och fler regler. När till slut LRF kom med sin miljöhusesyn⁹⁵, då fick det vara nog, det var droppen. Lantbruket lades ned samma år som vi gick med i EU, då fick vi nya krav på bland annat en ny gödselplatta. Jag och pojken [sonen] tyckte inte att det fanns pengar till det. Vi hade tio kor då. Lantbrukarna måste få arbetsro. Det som slutligen skulle innebära dödsstöten för jordbruket är om någon ny regel tillkom, i samma stil som båsmåtten, som gör att många, med redan ansträngd ekonomi, tvingas bygga om utan att kunna få tillbaka det man satsat.”

Många av de lantbrukare jag har intervjuat pratar om friheten i att vara lantbrukare – men även om hur bundna de är. De är fria att planera sina dagar som de vill och de har ingen som säger åt dem när det är dags att göra vad på gården. Vädret, naturen och ekonomin styr alltid lantbruket och, för dem som har djur, behövs dessutom tillsyn regelbundet. Enligt såväl min egen studie som den genomgångna litteraturen verkar lantbrukarna ha svårare att acceptera den bundenhet som samhället står för med till exempel regler, krav, kontroller och administration än den som ges av faktorer som väder och natur. Att ha ett fritt yrke och sköta sig själv kan emellertid också innebära en känsla av ensamhet. Ofta har lantbrukaren ingen att dela

⁹⁵ Miljöhusesynen är ett kvalitetssäkringssystem som LRF tog fram i samband med ”På väg mot världens renaste jordbruk”. Miljöhusesynen består bland annat av en checklista med frågor och en faktadel som hjälper lantbrukaren att leva upp till gällande lagar och policys. Efter genomförd miljöhusesyn skall lantbrukaren klara Sveriges lagkrav på miljö- och djurskyddsområdet (Arvidsson, 2001).

bekymmer och ansvar med, och många av de intervjuade anser att lantbruket är ett ensamyrke.

5.1.3 Kontinuitet

När lantbrukare talar om vad som är viktigt för dem lyfts nästan alltid kontinuitet och tradition fram. Det beror dels på att lantbrukandet är ett av våra äldsta yrken och att det finns en lång lantbrukartradition i Sverige och dels på att lantbruket i sig självt står för reproduktion och cykler. Det är inte ovanligt att lantbruket har gått i arv under lång tid och att generationsskifte är en del av gårdens långsiktiga planering. Tradition och kontinuitet hör delvis ihop med platsens betydelse och själva gården⁹⁶ och delvis ihop med familjens betydelse och vikten av generationsskifte⁹⁷.

5.1.4 Bonden i samklang med naturen

Att tilldela lantbrukaren en naturförvaltaridentitet är ett annat klassiskt sätt att se på bonderollen som återkommer i litteraturen. ”Att arbeta med det som lever och växer på en plats som brukats länge, kanske av den egna släkten, ger ett sammanhang i tillvaron som är få förunnat”, skriver till exempel Yvonne Gunnarsdotter (1999, s. 31). Detta är bara ett av många exempel där lantbrukare i litteraturen talar om sig själv som naturförvaltare.

Enligt en brittisk studie av Philip Lowe et al. (1997) har lantbrukare lätt att motsätta sig miljöregler. Det kan vara alltifrån att låta bli åtgärder mot kväveläckage till att protestera mot regler för att bevara biologisk mångfald. Delvis orsakas detta av att de är just lantbrukare och anser sig leva mer i samklang med naturen än stadsborna som ”skriver lagarna”. Ofta anser lantbrukaren att det är han som är experten eftersom han lever så naturnära i övrigt. I många fall kan det vara besvärligt att bli kategoriserad som miljöbov; det var ju lantbrukarna som skapat det landskap som stadsborna nu är så förtjusta i (Lowe et al., 1997). Detta är en illustration till hur bondeidentiteten gestaltas i relation till det omgivande samhället: Lantbrukaren ser det som att han lever i samklang med naturen, men han upplever inte att det omgivande samhället erkänner detta.

Birgitta Martinsson har en stor nyrenoverad gård med 50 mjölkkor utanför Västerträsk. Hon ogillar myndigheternas syn på biologisk mångfald i odlingslandskapet och argumenterar så här:

”Det är klart att man vill ha biologisk mångfald, det är ju en av de grundläggande sakerna när man håller på med djur och lantbruk. Men

⁹⁶ Detta utvecklas i mer detalj under avsnittet 5.2 om platsens betydelse.

⁹⁷ Familjens betydelse utvecklas i mer detalj i avsnittet 5.3 om familjen och andra sociala relationer och generationsskiftet avhandlas i avsnitt 5.4.

myndigheterna glömmer bort att det finns människor och djur som skall leva i landskapet också. Om man inte får avsättning för sina produkter så känns det ju meningslöst. Om man bara skall hålla landskapet öppet för turisterna så att de skall tycka det är fint så är det ju ingen idé. Vi vill hellre ha bra betalt för mjölken. Vi håller korna på skogen och ute året om för att det känns bra och för att det är fint med djuren i landskapet, inte för att det ger mer bidrag.”

Många lantbrukare i studien är engagerade för sitt landskap och för naturen, men ingen ser sig enbart som en naturförvaltare, det är istället gården och produktionen som är i centrum. Man kan hitta många tankar om sin egen relation till gården och naturen runt omkring. Till exempel berättar Anders Björklund i Norrfors, som i många år odlat potatis på sin föräldragård, om hur han känner för att arbeta med naturen:

”Det är något speciellt att odla marken och slåss mot regnet och kylan, man känner sig prioriterad.”

Ingen av informanterna har ett *ekocentriskt* förhållningssätt⁹⁸, det vill säga att man sätter naturen i centrum. Tobias Lindberg från Överreftele beskriver lantbruket som ett samarbete med natur och djur:

”Det är fruktansvärt roligt att få hålla på med djuren och få odla. Att man får se hur det växer och att man får se hur det blir när man skördar. Att man har presterat något tillsammans med naturen.”

Tobias är inte uppväxt på gård. Han och hans fru köpte gården för ett antal år sedan och han tycker att det är underbart när han jämför med hur de levde tidigare.

5.1.5 Entreprenören

Rollen som entreprenör har blivit allt viktigare för lantbruket på senare tid. Johan Gaddefors beskriver honom som en person som har förmåga att tillvarata gamla traditioner i samspel med omgivningen, det vill säga en entreprenör är inte nödvändigtvis en person som vill förnya sig till varje pris för att stärka sin ställning. Rådgivares, myndigheters och bankers behov av långsiktig planering passar illa ihop med entreprenörens sätt att agera. Entreprenörens kreativa förmåga är per definition oförutsägbar och svårplanerad (Gaddefors, 1996). Persson och Westholm (1994) menar att man i Sverige förlitar sig mer på att lantbrukarna skall vara entreprenörer och kunna driva bygderna framåt än vad man gör i övriga Europa. Denna inriktning inriktningen på entreprenörskap har drivits på av både

⁹⁸ För en genomgång av olika etiska förhållningssätt till naturen se t.ex. Proops och Wilkinson (2000).

myndigheter och lantbrukarnas organisationer. Man vill att lantbrukarna rör sig från en traditionell bonderoll till att bli rationella småföretagare och ännu hellre entreprenörer.

I de bygder som jag har studerat finns det ett par kvinnor som satsar på både lantbruk och sidoverksamheter. Ingegerd Åberg-Thorén, som bor i Hedmark utanför Österfors, har tillsammans med sin man investerat i en ny lagård, anställt flera personer och har dessutom diverse sidointäkter. Hon är mycket engagerad för lantbruket, bygden och företagandet och provoceras lite av lantbrukare som ”gnäller” om sin situation och som inte tar tag i och satsar på bra verksamheter som driver bygderna och lantbruket framåt:

”Här på gården har vi två anställda... som vi också lånar ut till andra gårdar ibland... några dagar i månaden. Vi sköter vägarna häromkring... vi bygger och reparerar vägar och så har vi snöröjning. Vi kör i skogen också... och vi har en liten såg. Men det är mjölkproduktionen som är det viktigaste, den ger ett netto, även om de andra verksamheterna bättrar på intäkterna. Det är lantbrukarna själva som måste se till att det går bra, det går inte att skylla på andra. Man måste visa upp sig och visa att man är stolt... för att locka andra [människor] till yrket. Ibland tar vi ut lärare och skolelever hit till gården... så dom får se hur det är. Jag är obotligt positiv, jag menar; det är väl inte konstigt att ingen söker till naturbruksgymnasierna, när bönderna bara gnäller om hur jobbigt det är att va bonde. Nej, de [bönderna] måste ta tag i situationen själva.”

Eldsjälar, entreprenörer och företagare har ofta gemensamma och kombinerade egenskaper som är viktiga vid lokal social och ekonomisk förändring: De har ofta idéer, engagemang, ekonomiska möjligheter att realisera idéerna och villighet att ta ekonomiska risker (Ekman, 1996)⁹⁹. Ingegerd ovan driver tillsammans med sin man ett eget framgångsrikt företag med lite udda verksamhetsgrenar för regionen. Men hon är också engagerad i olika föreningar och i bygdeutveckling samt i lantbrukets framtid.

5.1.6 Vad innebär identiteterna?

Lantbrukares engagemang för sitt brukande hör ihop med den upplevda relationen till omvärlden/samhället och även med att de identifierar sig just som lantbrukare. Lantbrukaren lever i samma urbaniserade och senmoderna

⁹⁹ Johannisson et al. (1989) skiljer på renodlade företagare och samhällsentreprenörer genom deras självuppfattningar och motiv. Den renodlade företagaren ser ofta samhället som ett medel för att nå egna mål medan samhällsentreprenören eller eldsjälens ser lokalsamhällets utveckling som sitt personliga mål. Många lantbrukare fungerar som samhällsentreprenörer i lokala utvecklingsprojekt eftersom man ofta har den breda erfarenhet och den lokala förankring som krävs för detta (Johannisson et al., 1989).

samhälle som andra svenskar men samtidigt i en landsbygds- och lantbrukskontext. I dessa olika kontexter finns olika normer för hur man skall vara och hur man skall leva sitt liv, som på flera sätt är i konflikt med varandra¹⁰⁰. Att identifiera sig som lantbrukare innebär att ta till sig och låta sig ingå i en diskurs, ett antal sammanhängande påståenden, yttranden och begrepp som styr hur de uppfattar, talar om och agerar just i sin egenskap av att vara lantbrukare (jfr Hansen 1998). Diskursen ger en delad förståelse som är knuten till bestämda praktiker, framför allt med fokus på gården och platsbundenheten samt traditionen och samspelet med naturen. Många av intervjuerna speglar att lantbrukaren upplever sitt yrke som fritt men också bundet och att många upplever det som att de skapar något tillsammans med naturen. Entreprenörrollen har också blivit alltmer viktig under senare tid.

Lantbruksidentifikationen är viktig för att lantbrukaren skall uppleva meningsfullhet i sitt arbete. Bondeidentiteternas traditionella innehåll utmanas dock av att regler och kontrakt begränsar lantbrukarens frihet. Barn som inte vill ta över hotar gårdens kontinuitet och allmänhetens syn på lantbrukaren som miljöbov minskar hans/hennes upplevda betydelse som naturförvaltare. Samtidigt utgör sådana beskrivningar en förenkling. De är, åtminstone delvis, uttryck för en berättartradition som överbetonar frihetsaspekten för att motivera kritik mot regler och krav på lantbruket. Samtidigt förändras bondeidentiteterna ständigt i samspel med samhällets normer och lantbrukarens egna erfarenheter och värderingar. Förändrade regelsystem och krav, liksom barnens ovilja att ta över släktgården blir en del av framväxande nya lantbrukaridentiteter.

Att sådana skiften mellan identiteter inte sker utan vånda vittnar mina informanternas berättelser om. Idag kan vi se hur skiftet också kommer till uttryck genom att lantbrukarna, som visserligen alltid varit en heterogen grupp, nu tydligt avtecknar sig i två (diskursiva) grupperingar. Å ena sidan de som är stolta över att kalla sig bönder, för att betona att de är en del av en tradition, och å andra sidan de som hellre kallar sig för företagare eller entreprenörer. I perioder när lantbrukares status generellt anses låg, är det färre som vill kalla sig lantbrukare och i tider då lantbrukare status anses hög, blir det mer intressant att vara just bonde och inte vilken landsbygdsföretagare som helst¹⁰¹.

Lantbrukaridentiteterna och lantbrukarens status spelar en viktig roll både för lantbrukarens relation till samhället och för hans nära sociala relationer. Att vara just bonde i en by eller i ett lokalsamhälle innebär till exempel en

¹⁰⁰ Resonemanget utvecklas under sociala relationer avsnitt 5.3.

¹⁰¹ Men lantbrukarna själva skiljer inte på bonde och lantbrukare när det gäller denna status. När yrket värderas lägre, är det båda begreppen som drabbas.

viss status som påverkar hur relationerna ser ut i byn. De nätverk man umgås i kan bestå av varierande band såsom släktskap, vänskap, anställning, ledarskap med flera. Traditionellt sett har lantbrukare ofta umgåtts med andra lantbrukare och på så sätt fått sin yrkesroll bekräftad. Idag umgås man även med och ibland uteslutande med andra yrkeskategorier, ibland av nödvändighet eftersom så få lantbrukare finns kvar på landsbygden i vissa områden. Detta påverkar hur lantbrukare ser på sig själva och sin roll i förhållande till övriga samhället. Lantbrukarnas relationer bidrar alltså till deras självbild och vice versa. Att vara lantbrukare i relation till samhället betyder till exempel att man är föremål för åsikter och normer gällande lantbrukare som samhället har. Lantbrukaridentiteterna upplevs av många som en drivkraft i lantbruket.

5.2 Platsen

Lantbrukare värderar den plats de lever på mycket högt eftersom den inte bara står för en fysisk miljö, utan även ett socialt nätverk, tradition och historisk förankring (Stenseke, 2001). Marie Stenseke menar att bönder, och även andra landsbygdsbor värderar den fysiska platsen och livet på den fysiska platsen högt. Platsen kan vara gården, byn eller landskapet och innefattar de som bor och verkar där och deras sociala relationer. Många av intervjupersonerna i Stensekes studie vittnar om en känsla för tradition och om vikten av att ha "rötter".

Anders Wästfelt (2001) menar att det är brukandet av landskapet som skapar vår uppfattning om det. Han studerar lantbrukares föreställningar om brukandet av landskapet och söker därigenom fånga drivkrafter och trögheter i förändringen av brukandet och landskapet utveckling. Detta ligger helt i linje med Erling Kroghs (1995) diskussion som utmynnar i att man skapar mening i omgivningen när landskapet används. Samtidigt är användningen av landskapet baserad på en socialt konstruerad förståelse av vad ett landskap är och vad det kan användas till; vissa aktiviteter är mer "naturliga" än andra. Krogh menar också att människans förhållande till landskapet är nära knutet till utformningen av hennes identiteter.

Lantbrukare upplever sig höra samman med sin gård oavsett om man växt upp på den eller om man förvärvat den. Men viktigt är också det nätverk som byggs upp på gården eller i byn. Att gården, till det yttre, förändras genom egen verksamhet är ofta ett mindre problem för brukarens platskänsla. Det kan dock vara ett stort problem för utflyttare och "sällanbesökare" som inte lever i förändringen. För lantbrukaren är det ett större problem om sociala nätverk minskar eller försvinner i bygden. De

sociala relationerna på platsen är ofta en viktig del av upplevelsen av landskapet.

I en rapport om aktuell forskning inom landsbygdsområdet talar Ceccato et al. (2000) bland annat om den mjuka infrastruktur som delvis kan förklara utvecklingsnivåer i en region. Denna infrastruktur består bland annat av fungerande nätverk, känslor för det lokala samhället och en attraktiv livskvalitet¹⁰². Flera av lantbrukarna kan berätta om gårdens historia många hundra år tillbaka i tiden. Det finns en speciell stolthet i att känna att man hör till platsen. Enligt Ann-Kristin Ekman (1991) är genealogisk kunskap en viktig faktor i bygdemedvetandet. Kurt Vallbäck ifrån Valla i den södra delen av Västertrask kommun berättar om gårdens historia:

”Min förfader kom till hit från 1683 från Nättra, han var en dövstum fiskarbondе och vi är släkt i rakt nedstigande led sedan 11 generationer. Om honom [förfadern] står det i kyrkböckerna att han var en frommer man. Huset [som lantbrukaren och hans fru bor i] är en gammal Västerbottensgård som byggdes 1827.”

Lennart Nordström i Grundsjöås i Österfors kommun, berättar också gärna om sin gård att en förfader sex generationer tillbaka slog sig ned på platsen år 1862. Två andra lantbrukare, Kenneth Wiklund i Kulla i Småland och Jannike Westin i Norrfors i Lappland, har berättat att deras gårdar förr varit gästgiveri. Detta är historier som berättades för mig när jag bad informanterna berätta om gården¹⁰³. De illustrerar att man ofta har en tydlig bild av och är intresserad av historien runt gården. Ofta kommer beskrivningen av platsen före beskrivningen av företaget under intervjun. De flesta fortsätter sedan med att tala om antal djur och hur stor areal de brukar. Tobias Lindberg och Moa Simma som brukar en liten gård utmed älven i Österfors kommun, berättade för mig att de köpte gården för några år sedan efter att ha arrenderat den sedan 1986:

”Gården ligger otroligt fint och vi trivs jättebra med byn och gemenskapen som finns där. Det finns bara 4 ha mark till gården, så vi måste arrendera till ca 40 ha för att kunna försörja köttjuren. Det är något speciellt med den här i gården, härifrån flyttar jag aldrig. Det är ett fantastiskt läge och att det är jättebra med en gård som tillhör en själv. Jag har inte ångrat en enda spik. Det har varit fruktansvärt jobbiga år när vi byggde [djurstallar], men det har

¹⁰² Se även Putnam (1993) för en diskussion socialt kapital för utveckling av landsbygden. Begreppet socialt kapital diskuteras i avsnitt 3.2.2.

¹⁰³ Berättelserna om gårdens historia kan också betraktas som en särskild berättargenre: Det är kulturellt betydelsefullt att kunna redogöra för gårdens historia. Genom berättelserna gestaltas eller konstrueras kontinuitet som en betydelsefull kulturell kategori (jfr Cohen 1982; 1995).

varit värt det. Man saknar ingenting i den här byn. När vi kom till gården hade buskarna växt på åkrarna i tio år, men det vore ju fruktansvärt om vi inte skulle klara att hålla öppet med maskiner, det som folk förr har slitit med handkraft för att skapa.”

Tobias och Moa saknar visserligen lång tradition på platsen, men de har ändå stark platskänsla och lokalmedvetande. Erik Westholm (1992) beskriver anknytningen till en plats ur ett historiskt perspektiv och i ljuset av omarronderingar i Dalarna. Människorna på dessa platser har ständigt ärvt och delat, makat ihop, köpt, sålt och bytt markbitar.¹⁰⁴ Ägosplittringen har varit en lång process. I omarronderingen visar det sig att många i huvudsak vill ha en egen bit mark och att det spelar mindre roll vilken mark det är i området. Vissa tycker att man ”bär med sig” känslan för den egna skogen när man flyttar, medan för andra är det platsbundenheten som gör att man inte vill sälja. I rapporten resoneras om att ägandet betyder mer för heltidsbrukare än deltidbrukare och att själva ägandet är viktigare än att kunna skapa en mer rationell produktion. Det spridda ägandet i Siljansbygden är kanske den främsta anledningen till att området är tätt befolkat idag. Det finns folk runt om i hela landet som äger mark i Dalarna. Dessa kan och vill komma tillbaka just för att de äger mark i området (Länsstyrelsen Dalarnas län, 2000).

5.2.1 Framtidstro på en plats

En bygds ”framtidstro” diskuteras av Stenbacka och Johansson (2001). De anser att risken är större att en lantbrukare eller landsbygdsbo tappat sugen om andra i ens närhet lägger ner eller flyttar ifrån byn. Omvänt kan en stark framtidstro och ”bystolthet” i en bygd göra att människor håller ut genom de svåraste prövningar. Landskapet som är den miljö man lever i varje dag är en del av ens identitet, menar Saltzman (1997), och vidare är bondens landskap i hög grad förknippat med hans arbete. Andra lantbrukares satsningar och investeringar kan ge bygden ”framtidstro”. Bengt-Erik Axvall på gården Västeråker i Småland pratar till exempel om framtiden med tillförsikt eftersom grannen har en ”nybyggd lösdrift för 100 kor”.

Stenbacka och Johansson (2001) beskriver sex inflyttningsrika bygder¹⁰⁵ och deras rapport innehåller faktorer som kännetecknar en bygds dragningskraft. Vad krävs för att människor och lantbrukare skall stanna kvar på landsbygden? Några faktorer som tas upp är en bygds identitet och image. Dessa har ett fysiskt och ett socialt innehåll. Det fysiska innehållet består av

¹⁰⁴ Detta beror på speciella villkor i Dalarna där man inte har genomfört skiften på samma sätt som på de flesta ställen i övriga Sverige. Här finns också en tradition av rörlighet (Westholm, 1992).

¹⁰⁵ Vilket dock inte kännetecknar områden i denna studie.

till exempel byggnader och natur/landskap medan det sociala innehållet består av sociala nätverk, föreningsliv och relationer mellan människor med mera. Det finns andra intressanta synpunkter när det handlar om bygders identitet, framtidstro och därmed bymedlemmarnas upplevelse av möjligheten att styra sitt eget öde. Flera lantbrukare i min studie, framförallt från norra delen av Sverige, har talat om att angränsande byar som tidigare haft en stor arbetsgivare, ett bruk, en skogsägare eller en patron. Några av lantbrukarna menar att människorna i dessa byar har svårare att klara sig själva när arbetsgivaren försvinner. De hoppas på att någon ny aktör med makt eller myndighet skall komma och rätta till situationen och ge dem jobb. I bygder där man varit fria och oberoende har de enskilda individerna ofta större initiativförmåga att starta egna verksamheter och styra över sin egen framtid.¹⁰⁶

Håkan Bertilsson från Getfjäll i södra delen av Österfors kommun bor sju mil från centralorten. Håkan kämpar på med sitt lantbruk trots att han inte tycker att det ger honom ett tillfredställande liv. Han berättade för mig att hans granne precis har lagt ned sitt lantbruk:

”Han [grannen] hade lika stor gård som jag och jag trodde att han skulle hålla på längre än jag själv. Han [grannen] hade det mycket bättre förspänt med familj och allt och ändå lägger han plötsligt av. Nu är jag den enda mjölkproducenten som lever kvar i en by som tidigare varit en blomstrande lantbruksbygd, med lappmarksmått mätt. Det får en att undra vad man håller på med här egentligen. Arbetet verkar vara förgäves.”

Överlag kan man säga att många lantbrukare som jag har träffat i Lappland inte tror speciellt mycket på framtiden för jordbruket i deras trakter. Detta gäller även flera av dem som satsar och investerar i dagsläget. Många känner sig inte heller önskade av myndigheterna eller konsumenterna. De som har gjort nyinvesteringar i lantbruket och som utåt sett visar upp en framtidstro, talas om som ”tokstollar” av de andra informanterna i bygderna.

Jan-Erik Hägglund som producerar kött i Sörsjön som är ett litet samhälle utanför Österfors klagar på att fler och fler lägger ned och fler och fler hus blir tomma¹⁰⁷, men att ingen verkar vilja göra något åt det. Han tror också att kommande generationer kommer att kräva mer av livet än vad han och hans fru har gjort, mer semester och bättre arbetstider:

¹⁰⁶ i andra sammanhang kallas detta ”self management capacity”, se bland annat Assouline och Just (2000).

¹⁰⁷ Berättelser om att ”det var bättre förr”, som kan gestaltas t.ex. genom att säga att husen numera står tomma, är en form av berättargenre som innehåller en sorts underliggande samhällskritik. Det har visat sig vara en viktig typ av berättelse (jfr Hansen, 2000).

”Det borde finnas fler människor på landet, men man är väl dum som bor här överhuvudtaget – och sedan att hålla på med jordbruk, man är väl stendum.”

Ingegerd Åberg-Thorén i Hedmark i samma kommun menar att bönder är bra på att gnälla:

”Om man träffas några stycken runt ett bord och en börjar klaga om något som den har varit ute för, så hänger de andra på... Efter några timmar, så kan de ha lagt ned alla sina gårdar allihop... på plats.”

Ingegerd är irriterad på lantbrukare som ”bara gnäller” och tycker att de själva bidrar till en låg status och framtidstro i lantbruket. Hon anser att man måste vända den trenden och känna att man tror på det man håller på med, annars kommer ingen annan heller att göra det

5.2.2 Platsens påverkan

Det finns otvivelaktigt en platsbundenhet i lantbruket. Ofta hänvisar lantbrukarna till förfädernas arbete med att skapa platsen i samband med beslut om att stanna kvar på gården. Detta arv av förutsättningar och traditioner gör det ofta svårt att sluta bruka en gård. Men även de lantbrukare som bor på en gård som de själva köpt hänvisar till att de känner en tillhörighet med gården och byn. De sociala nätverken som tillhör platsen är minst lika viktiga för dem som bor där som den fysiska miljön och när de sociala nätverken utarmas hotas platstillhörigheten och byidentiteten.

En plats kan vara förknippad med framtidstro eller pessimism. Framtidstro kan skapas genom specifika händelser eller yttre påverkan och kan i viss mån reproducera sig själv, den blir en del av en lokal kultur. Lokal kultur blir i det här sammanhanget närmast ett sätt att förhålla sig till omvärlden som tentativt kan karakteriseras med ord som optimism eller pessimism, hopp eller oro och som präglar en hel by. När sådana förhållningssätt bekräftas i praktiken stärks de, medan de också kan ändras om de motbevisas genom praktik. Man kan se på två platser, som är lika till de yttre förutsättningarna, att de kan utvecklas åt två helt olika håll. En präglas av nedläggning och utflyttning medan den andra präglas av investeringar och inflyttning.

Att en lantbrukare lägger ner kan ge andra lantbrukare en känsla av att lantbruket som helhet går dåligt, medan en lantbrukare som investerar och bygger nytt förmedlar framtidstro¹⁰⁸. Det verkar som om när en neråtgående trend startas, så är det svårt att stoppa den. Det blir svårt att satsa på lantbruket i en by som har en pessimistisk kultur eftersom framgång är inte

¹⁰⁸ Framtidstro kan också finnas eller inte finnas inom gården och det kan till stor del bero på möjligheten till framtida generationsskifte. Detta behandlas i mer detalj i avsnittet 5.5 om generationsskifte.

”naturligt” där. Hur utvecklingen eller framtidstron är på en plats spelar stor roll för lantbrukets framtid, men också för lantbrukarens sociala villkor. Där många lägger ner eller flyttar ifrån försvinner helt enkelt underlaget för sociala relationer, det vill säga människor blir en knapp resurs¹⁰⁹. Lokal kultur i denna betydelse – som optimism eller pessimism inför framtiden – har därmed en viktig, om än inte rätlinjig, betydelse för en bygds sociala hållbarhet.

Bygden och platsen är spelplanen för det nära sociala sammanhang som en lantbrukare befinner sig i. Här finns till exempel bondens grannar, kollegor, hans/hennes familj med flera deltagare i det ”lilla” samhället runt lantbrukaren. På platsen finns också den fysiska miljö och de naturresurser som förvaltas och används i lantbruket. Platstillhörigheten är viktig för lantbrukarens identitet som lantbrukare och detta i sin tur är en viktig motivation för själva brukandet.¹¹⁰ Platsen utgör en central del av lantbrukaridentitetens lokala förankring. Lokalmedvetande, historia, och självbilden som naturförvaltare är, tillsammans med en rad praktiska förutsättningar, styrande för hur lantbruket bedrivs. Lokalmedvetandet och en självbild som naturförvaltare är i sin tur viktiga för att upprätthålla relationer, traditioner och engagemang för både gården och bygden.

5.3 Familj jordbruk och sociala nätverk

5.3.1 Ett ensamarbete

Flera tidigare studier visar på ett genomgående frihetstema när lantbrukare beskriver sitt arbete; man har ett omväxlande arbete och man bestämmer själv vad som skall göras (se t.ex. Jansson, 1987; Djurfeldt, 1998). Frihetens andra sida är ensamheten (Salomonsson, 1999). Vissa känner sig ensamma för att de inte har hittat en livskamrat men man behöver inte vara ogift för att känna sig ensam som lantbrukare. Vissa tycker att det är viktigt att ha en familj medan andra prioriterar andra former av sociala kontakter. Jag frågade Jan-Erik och Anneli Hägglund i Österfors om vad som skulle kunna få dem att sluta med jordbruket. De svarade:

”De största hoten mot vår verksamhets kulle vara om familjesituationen skulle ändras... om vi skulle skilja oss. Eller om det skulle bli totalstopp för att få avbytare... även om vi inte utnyttjar det i så stor utsträckning behöver

¹⁰⁹ Utflyttning och nedläggning påverkar naturligtvis också strukturella förutsättningar på platsen såsom skolor och service m.m.

¹¹⁰ Detta har redan diskuterats i avsnitt 5.2 om identitet.

man veta att de finns. Eller om vi blev helt ensamma kvar som lantbrukare [i trakten].”

Enligt Jan-Erik och Anneli är det alltså framförallt de nära sociala relationerna på gården och i trakten/bygden som är avgörande för framtiden. Om 1) familjeförhållandena ändrades eller 2) det skulle bli helt ensamma kvar som lantbrukare på platsen. De tar också upp avbytarverksamheten, denna är viktig både som relation och som möjlighet till fritid för en lantbrukare, menar Jan-Erik och Anneli.

Håkan Bertilsson, Getfjäll, Österfors lever ensam sedan han separerade från sin fru för tretton år sedan och hon flyttade med de båda döttrarna till en annan ort. Han bor i sina föräldrars gamla hus som har ett stort renoveringsbehov. Han tror att han skulle behöva kosta på huset minst 300 000 kr, men han känner att det är meningslöst eftersom fastigheten som helhet bara är värd cirka 100 000 kr. Han har investerat i byggnader och maskiner för sin mjölkproduktion (34 kor) och i samband med det slutavverkat fastighetens skogsinnehav. Ekonomin är pressande och han har dåligt med kontakter med andra bybor. Men han tycker om att dansa och därför vill han åka in till staden en gång i veckan. Det är 7 mil till staden och resorna till buggkursen blir för dyra. När hans barn, som är i tonåren, kommer och hälsar på hinner de träffas för lite, eftersom han inte har råd att använda avbytaren så ofta som han vill. Hans barn tycker inte om att vara i ladugården. Håkan är otillfredsställd med sitt liv och tycker att man inte kan driva ett lantbruk så här långt från staden. Han är ensam på flera sätt¹¹¹: Han har ingen nära kontakt med sin familj och han har för få andra sociala kontakter tycker han själv.

Gottfrid Brolin, Lindsjö, Västerträsk, håller på att avveckla sin gård. Gottfrid har hustru och sex vuxna barn, men träffar inga andra lantbrukare:

”Jag har inte varit med i någon förening eller nätverk med andra lantbrukare under min tid här på gården, närmaste lantbrukare finns förresten mer än 2 mil bort. Skillnaden mellan norrländskt jordbruk och jordbruk i södra Sverige är att det bor fler lantbrukare i södra Sverige. Man kan träffas och utbyta erfarenheter och diskutera problem om man bor nära varandra. Man behöver ha någon att dela lantbruket med, speciellt om frun inte är intresserad av gården.”

Lantbrukarna ovan uppger att de känner sig ensamma, men på olika sätt. Den senare upplever sig ensam fast han är gift och har flera barn, men han har ingen att dela sina vardagsbekymmer med. Den förra har ingetdera. Båda

¹¹¹ Ensamheten är ett genomgående tema i Håkans berättelse, det verkar vara en viktig del av hur han ser på sig själv; en av hans identiteter är ”bonden som blev ensam kvar”.

saknar sociala relationer och har vidtagit åtgärder för att rätta till detta. En har slutat med lantbruket och den andra försöker komma iväg och träffa andra människor även om det är en ekonomisk påfrestning.

5.3.2 Familjens betydelse

Familjen har stor betydelse för lantbrukets produktion och (den manlige) lantbrukarens motivation och vardagsgemenskap menar Cecilia Waldenström (1996). Lantbruket i allmänhet måste anpassas och förändras för att bevara enskilda företag, men också för att familj jordbruket som företagsform skall överleva (Gasson & Errington, 1993).

Idén om familj jordbruk förutsätter i själva verket förekomsten av kärnfamiljer – och detta är en uppfattning som de flesta av mina informanter också delar. Men att detta till stora delar inte är mycket mer än ett ideal blir tydligt när allt fler jordbruk nu drivs som ensamhushåll. När ideal krockar med verkligheten kan det vara lätt att se detta som en brist i det egna livet snarare än att kriterierna för vad ett lyckat liv innebär har ändrats. Förr kunde det heta att en riktig ”karl” skulle ha kvinna, barn, häst, hus och jord (Johansson, 1994). För att förstärka föreställningen om kärnfamiljen som ett normerande ideal cirkulerar en mängd historier om ”märkliga” ungar (Nilsson, 1999).

I Renvattnet, nära Västerträsk, träffar jag Leif Johansson, en man på 45 år som lever ensam med sin mamma sedan fadern dog för många år sedan:

”Jag driver gården själv nu, men jag har inte gjort några förbättringar eller investeringar... När jag tog över var ju lagården nybyggd. På 60-talet fanns här tio lantbrukare i byn, men nu är det bara jag kvar. [Vilka umgås du med?] Ja... det blir långt mellan gångerna jag träffar någon alls faktiskt, jag har inte tänkt på det sättet... Vissa grannar träffar man ju då och då och sedan kommer ju tankbilen och foderbilen. Jag har en konsult som sköter pappersarbetet åt mig också.

Det är ett ensamyrke att vara bonde. Det är ju fritt också, men man kan inte slappna av för en dag. Man måste alltid passa korna. Om man kan ta ut någon semester överhuvudtaget, så blir den minimal. De som har familj har större behov av avbytare. Det är jobbigt när folk [i byn] är negativa mot lantbruket. Förra året var det en som klagade när jag spred gödsel nära hans brunn. Han sa att om vattnet blev dåligt, då fick jag betala saneringen. Sedan dess har jag hållit mig borta från den åkern.”

Själv nämner inte Leif att han saknar något, det finns snarare implicit i det han pratar om. Men han säger också att folk runt omkring honom oroar sig för hur han har det och det påverkar ju också hur han själv ser på sin situation. Flera av de andra lantbrukarna i trakten som jag har träffat har

berättat om honom, att han är ensam lantbrukare i byn, utan egen familj och hur svårt det kommer att bli när hans mor går bort och han blir alldeles ensam. De har också sagt att hans situation är vanlig i Norrlands inland. Ogifta mäns lantbrukande ses ofta som meningslöst eftersom de inte har någon arvinge att lämna över gården till. Ensamma, ogifta män beskrivs ofta som annorlunda, osunda och tragiska människor (Frykman & Löfgren, 1979; Nilsson, 1999; Nordin, 2007). Den åttioåriga före detta svinbonden Anton Berglin från Liden utanför Albertina i samma kommun, menar att det ”inte är gott för mannen att vara ensam” och syftar på de lantbrukare¹¹² som lever ensamma i bygden. Han tycker att man skall vara två, annars går det inte. Som jag har berättat tidigare dog Antons fru på 1980-talet och sedan tolv år tillbaka lever han tillsammans med en mycket yngre kvinna från Thailand.

5.3.3 Kvinnan i lantbruket

Kvinnans arbete syns inte så tydligt i jordbruksstatistiken, eftersom hon ofta arbetar både utanför och i lantbruket. Kvinnan kan anses som trippelarbetande i jordbruket; hon sköter lantbrukshållet, delar av lantbruket (mest på djurgårdar) och har oftast även ett arbete utanför (Waldenström, 1996). Det finns emellertid också kvinnliga lantbrukare. Nästan 174 000 personer var sysselsatta inom jordbruket år 2005, av dessa var en tredjedel kvinnor (SCB, Jordbruksverket, Naturvårdsverket & LRF, 2007). Fler kvinnor än män är gift med eller sambo till en egenföretagare och färre kvinnor än män är egenföretagare. Kvinnor arbetar i genomsnitt färre timmar i lantbruket, ca en fjärdedel av antalet årsverken (AWU) jämfört med männens (Jordbruksverket, 2005).

En avgörande faktor för jämställdheten inom jordbruket är attityderna till kvinnliga lantbrukare. Många kvinnor upplever att de inte blir tagna på allvar som lantbrukare. Det finns fortfarande en upplevd maktasymmetri i familjejordbruket som ofta är kopplad till ägandet av gården. Det finns dock tendenser som pekar på att den traditionella arbetsfördelningen börjar luckras upp. Kvinnor har idag lättare att göra traditionellt manliga uppgifter medan det fortfarande är få män som gör traditionellt kvinnliga uppgifter (Jordbruksverket, 2005). Leif Johansson i Renvattnet tycker att det är svårare för kvinnor att leva i glesbygden:

”Livet på landsbygden har sina nackdelar för moderna kvinnor. Kvinnor behöver tätare nätverk och mer intellektuell stimulans. Jordbruket är en manskultur. Framförallt ensamheten har större nackdelar för kvinnor; de behöver någon att samtala med.”

¹¹² De är oftast män i den här regionen.

Landsbygden kan kännas som en manlig miljö i många avseenden. De intressen som finns i glesbygd är ofta traditionellt manliga såsom jakt, fiske och skogsbruk. Detta är föreställningar som ofta diskuteras och överdrivs på landsbygden (Nordin, 2007). Wide (1999) konstaterar att kvinnor på landsbygden har att välja mellan att producera arbetskraft till städerna – det vill säga föda barn som sedermera flyttar till staden – eller att själva flytta. Lennart och Bodil Nordström i Grundsjöås, några mil norr om Österfors, har ordnat det så att Lennart är hemma med korna och Bodil åker in till centralorten och arbetar på sjukhuset om dagarna. Skälet är dels att hushållsekonomi behöver det, dels att Bodil ska trivas på gården:

”Det klart att vi behövde mer pengar till hushållet, men det är också så att hon trivs bättre om hon får komma iväg lite och träffa lite annat folk. Det är lättare att vara karl på landsbygden, det finns lite mer manliga intressen. Det är bra att hon kan komma iväg och jobba. Annars töms byarna på kvinnor och tjejer medan killarna bor kvar.”¹¹³

Gasson och Errington (1993) beskriver också hustruns arbete på gården som underskattat. Kanske är det så att hemmafruars arbete inte får tillräckligt med uppskattning och att rollen som lantbrukarhustru då blir mindre eftertraktad. Enkätundersökningar i Storbritannien har visat att landsbygdsflickor inte vill gifta sig med en bonde och speciellt svårt är det för lantbrukare med små gårdar långt från stan.¹¹⁴ Rådgivningsorganisationer i Finland har på grund av problemet med ensamma och ogifta landsbygdsbor satsat på kontaktförmedling för ensamma lantbrukare. I Norge har lantbrukarungdomens organisation satsat på en ”uppfostningskampanj” för lantbrukarsöner. De har till exempel fått lära sig att klä sig och prata med kvinnor, allt för att inte bli ensamma på gården.¹¹⁵ I Danmark finns en dating-hemsida¹¹⁶ för bönder och i Sverige (och i flera andra länder) har vi fått se några säsonger av *Bonde söker fru* på TV 4.

5.3.4 Vänner

Axel Nilsson som numera är pensionerad och bor i en lägenhet i Norrås, inte långt från sin gamla gård Österäng i Tvärsjö socken, berättade för mig

¹¹³ Uppfattningen att det mest är kvinnor som flyttar från den norrländska glesbygden är utbredd. Hansen (1998) visar dock att det inte är så stora skillnader i kvinnors och mäns flyttmönster som man tidigare trott.

¹¹⁴ I studien redovisar man att 70-80 % av Storbritanniens lantbrukare är gifta (Gasson & Errington, 1993)

¹¹⁵ Personligt meddelande Erika Fransson (2001), då ansvarig för ungdomsfrågor på LRF (lantbrukarnas riksförbund) i Stockholm.

¹¹⁶ <http://www.farmerdating.dk>.

om sin goda kontakt med en av sina grannar. De hade haft gårdarna intill varandra medan de arbetade som lantbrukare, men nu var grannen död och han saknade honom mycket:

”Vi gick igenom mycket tillsammans. Vi träffades varje dag när vi var aktiva bönder eller så ringde vi till varandra och talade om vad vi skulle uträtta under dagen. Om det var dåliga tider, när lantbruket var oönskat och priserna låga, så kunde vi hjälpas åt att hålla varandras mod uppe och om höet regnade bort kunde vi sitta hemma hos varandra och dricka kaffe eller whisky och prata om eländet. Vi arbetade mycket ihop också. Vi hjälptes åt vid höskörd och även i skogen, med skogsarbete. Samarbetet och kontakten [med grannen] betydde mycket och var en stor källa till arbetsglädje, men så ser det inte ut idag. Anders [sonen, som nu driver lantbruket på halvtid] har inte alls sådan kontakt med någon av sina grannar. Det är förresten inte så många grannar som är lantbrukare nuförtiden.”

Berättelser om goda tider med många grannar, vänner och kollegor är vanliga bland lantbrukarna som jag har pratat med. Vänskap är en spontan social relation som har blivit mycket viktig för människor i vårt västerländska moderna samhälle. Från våra vänner väntar vi oss känslomässigt stöd, råd och hjälp när vi behöver det (Bell & Coleman, 1999). Att behöva vänner är svårt, både eftersom man känner sig ensam och eftersom det i vissa sammanhang upplevs som ett svaghetstecken att behöva någon annan. Svenska lantbrukare har oftast växt upp och lärt sig vikten av att vara självständiga och klara sig själva¹¹⁷. Det finns flera talesätt som stöder detta till exempel ”ensam är stark” och ”en bra karl reder sig själv” (Ekman, 1991). Antropologen Lissa Nordin (2007) som har forskat om ensamma män i glesbygd, menar att det svåraste med ensamheten är att inte ha någon att lita på. Lantbrukare hamnar, kanske lättare än andra, ofta mitt emellan två normer, att klara sig själv (att inte behöva någon) och att ha många vänner och stora nätverk. Ett sätt att hantera detta har varit att låta autonomi utgöra en viktig del av lantbrukaridentiteten.

5.3.5 Sociala nätverk

I Getatorp i Småland är sjuttiofemåriga Georg Gustafsson och hans fru Aina de enda lantbrukarna som finns kvar. Georg berättar att byn har genomgått stora förändringar under de år som de har verkat där. Paret som bor på Ainas

¹¹⁷ Självständighet och individualitet är också viktigt för människor i alla västerländska samhällen, men i lantbruket blir detta mer accentuerat eftersom det finns en tradition i att klara sig själv som samverkar med dessa allmänna föreställningar.

föräldragård, har numera cirka 10 kor. De är oroliga för hur det skall blir med framtiden, när så många lantbruk läggs ned:

”Förändringarna har gått snabbt, nu finns det inte en bonde i varje by och snart finns det väl bara en i varje kommun. Man undrar hur detta skall sluta. Det finns inte längre några djur i hagarna. Det finns inte heller några människor i byarna, i alla fall inte på dagtid. Förr, när det fanns fler lantbrukare i byn, kunde man be sina grannar om hjälp om det hände något, men nu är man helt utlämnad. Förr, om man till exempel hade en svår kalvning, när man behövde hjälp att förlösa en ko, så kunde man bara ringa någon granne. Vi brukar kunna få hjälp av en granne fortfarande, men han arbetar ju borta på dagarna. Det hade varit roligt med någon mer lantbrukare i byn, så att man hade lite samma intressen, men huvudsaken är väl att där bor någon överhuvudtaget.”

Lowe et al. (1997) beskriver hur de brittiska böndernas nätverk har förändrats. Från att ha umgåtts med andra lantbrukare och släktingar, så umgås man numera mer med icke-bönder. Detta har i vissa fall visat sig leda till en känsla av att vara annorlunda och av utanförskap. En av bönderna i den brittiska studien menar att arbetet tar upp all hans tid och att han helt saknar ett ”socialt liv”. Han upplever att han inte längre har något att göra med omvärlden. Detta gäller även svenska förhållanden. Gunnarsdotter (1999) menar att lantbrukare umgås mindre med lantbrukare och anser att detta bland annat pekar på att yrkeskategorin håller på att lösas upp.

Lennart Nordström som bor med sin familj och sina 30 kor cirka 3 mil norr om Österfors saknar tillfällen att sitta och prata med kompisar om kvällarna:

”Man saknar vänner, men samtidigt märker man inte att man är ensam när man är uppsluktad av jobbet. Ofta är man kvar i ladugården fram till klockan åtta om kvällarna. Man borde fara bort och träffa någon åtminstone en gång i veckan, så att man inte glömmer bort hur man pratar. Man måste ge sig tid till sådant. Jag brukar hjälpas åt lite med min närmaste granne, förr satt vi och fikade tillsammans, nu är det en termos och mobiltelefonen istället.”

De sociala nätverk som finns på en plats, bestående av grannar och kollegor är en grund för närmare relationer. De intervjuade lantbrukarna upplever att det är viktigt att det bor människor i byarna och att några av dem är lantbrukare. Berättelser om tider då det fanns folk i bygderna och umgänget var rikt är vanliga. De återspeglar en historisk förändring; det bodde fler människor på landsbygden tidigare. Men det finns också andra skäl till varför denna typ av berättelser är så populära; berättelserna, som bland annat gestaltas i ett tal om tomma hus och mörka fönster, syftar ofta till att fokusera

den historiska förändringen och kan därför också sägas innebära en sorts samhällskritik (se t.ex. Arvidsson, 1998; Johansson 2005; Klein 2006).

5.3.6 LRF mitt i byn

Lantbrukare har varit och är fortfarande flitiga föreningsmännskor. Många går på studiecirklar, både i ämnen som berör jordbruket och i annat. På 1980-talet var 80 % medlemmar i LRF och så många som 43 % var medlemmar i något politiskt parti¹¹⁸ (Djurfeldt, 1998). Dessa siffror har sjunkit, men engagemanget är fortfarande jämförelsevis högt. Andelen lantbrukare som var medlemmar ett politiskt parti år 2002 var ca 22 %, att jämföra med andra yrkeskategorier där andelen partimedlemmar var i genomsnitt ca 5 % (SCB, 2004). Man är också i hög grad engagerad i olika föreningar. Djurfeldt (1998) tror att lantbrukarnas stora beroende av jordbrukspolitiken är en viktig orsak till mobiliseringen i föreningar, medan Aronsson (1994) menar att lantbrukare har en lång tradition av deltagande i sockenstämmor och byalag och att detta engagemang lever kvar i nya former. I och med att fler och fler lantbrukare blir fullt upptagna med lönearbete blir det svårare att komma loss för dessa aktiviteter, till exempel inom LRF (Borgström & Ekman, 1992).

Många av de 30 lantbrukare jag träffat är föreningsaktiva, men det varierade stort. Några är med i alla föreningar som finns medan andra väljer att hålla sig utanför. De allra flesta är engagerade i någon föreningsverksamhet, bara sex stycken uppger att de inte är med i någon förening överhuvudtaget. 16 stycken är förtroendevalda i LRF:s lokalavdelningar. Detta kan bero på att urvalet har skett med hjälp av LRF, men det är också så att de flesta lantbrukarna i Norrlandskommunerna måste engagera sig i LRF för att det skall bli någon verksamhet. Så få är de. Många är också engagerade i de ekonomiska föreningarna, såsom mejeriföreningen, lantmännen eller slakteriföreningen i området, jaktvårdsföreningar, olika former av intresseföreningar, hembygdsföreningar och byalag samt kyrkan eller den frivilliga brandkåren i byn.

Ingegerd Åberg-Thorén som driver ett stort (med norrländska mått mätt) mjölkproducerande lantbruksföretag i Österfors i Lappland är ordförande i LRF kretsen, engagerad i Byföreningen och sitter i styrelsen för Norrmejerier. Hennes och makens företag drivs intensivt med två anställda och de har flera sidoverksamheter såsom eget sågverk och maskinentreprenad för skogsarbete, snöröjning och vägbygge. Ingegerd är också med i en teaterförening och buggar på fritiden. Storbonden Bengt-Erik Axvall i Västeråker i Tvärsjö

¹¹⁸ Detta är betydligt högre än genomsnittsbefolkningen.

socken anser däremot att en heltidsbonde inte har tid att engagera sig och han säger:

”Vill de ha någon till sin styrelse, kan de väl hitta en annan än en bonde.”

De två exemplen visar att möjligheterna att engagera sig i föreningslivet bedöms mycket olika även av lantbrukare med likartade arbetsbelastningar. Ibland verkar detta engagemang vara del av en social strategi för att upprätthålla ett så bra socialt liv som möjligt.

5.3.7 Samverkan och folk på gården

Samverkansgraden varierar i olika delar av Sverige. I vissa områden är det vanligt med samverkan mellan lantbrukare, kring maskiner och när tillfälliga problem inträffar, men främst är det bröder, fäder och släktingar som då hjälper varandra¹¹⁹. Lantbrukare samverkar oftast i redan etablerade nätverk bland annat för att undvika konflikter (Gunnardotter, 1999). I områdena för denna studie är samverkansgraden generellt låg. Ett visst samarbete försiggår ibland mellan grannar eller släktingar, men det skulle kunna vara mer tycker lantbrukarna i studien. De menar att dagens bonde är mindre status-medveten och det är inte lika noga längre att ha egna maskiner till allting. Man är mer praktisk än sina föregångare och kan gärna undvara en ytterligare utgift även om det innebär att han inte äger alla sina maskiner själv.

Dock måste samverkan ske på lika villkor. Man måste samarbeta med en liknande gård som har samma utnyttjandegrad av gemensamt ägda maskiner så att det inte upplevs som orättvisst. I det norrländska inlandet är dessutom avstånden så stora mellan gårdarna att det kan vara fysiskt omöjligt att dela användandet av en maskin. De flesta av informanterna hade minst två mil till nästa bonde. I flera fall har man haft en del samverkan, men det upphörde då den man delade maskinerna slutade med jordbruk. Det finns dock fortfarande ett ganska utbrett samarbete kring ungdjursuppfödning, det vill säga, att man alltid lämnar sina kalvar att bli uppfödda till slakt hos en och samma lantbrukare, vilket också kan ses som ett uttryck för specialisering.

På två av gårdarna som jag besökte i Norrland fanns det anställda. Den ena gården hade en anställd avbytare och den andra gården hade två. På båda dessa gårdar är arbetsbördan för alla mycket hög och ägarna måste ta på sig uppdrag och arbetsuppgifter även utanför gården för att ha råd att anställa. De kvinnor jag intervjuade höll med om att det var mycket att göra men att

¹¹⁹ Diskussionen om sociala relationer och reciprocitet i avsnitt 3.1.2 behandlar ömsesidighet och hur olika nära relationer skapar olika sorts samarbete. Man är mer benägen att samarbeta med dem som är nära relaterade.

arbetet inte kändes lika tungt när man hade folk att dela det med. Dessa gårdar, speciellt Hedmark, var fulla av liv och rörelse. Även Marianne Algotsson på Rosenholm i Småland har det på liknande sätt. Gården har hästar och det är alltid folk på gården. För de lantbrukare som trivs med folk på gården kan det vara en bra källa till umgänge. Om denna socialiserande egenskap utvecklas kan bero på personliga egenskaper, att man vill ha folk omkring sig, men även på geografiskt läge, att gården ligger nära tätort eller samhälle. De som bor nära tätorten kan lättare få folk att komma ut till gården. Både Rosenholm i Småland och Hedmark i Lappland tog regelbundet emot skolklasser för studiebesök.

Många har varken råd eller möjlighet att ha avbytare. Avbytarsystemet i de två norrlandskommunerna hade i stort sett upphört. Där var man hänvisad till att hitta en egen ersättare om man behövde hjälp. Många tyckte att det kunde vara svårt att hitta bra avbytare. Ingen av kommunerna som jag besökte hade egen lantbruksutbildning eller annan plats där det var troligt att man kunde hitta intresserade som ville arbeta extra. Många av de medelstora lantbrukarna säger också att de är dåliga på att ta emot hjälp från andra, inklusive avbytare. Man tycker att man borde klara sig själv och ofta prioriterar man andra kostnader (t.ex. nya maskiner) istället för att satsa på att ta in någon hjälp utifrån.

5.3.8 Familjen och de sociala relationernas förtjänst

Man skulle kunna påstå att alla i större eller mindre grad ingår i sociala relationer i olika former. De sociala relationer som en lantbrukare har är naturligtvis avgörande för hans sociala villkor. Vissa tycker att kärnfamiljen är viktig, inte minst i lantbruket där familj och kontinuitet är en stor del av identiteten i vad som skulle kunna beskrivas som en traditionell syn på lantbruket. Andra sociala nätverk kan vara föreningsrörelsen, avbytarverksamheten, vänner, grannar eller någon form av samverkan lantbrukare emellan. Historiskt sett har lantbrukare mest umgåtts med lantbrukare och på så sätt fått sin lantbrukaridentitet bekräftad. Idag umgås man mer med andra yrkeskategorier eftersom så få lantbrukare finns kvar på landsbygden. Många lantbrukare har också idag en annan erfarenhetsbakgrund än sina föregångare. Dessutom har dagens lantbrukare i större utsträckning rest eller studerat innan de blev bönder. Detta har en stor påverkan på hur lantbrukare ser på sig själva i förhållande till övriga samhället. Det är dock fortfarande så att många kan uppfatta sig som ganska speciella i förhållande till andra landsbygdsbor.

Kvinnan har en viktig roll i det traditionella familjejordbruket. Dock har förutsättningarna för kvinnor att kunna bosätta sig på landsbygden blivit

sämre. Det finns sällan jobb för två på en liten gård i de områden som jag har besökt och på vissa platser finns det inte heller några arbeten utanför jordbruket. Den moderna kvinnorollen har också svårare att anpassa sig till och acceptera det mansdominerade jordbruket.¹²⁰ En manlig lantbrukare kan ställas inför valet att ha familj och barn eller att stanna kvar på gården.

I enlighet med tidigare diskussioner är lantbrukarna en del av det urbaniserade och senmoderna samhället samtidigt som han lever i en traditionell lantbrukskontext. Detta får till exempel konsekvenser för lantbrukare som upplever sig ensamma. Kärnfamiljen med barn är ett normerande ideal i hela samhället, men det är än mer påtagligt i lantbruket. Detta beror delvis på att generationsskiftet i lantbruket traditionellt har varit det viktigaste inslaget för säkerställandet av jordbrukets sociala hållbarhet. I enlighet med detta kan en ogift lantbrukare utan barn uppleva ensamhet men han kan också känna sig misslyckad som inte lever upp till kärnfamiljsidealet och inte har någon arvinge att lämna över gården till.

När det gäller vänskap är normerna snarare motstridiga. De ”traditionella” normerna säger att man skall klara sig själv, medan de ”moderna” säger att du skall ha många vänner och stora nätverk. Det kan vara svårt att inte ha någon nära vän, samtidigt som det är ett tecken på svaghet att behöva någon.¹²¹ I de områden jag besökt är människor en ”bristvara”, vilket innebär att underlaget för nära sociala relationer också är litet. Möjligheten att kunna bli erkänd som person och individ av nära och kära är grundläggande för den sociala hållbarheten. Där nära och kära helt saknas blir situationen till slut ohållbar.

5.4 Generationsskifte

5.4.1 Arvets betydelse

För många bönder har det varit – och är det – ett överordnat mål att lämna över fädernegården till sina barn (se t.ex. Djurfeldt, 1998). Gasson och

¹²⁰ Jordbruket är inte mansdominerat av någon sorts naturlag men traditionellt, framförallt genom arv, har jordbruket blivit mannens domän. En annan viktig orsak är maskiniseringen av jordbruket. Maskiniseringen har till stor del blivit ett manligt fenomen i vår tid. Inom lantbruket kan man se det bland annat genom att män i och med mjölkmaskinens inträde även kan befatta sig med mjölkning (en tidigare kvinnlig syssla). Men många av utesysslorna har blivit än mer maskiniserade och än mer förbehållna män. Att handha och framföra komplexa maskiner skapar en individuell känsla av maskulinitet (Mellström, 2001)

¹²¹ Resonemanget om vänner och familj utvecklas i min tredje artikel *Farm, Family and Friends - Conflicting norms and local reality in North Swedish agriculture*. Den finns som bilaga i avhandlingen.

Errington (1993) beskriver situationen i Storbritannien som att övertagare/efterträdare identifieras tidigt och socialiseras in i sin roll redan i skolåldern (jfr även Hansen, 1998). Planering på gårdsnivå överskrider därmed ofta den egna livscykeln, genom att vara inriktad även på kommande generation. En sådan strategi innebär att många bönder pensionerat sig stegvis. Fler än hälften av gårdarna som jag besökte i denna studie hade dock inga arvtagare. Svårigheterna att få efterträdare hänger ofta samman med att lantbruksföretagandets levnadsstandard och livsstil inte är tillräckligt attraktivt för många unga. Samtidigt är generationsskiftet en viktig del av motivationen för många lantbrukare. Gasson och Errington anger tre orsaker till detta. För det första vill man behålla familjens namn på gården, för det andra vill man ha kvar jordbrukandet i familjen (eller i den närmaste släkten) och för det tredje vill man också att gårdens jordbruk skall bedrivas av en familj och inte bli del av ett större företag.

Arvet kan ha stor betydelse för valet att bli lantbrukare. Man blir bonde för att det finns en släktgård att ta över. Många pratar också om att de känner en "vördnad inför fäderna och deras arbete". Andra menar att deras väg var utstakad sedan generationer. Ett uttryck för den betydelse det har att föra gården vidare inom släkte, är den ofta uttalade önskan att gården skall vara i bättre skick efter varje generationsskifte (Salomonsson, 1999). Men det finns också andra berättelser. Tobias Lindberg och Moa Simma i Överreftele norr om Österfors känner sig glada över att de köpt gården själva och "inte blivit förstörda av någon gnällig släkting som har fått vara ensam och slita". Istället har de valt detta liv själva och behöver inte känna att de varit tvungna att ta över en släktgård.

Kenneth Wiklund som brukar sin föräldragård Kulla utanför Tvärhult i Småland berättar om hur det var när han tog över gården efter sin far. Kenneth brukar nu all jordbruksmark i hela byn där det tidigare bodde tre lantbrukare. Han har fyra barn och har separerat från sin fru för ett tag sedan. Barnen bor ibland hos honom. Han har även köpt till en arrendegård i byn och byggt om så att han nu kan ha 27-28 mjölkkor. Kenneth berättar att han kände sig manad och var intresserad av att ta över gården, men att det inte går att sluta när man väl har tagit på sig uppgiften även om man skulle vilja:

"Jag blev nog bonde mer som om det var ett kall. Man blir bonde för att man tror att det är roligt och sedan får man försöka få det att vara roligt. När man väl har börjat går det inte att sluta. När man är anställd lönearbetare går det alltid att byta jobb, men för en lantbrukare är det en jätteprocedur att sluta. När man väl har tagit på sig en släktgård, så har man ett visst ansvar. Man har liksom varit piskad att hålla på."

Krisen i brittiskt jordbruk får ungdomarna att söka sig till andra näringsgrenar, enligt Farmers Weekly ("Brittiska familj jordbruk hotas", 2001). I Storbritannien saknar idag fyra av tio familj jordbruk saknar arvtagare som vill ta över gården. Gårdarna får säljas utanför familjen om man hittar någon köpare överhuvudtaget. Detta visar sig också i Norrlands inland. På grund av att det har varit så dåliga tider har ungdomar dragit sig för att ta över, många har dessutom blivit avrådade av sina föräldrar. Gårdarna rustas inte upp på grund av bristande framtidstro och skulle någon mot förmodan vilja ta över, så stundar stora investeringar för att modernisera företaget. Det blir en ond cirkel. Den stora skillnaden mellan Norrlands inland och Storbritannien är att det nog är betydligt svårare att hitta köpare till en omodern gård i Norrlands inland. Detta leder oss in på diskussionen om att investera för sin efterträdare.

5.4.2 Att investera för efterträdaren

Lowe et al. (1997) beskriver brittiska lantbrukares situation och menar att om det finns efterträdare för gården så finns det hopp för framtiden. Om det finns en efterträdare görs investeringar och utökningar för att gården skall bli så framgångsrik som möjligt. Om arvingar saknas och lantbrukaren är i medelåldern går utvecklingen snarare mot att minska arbetsuppgifterna och förenkla arbetet mot äldre dar. Man vill inte investera pengar i en verksamhet som inte skall gå vidare i släkten. Investeringen skulle inte löna sig vid försäljning av gården, framförallt inte i de bygder som denna studie behandlar. Om man inte har någon som kan ta över gården gradvis så minskar man istället gärna ner på arbetsuppgifterna för att orka tills man blir gammal. Man kanske går över från mjölkkor till köttproduktion. Få äldre lantbrukare utan arvingar gör investeringar för att utveckla företaget.

Det finns flera exempel i intervjustudien på hur framtidstron påverkas av om det finns intresserade arvingar eller inte. Ett exempel är Alvar Söderbjörk på Storkullen i Småland som driver ekologisk köttproduktion på tre gårdar och till dem hör också en hel del skog. Han har två söner som är något över tjugo år och båda är intresserade av gården. Den äldsta utbildar sig till jägmästare, medan den andra kör skogsmaskin och sköter djuren på en av familjens gårdar. Alvar beskriver hur gårdens verksamhet är uppbyggd och hur viktigt övertagandet inom familjen är eftersom gården är en så komplicerad enhet. En utomstående köpare skulle ha svårare att hantera gården komplexitet som bygger mycket på de sociala relationer som Alvar har byggt upp:

"För att få ihop foder och bete till djuren arrenderar vi jordbruksmarken i tre hela byar och två tredjedelar av markerna runt centralorten. Gårdens 37 ha är

uppdelade på 85 skiften¹²². Framtiden ser positiv ut, tycker jag, och jag tänker mig att någon av eller båda pojkarna [sönerna] driver lantbruket vidare. Om inte pojkarna hade varit intresserade, så hade det nog varit svårt för någon annan att få ihop alla småbitar på den här gården. Gårdens verksamhet beror på en massa kontakter och samarbete med andra markägare, där man måste se till att allas idéer stämmer överens. Samma situation gäller många lantbrukare i socknen [det vill säga de flesta har många arrenden]. Alla har fått ihop ett bra underlag av produktiv mark och det fungerar så länge de själva håller på. Men det är mycket sårbart.”

Persson och Westholm (1994) menar att framtidstro betyder mer än ålder och utbildningsnivå för om jordbruksproduktionen ökar eller minskar. Om det finns arvtagare ökar benägenheten att göra investeringar¹²³. Anders Björklund i Norrfors utanför Västerträsk i Lappland, som har haft potatisodling i 25 år, gör kontinuerliga investeringar och utvecklar sitt företag på olika sätt. När jag frågar honom om vad som driver detta säger han att han nog inte hade satsat om han inte hade vetat att hans son Gustaf var intresserad av verksamheten. Gustaf som är i tjugoårsåldern har precis flyttat hem igen efter några års arbete som byggnadssnickare i Skåne och innan dess har han gått naturbruksgymnasium i residensstaden:

”Om inte pojken hade varit intresserad hade jag slutat att utveckla gården och bara drivit den i befintligt skick fram till pensionen. Det finns ingen anledning att satsa för att kunna sälja verksamheten. I dessa områden räknas potatisverksamheten som noll, medan fastighetens pris helt och hållet beror av skogens storlek och skick.”

Svante Axelsson och hans fru Karin bor granne med familjen Björklund, men till deras gård finns ingen arvinge som vill ta över och de beslutade sig därför för att inte driva lantbruket vidare:

”Vi har precis lagt ner vår verksamhet här. Vi kunde ju ha drivit jordbruket vidare och använt intäkter från skogen, men det hade nog varit under förutsättning att något av barnen velat ta över. Men det var ingen som ville det, så vi bestämde oss för att sluta. Framtiden här [i området] ser dystert ut. De som orkar fortsätta [med jordbruket] gör det bra, men de kommer också att försvinna i sinom tid. Ingen flyttar till byn så den dör snart av sig själv. Det är jättedåligt att vara bonde, det är inget att hålla på med idag. Det blir bara förlust och varje år som går så blir det sämre!”

Anton Berglin i Liden i samma norrlandskommun säger att han aldrig tänkt på att investera för framtida generationsskifte, han har bara gjort förbättringar

¹²² Detta är mycket små skiften. Genomsnittsarealen per skifte blir 0,4 ha.

¹²³ Stora skulder kan också bidra till nyinvesteringar.

på gården för sin egen skull. Framtidsutsikterna har varit för dåliga för att han skulle ha velat att någon av hans döttrar skulle ta över verksamheten. Han säger:

”Jag tror att landsbygden håller på att dö... även om det kanske finns några äventyrliga själar som fortfarande håller på, men det är nog mest för att de gillar utmaningar. Förr var det givet att man skulle ta över och det är många föräldrar som bär skulden för tragedier... där barnen har känt sig tvungna att ta över gården men där det sedan har gått åt skogen”.

5.4.3 Generationsskiftet – gåva eller ansvar?

Generationsskiftet är problematiskt och samtidigt mycket viktigt i lantbrukets planering. Finns det ingen som kan eller vill ta över gården så försvinner motivationen till investeringar och utvecklingsplaner. Generationsskiftet är också nära knutet till lantbrukets kontinuitet och lantbrukarens identitet. Att ha en son att lämna över gården till har traditionellt varit mycket viktigt. Lantbrukarens upplevelse av livskvalitet påverkas av ett dåligt fungerande generationsskifte. Om ett lantbrukarbarn inte vill ta över föräldrarnas gård kan arbetet verka meningslöst. Det påverkar dessutom relationerna inom familjen. Planer och tankar på generationsskifte kan skapa stora både öppna och dolda konflikter på en gård och barn till lantbrukare kan känna sig pressade även om föräldrarna försöker att inget säga.

Många studier visar på hur viktigt generationsskiftet upplevs av lantbrukare. Många ser som ett av de främsta motiven för att ta hand om sin gård att den skall lämnas över till nästa generation i bättre skick. Samtidigt saknar många svenska lantbruk idag arvtagare. Av de intervjuade lantbrukarna var det endast fyra som hade någon som var intresserad av att ta över (varav en redan hade tagit över). Det fanns också en vars son skulle ta över skogsfastigheten, men sluta med djur. I tio fall fanns ingen som var intresserad och de resterande informanterna hade så små barn att frågeställningen inte kommit på tal ännu. Att inte ha någon arvtagare gör att många, istället för att investera, drar ned på arbete och produktion när man närmar sig övre medelåldern. Vid till exempel regelförändringar som innebär stora investeringar för gården, väljer man ofta att lägga ner eftersom ingen finns där att fortsätta när man själv inte orkar längre.

5.5 Arbetssituation

5.5.1 Den trasige bonden

Lantbrukarens utsatta arbetssituation finns beskriven i flera studier; hur han arbetar ensam och ofta med kraftfulla maskiner. Förutom den skaderisk som detta medför förekommer också en hel del förslitningsskador. Alltför ofta kan vi i tidningar läsa om olyckstillbud där lantbrukare varit inblandade. På grund av ensamarbete ökar både risken för och konsekvenserna av olyckorna. När det gäller arbetsolycksfall ligger jordbruk-, skogsbruk- och fiskerier näst högst i statistiken¹²⁴ (SCB, 2004). Pinzke och Lundkvist (2007) har också visat att arbetsolyckorna är mycket högre än vad den officiella statistiken visar. Under 2004 inträffade olyckstillbud som innebar sådan kroppsskada att det utgjorde hinder för arbetet på 7 % av alla lantbruk som deltog i en enkätstudie (Pinzke & Lundkvist, 2007). Arbetsolyckor med dödlig utgång är dessutom vanligare för lantbruk, skogsbruk och fiske än för alla andra yrkeskategorier (Arbetsmiljöverket, 2006). I två svenska medicinska studier (Haglund & Rylander, 1987; Rylander, 1989) har man visat på ökad förekomst av sjukdomar i luft- och andningsvägar hos grisbönder på grund av dammig miljö. Som egenföretagare och landsbygdsbor är det inte konstigt att lantbrukare har relativt låg sjukvårdskonsumtion (Thelin, 1990). Lantbrukare har tidigare haft särskilt låg frekvens av hjärt- och kärlsjukdomar samt av psykiska sjukdomar. Detta har ändrat under senare år tillsammans med förändrade sociala förhållanden på gårdarna. Idag arbetar många lantbrukare och även deras maka utomgård och ensamheten har blivit större (Thelin, 1990)¹²⁵. Under fältarbetet kunde jag inte undvika att reagera att det var flera lantbrukare som hade olika problem med dåliga ryggar, leder, astma, allergier och som var sjukskrivna delar av sin arbetstid. Många av dem var relativt unga.

Mjölkbonden Lennart Nordström i Grundsjöås i Österfors kommun berättade om en händelse för cirka fyra år sedan, när hans fru väntade deras fjärde barn, och han själv hade en besvärlig tandvärk. Han var i lagården och kom på kant med en ko som inte gjorde som han ville. Under mjölkningen blev lantbrukaren så arg på kon att han slog handen i skallen på henne och hans knogar på högerhanden blev skadade. Efter denna händelse fick han gå med en skena och kunde bara använda vänster arm i sitt arbete. Då överansträngdes emellertid vänster arm och han fick en muskel-

¹²⁴ Efter hotell- och restaurangbranschen.

¹²⁵ Giftna män med starka sociala nätverk har oftast en låg dödlighet i hjärt- och kärlsjukdomar. Inom lantbruken har dödstalen ökat något sedan slutet på 1970-talet (Thelin, 1990).

inflammation. När han nu var så nedsatt och stressad, blommade hans reumatism upp, vilken han hade haft bukt med tidigare, och han måste sluta arbeta och äta mycket värkmedicin. Hans fru fick lämna sin nyfödda baby inomhus och ta över i ladugården medan han fick hjälp av sina äldre barn med att förflytta sig inomhus. Han har fortfarande problem med reumatismen, men han kan numera arbeta som vanligt. Han har fått hjälp med att göra arbetet i ladugården lite lättare med automatiskt utfodringssystem med mera.

Tobias Lindberg i Överreftele norr om Österfors har ryggproblem, men vill inte vara sjukskriven. Han har bestämt sig för att vara lantbrukare och därför byggt ett nytt stall för köttproduktion med ungdjur:

”Visst har man sina djupdykningar med smärta och huvudvärk, när man undrar om man skall lägga av eller fortsätta, men då kan man ju gå in och lägga sig ned en stund. Hade man haft ett förvärvsarbete hade det inte gått. Nu är jag inte sjukskriven alls, men det är en risk, kroppen kan ju lägga av. Men det var värre när man var lönearbetare. Det går bra att köra traktor, men förtroendeuppdrag, när man måste sitta mycket, gör att man måste ligga och vila efteråt”.

Jag har också träffat två lantbrukarkvinnor som arbetar eller har arbetat i lantbruket. Den ena är Jannike Westin som är 21 år och den andra är Hjördis Bergström som är 64 år. Båda menar att det är svårt att vara kvinna i lantbruket på grund av att det är alldeles för tunga arbetsuppgifter att tampas med. Kvinnor är inte lika fysiskt starka som män. Hjördis Bergström har numera stora problem med ryggen att hon är sjukskriven till 75 %. Jannike Westin, som arbetar på sin föräldragård och planerar att ta över om några år, är orolig för hur hon skall klara av det¹²⁶.

5.5.2 Stress och ledighet

Lantbrukarna i studien klagar också på bristen på fritid. Många nämner att de har lite fritid, men ser det inte alltid som ett problem. De flesta har mycket små möjligheter att ta ut semester, speciellt de som har djur. Även obekväma arbetstider är vanligt förekommande i lantbruket¹²⁷. Kenneth Wiklund i Tvärsjö menar att det finns en stressfaktor som han inte såg förr:

”När jag var liten arbetade pappa mycket och han hade sämre maskiner och mer manuellt arbete. Men han hade möjlighet att göra färdigt varje uppgift.

¹²⁶ I studier av arbetsmiljön i kostall har Lundqvist et al. (1997) sett att kvinnor får mest problem med skador och värk.

¹²⁷ Se också Lundqvist (1991) för en genomgång av den psykosociala arbetsmiljön i lantbruket och vad man kan göra åt de problem som finns.

Han kunde göra mer av det som är viktigt men inte akut. Idag hinner man aldrig bli klar med något, man ligger hela tiden steget efter och gör det som är akut, medan det andra, som att hålla efter dikeskanter och laga boningshuset, alltid blir eftersatt. Man lämnar alltid uppgifter kvar när man går in om kvällarna. Detta gör att man alltid känner sig frustrerad.”

Storbonden i Tvärsjö socken, Bengt-Erik Axvall, har cirka 40 mjölkkor. Han driver sin föräldragård tillsammans med sin fru Hannele som från början kommer från Österrike. De har två små barn som får vara hos sin farmor och farfar när föräldrarna är i ladugården. Bengt-Erik berättar om hur svårt det är att ta ledigt att träffa andra och släkten i Österrike:

”Vi har långa arbetsdagar och hinner knappt träffa andra människor och man har ingen semester att tala om. Det är svårt att hinna hälsa på släkten i Österrike, men ibland kan man samla ihop några dagar... Det är lättare att investera i maskiner, utan att fundera så mycket på det, det är svårare att lägga undan pengar för avbytare. Egentligen tillåter ekonomin att man åker bort ett tag, det är ju en prioriteringsfråga. Det är bara att bestämma sig.”

5 mil norr om Österfors kommun ligger Abborrbäck och där bor Sture och Yvonne Lund som skickade sina mjölkkor till slakt år 2000. De har brukat gården i tjugo år och Sture har nu ett år kvar till pension. Yvonne menar att de nästan aldrig var lediga och hon tror att få unga idag kan tänka sig att leva som de har gjort:

”Under alla våra år som mjölkproducenter har vi sammanlagt haft sex dagar ledigt. Vi hade aldrig avbytare och unnade oss aldrig något. Det kommer inte en ny generation som kan tänka sig att leva så... Vi hade ingen som kunde ta över gården så vi la ned... Nu har vi ju möjlighet att åka iväg och hälsa på några vänner i England som brukar vara i en stuga i närheten [av gården] på somrarna.”

De har offrat ledighet för att kunna ha mjölkkor och nu vill de försöka kompensera det. Det är ett generellt mönster att lantbrukare är dåliga på att ta ut ledighet.

5.5.3 Arbetssituationens andemening

Förutom bundenheten, upplevs dålig lönsamhet, restriktiv lagstiftning och lantbrukares dåliga rykte som jobbigt, vilket tas upp i andra kapitel. Bundenheten uppfattas som besvärligast med att vara bonde. Man måste sköta djuren och kan aldrig vara ledig. Detta kan tyckas paradoxalt eftersom friheten ofta nämns som den främsta orsaken till att fortsätta vara bonde. Lantbruket upplevs dock av brukarna som både bundet och ensamt.

Arbetsolyckorna ligger högre än riksgenomsnittet. Det är ett stort problem att så många arbetar ensamma med så farliga uppgifter så många timmar i veckan. Arbetsskadorna är inte ett hot mot lantbrukets överlevnad utifrån lantbrukarnas perspektiv, men det tycks uppenbart för en utomstående betraktare. Många vill klara sig själva och vara starka och har svårt att erkänna att de är sjuka eller behöver hjälp. Jag har träffat Tobias Lindberg som har satsat på köttproduktion istället för att vara sjukskriven även om han, så gott som varje dag, har mycket ont. Han säger själv att han inte vill att folk skall tycka att han lever på sjukpenning och tär på samhället.

Den sparsamma ledigheten anser många vara en orsak till att unga människor inte söker sig till lantbruksyrket. Det kan vara så att ett farligt jobb verkar avskräckande av samma anledning. Man säger att man vill ha en högre *livskvalitet*. De intervjuade lantbrukarna använder gärna begreppet livskvalitet när man diskuterar lantbrukets framtid. Enligt många bidrar inte arbetsmiljön till en god livskvalitet.

Långa arbetsdagar och lite ledighet ger mindre tid över till umgänge. När det finns få lantbrukare kvar på landsbygden samtidigt som samverkansgraden är låg så behövs ledigheten för att kunna upprätthålla sociala relationer. I avsnitt 5.3 såg vi att många lantbrukare är engagerade i olika föreningar och politiska sammanhang, men många menar också att de inte har tid att engagera sig. Arbetets nackdelar påverkar lantbrukets attraktionskraft och därmed lantbrukarnas status i längden. Lantbrukarens status är viktig både i relationen till lokalsamhället och till samhället i stort.

5.6 Lönsamhet och bristande sådan

5.6.1 Ekonomisk uppskattning

Lönsamhet är ett vagt begrepp. Många av de intervjuade lantbrukarna klagar på dålig lönsamhet och menar att om lönsamheten inte ökar så kommer inga lantbrukare att finnas kvar. När lantbrukarna pratar om dålig lönsamhet innefattas ofta också ekonomisk risk. Som lantbrukare vågar man inte investera för att höja sin egen lönsamhet på grund av att man tycker att konjunkturerna är för osäkra. Många ser också de dåliga marknadspriserna som en negativ respons från konsumenterna, att de inte skulle vara intresserade av lantbrukarnas produkter. Ofta känns denna oro minst lika tråkig som de ekonomiska konsekvenserna. Ulrich Nitsch (1990b) menar att många bönder inte är bönder i första hand för att tjäna pengar, det finns betydligt säkrare och mer inkomstbringande sätt att livnära sig. Han menar att pengar är underordnat andra värden som till exempel livskvalitet och

yrkets innehåll. Detta håller de flesta av de intervjuade lantbrukarna med om¹²⁸. Många lantbrukare ser dock priser på lantbruksprodukter som samhällets respons på vad de gör. Eftersom priserna på lantbruksprodukter anses låga tycker informanterna att de inte får tillräcklig uppskattning av konsumenterna och samhället. Flera lantbrukare menar till exempel att mjölkpriset är en politisk symbolfråga för Sveriges alla barnfamiljer. En prishöjning med några få ören får en folkstorm som följd och detta tror lantbrukarna är viktigare för politikerna än lantbrukets överlevnad.

5.6.2 Lönsamhet och skuldsättning

Lantbruksekonomen Karl-Ivar Kumm tror inte att jordbruk är lönsamt i svensk glesbygd trots höga stödnivåer. Han menar att förhållandena har förbättrats jämfört med före EU-inträdet och i förhållande till andra områden, men han menar också att grundförutsättningarna i dessa områden är så dåliga att lönsamhetsnivån fortfarande är låg¹²⁹. När man avvecklar mjölkföretag, vilket det ofta är fråga om i dessa bygder, är det vanligt att man går via köttproduktion till nedläggning. Enligt Kumm är de största hoten mot mjölkproduktionen att yngre bönder ofta är hårt skuldsatta och att mjölklinjerna¹³⁰ kan komma att dras in i glest befolkade bygder. Gottfrid Brolin i Lindsjö utanför Västertrask skickade sina mjölkkor till slakt för ett par år sedan och hade tänkt fortsätta med köttproduktion fram till sin pension år 2002. Men han säger att han och hans fru har tröttnat på lantbruket och att sköta om djuren:

”Det känns inte meningsfullt att ha kvar ens dessa djur. Vi slutade ju egentligen med mjölkkorna för att vi hade tröttnat på lantbruket. Vi åker på bilsemester runt om i Sverige på somrarna. Ibland åker vi förbi gårdar, men vi stannar aldrig till. Vi brukar titta på varandra, min fru och jag, och säga usch! Lönsamheten är alldeles för dålig om man jämför med den tunga arbetsbördan.”

Lars Persson (1997) skriver om avregleringsförsöket 1990 som förbättrade det svenska jordbrukets konkurrenskraft inför EU-inträdet men som slog ut många jordbruk. Studien fann att avregleringen sågs som nödvändig 1991, även av lantbrukare, och dessutom att många lantbrukare av principiella skäl

¹²⁸ Detta gäller ju också för många andra människor och sociala gruppers valsituationer. Att man inte alltid först och främst har ekonomiska motiv för beslut.

¹²⁹ Karl-Ivar Kumm i ett personligt meddelande 2001.

¹³⁰ En vanlig benämning inom lantbruket för mejeriföretagens rutter för att hämta upp mjölk på leverantörers gårdar. Det finns alltså en möjlighet att mejerierna inte anser att det är lönsamt nog att hämta mjölk långt bort om det är få leverantörer där och små kvantiteter. Detta skulle i det närmaste omöjliggöra mjölkproduktion.

är emot bidrag. Därför såg man avregleringen som positiv även om den slog ut många. År 1995 gick Sverige med i EU och jordbruket reglerades igen. De flesta lantbrukare upplevde en bättre lönsamhet i EU än under åren 1991–1995 enligt Persson.

5.6.3 Att ta saken i egna händer och tro på framtiden

Det finns olika meningar om vem som bär ansvaret för lönsamhetsutvecklingen inom jordbruket. Ingegerd Åberg-Thorén i Hedmark i Österfors kommun menar att det till stor del är lantbrukarnas eget ansvar att försöka hitta sätt att öka lönsamheten i företaget:

”Bönderna måste hänga med i utvecklingen och inte tro att andra skall se till att jordbruket överlever. Man måste visa upp sig och visa att man är stolt över att vara lantbrukare. Om man inte tror på sig själv, vem skall då göra det?”

I byn Tannfors i samma kommun bor Håkan Bertilsson som istället tycker att myndigheter och livsmedelsaffärer har en stor del av ansvaret för att lantbrukets skall kunna leva kvar. Han säger:

”Mjölkspriserna måste höjas och dieselskatten måste bort, annars går det inte att vara bonde här i området. Man måste väl kunna klara sig på 24 kor?”

Dessa två personer har helt olika syn på sin egen roll och i vilken utsträckning de kan påverka sin egen situation. Den ena lever i en situation där hon anser att det är helt möjligt att själv se till att förbättra sitt företag, medan den andra väntar på en lösning från myndigheterna.

Enligt *Lantbruksbarometern*¹³¹ har lönsamheten i lantbruket förbättrats mellan år 2005 och 2006. Hur utvecklingen ser ut beror till viss del på produktionsinriktning och årsmån¹³² men det finns också skillnader i utvecklingen i olika regioner i Sverige. De allra flesta lantbrukarna tycker fortfarande att lönsamheten är dålig. Grisproducenter är något mer positiva och även nötköttsproducenterna tyckte att framtiden såg något ljusare ut 2006. Framtidstron ökade stort mellan 2005 och 2006, 13 % fler än 2005 och 30 % fler än 2004 av lantbrukarna trodde att lönsamheten framöver kommer att vara oförändrad eller bättre. Man förväntade sig fler byggnadsinvesteringar under 2007 än under tidigare år. Framförallt kommer det att byggas nya djurstallar. (LRF 2006; LRF 2007)

¹³¹ En enkätundersökning om lantbrukarnas framtidsstro som LRF gör årligen med ca 4000 enkätsvar.

¹³² En jordbruksterm som avser ett specifikt års väderleksbetingelser (temperatur och nederbörd) med avseende på dess påverkan på växtodlingen.

Det är viktigt att komma ihåg att statistisk lönsamhet skiljer sig från lantbrukares föreställningar om lönsamhet. I det senare begreppet ingår även till exempel riskanalys, tradition och transaktionskostnad i förändringsprocessen. Ulla Fåhreus (2000) har bland annat visat att lantbrukare inte ställer om till ekologiskt lantbruk även om de är intresserade och det skulle löna sig. Vissa gör inte ens en enkel ekonomisk analys. Den låga lönsamheten i kombination med andra negativa sidor kan ge en dålig framtidstro. Många lantbrukare som har större enheter och stora skulder kan ofta känna sig mindre oroliga för framtiden än lantbrukare på mindre gårdar. De stora gårdarna har ofta råd med anställda eller avbytare och om man kan dela sina arbetsuppgifter med andra blir även svåra ekonomiska situationer möjliga att hantera. Då kan det vara värre för en ensam medelstor lantbrukare med stor arbetsbelastning och relativt stora lönsamhetskrav som inte har råd att vara ledig och ingen att dela arbetsbördan med. Enligt mina informanter verkar det vara lättast att sköta en liten gård med små lönsamhetskrav eller en stor gård där man har råd att ha anställda så att arbetsbördan blir lättare.

5.6.4 Att rätta munnen efter matsäcken

Det finns också helt olika syn på hur mycket inkomster man behöver för att klara sig. Vissa anser att man har rätt att ha samma levnadsstandard som andra samhällsmedborgare¹³³ medan andra sätter värde på yrket och livet och känner att de kan offra en del potentiella inkomster för att få leva som de önskar.

Lantbrukare har befunnit sig och befinner sig fortfarande delvis i en unik situation, en slags skev konkurrenssituation. Dels konkurrerar deras produkter med andra livsmedel och övriga produkter, dels har man nästan ingen egen kontroll över prissättningen (och är ofta missnöjd med den). Samtidigt, om man släppte konkurrensen fri mellan lantbrukare, så skulle de som satsar och försöker överleva på mjölkproduktion behöva konkurrera med dem som producerar mjölk utan krav på ekonomisk vinst, till exempel fritidslantbrukare och deltidslantbrukare som i huvudsak lever på inkomster utanför gården¹³⁴. Många småbrukare lever idag på makans inkomst för

¹³³ Temat att jämföra sig med andra samhällsmedborgare återkommer i intervjuerna. Ofta jämför lantbrukarna sig med någon när de berättar, vilket här kan betraktas som en berättarteknik med syfte att kunna tydliggöra det specifika i deras egen situation.

¹³⁴ Under de senaste åren har försäljningsvillkoren förändrats för lantbruket och man har mycket större möjlighet att sälja till olika priser på en öppen, global marknad. Detta gäller i första hand spannmål och kvantiteterna spelar också en viss roll. I de områden där jag har gjort mina intervjuer, är spannmålsproduktionen liten och gårdarna förlitar sig i huvudsak på animalieproduktion. Animaliemarknaden förändras långsammare.

familjens konsumtion eller har en skogsfastighet som bär familjens överlevnad, medan man håller landskapet öppet och producerar mjölk med förlust eller utan överskott. I båda mina undersökningsområden är skogen viktig för lantbrukets ekonomi. Olika lantbrukare ser på detta på olika sätt. Många menar att skogen är en del av företaget och att de olika delarna bär varandra. Sedan finns det andra som inte accepterar att skogens högre lönsamhet till viss del betalar lantbruksverksamheten. Den senare kategorin har ofta redan lagt ned sin lantbruksverksamhet.

5.6.5 Lönsamhetens logiska följder

Det är fortfarande ofta relativt olönsamt att bedriva jordbruk i glesbygds- och skogsbygdsområden även om situationen förbättrats något i och med Sveriges EU-medlemskap. Det är dock inte bara lönsamhet som utgör lantbrukarens ekonomiska beslutsgrund, man väver också in risker och gårdens tradition i kalkylen.

”Om pengar vore huvudsaken hade man knappast valt att bli bonde, i alla fall inte i skogsbygden”

Säger till exempel Kenneth Wiklund i Tvärsjö socken i Småland. Han menar att det finns mer lukrativa sätt att tjäna sitt levebröd än att arbeta med lantbruk och att man kanske valt sitt yrke utifrån andra motiv. Dessa kan vara yrkets innehåll, platsen, närheten till naturen eller andra livskvalitetsmotiv.

Människor har olika önskemål om ekonomisk standard. Många känner sig tvungna att se till att barnen får göra samma saker som andra barn som till exempel åka på fritidsaktiviteter och köpa nya prylar. Andra ser det som att barnen får sig andra kvaliteter till livs genom det liv man lever. Det finns ett samband mellan dem som i övrigt är otillfredsställda med sitt liv och de som klagar på lönsamheten. Detta tar sig till exempel uttryck i något som Nils-Gunnar Andersson i Bredaboda i Småland säger:

”Man arbetar mycket mer än andra människor, man tjänar mycket mindre än andra människor och ingen visar ändå uppskattning för det man gör!”

I ovanstående citat kan man se att man gärna åtminstone skulle vilja ha bra betalt om man gör otacksamma och arbetsamma uppgifter. Många av lantbrukarna uppfattar sig, åtminstone delvis, som rationella företagare och som företagare känns det också mer accepterat att betona den dåliga lönsamheten när man är missnöjd med sin arbetssituation. För många lantbrukare känns det ovant att blanda ihop driften av ett företag med känslor av ensamhet, utsatthet och brist på uppskattning.

Den ekonomiska situationen påverkar också lantbrukarens sociala situation. Svag lönsamhet och dålig ekonomi påverkar social status och möjlighet till fritid och därmed engagemang i sociala sammanhang utanför gården. Låga priser på jordbruksprodukter upplevs dessutom ofta som ett mått på konsumenternas och samhällets bristande uppskattning av det som lantbruket producerar. Samhällets uppskattning och erkännande är en viktig aspekt av den sociala hållbarheten i svenskt lantbruk.

Överordnade krav på till exempel båsmått och gödselplattor¹³⁵ har tvingat flera mindre lantbruk att lägga ner eftersom man inte kunde se hur dessa nyinvesteringar kunde bära sig. Detta leder oss in på de abstrakta system i samhället som styr och reglerar jordbruket.

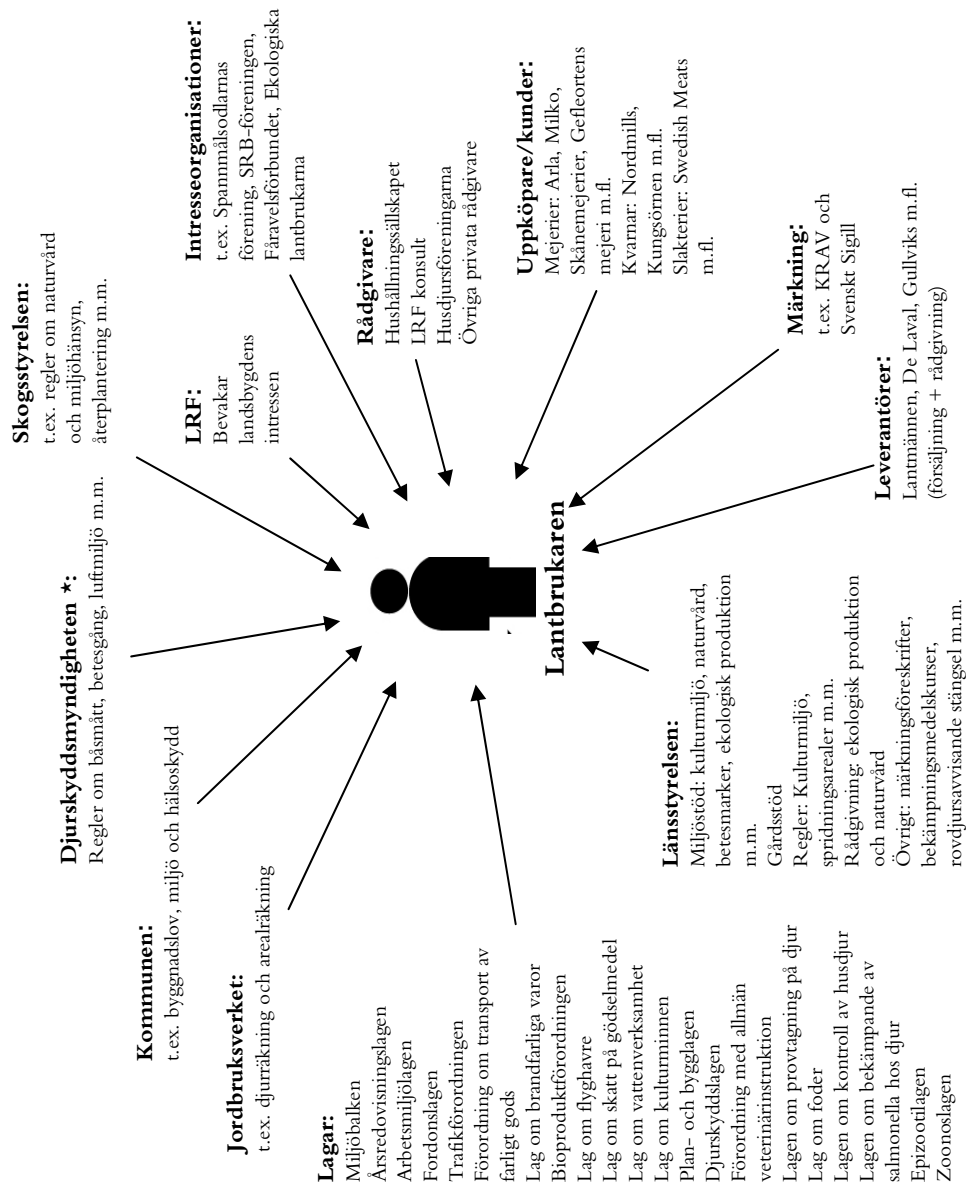
5.7 Jordbrukspolitik och marknadsrelationer

5.7.1 Bonden och byråkratin

När man frågar hur lantbrukare ser på jordbrukspolitiken får man ofta negativa attityder till svar. Jordbrukspolitiken är ett klassiskt ämne för bönderna att ondgöra sig över. Många lantbrukare upplever en ökning av byråkrati, regler och kontroller. Lantbrukare som uttalat sig i studier eftersträvar mer framförhållning, klarare politik och mer delaktighet i besluten. (Borgström & Ekman, 1992; Salomonsson, 1999; Wahss 2001; Bergeå, 2007). Det finns också en faktisk ökning av administration, regler och krav kring lantbruket. Både lantbrukarnas organisationer och svenska myndigheter har uppmärksammat detta på senare år.

Enligt *Sveriges bönders miljöhusesyn 2005* kan ett lantbruksföretag ha en verksamhet som regleras av lagar inom 18 olika områden och dessutom flera förordningar och föreskrifter. Dessa kompletteras sedan med krav och regler från bland annat Jordbruksverket, föreningsföretagen samt handel och uppköpare av jordbruksprodukter. För att illustrera vilka aktörer från det abstrakta systemet som påverkar lantbruket har jag gjort en egen sammanställning (figur 3).

¹³⁵ Gödselstad är en lagringsplats för fastgödsel, ofta kombinerad med utgödslingsanordning från djurstallet. Gödselplattans storlek är reglerad till antalet djur som vistas i stallet så det finns möjlighet att lagra all gödsel som produceras under en stallperiod. Avsikten är att minimera läckage av näringsämnen.

Figur 3. Regler och krav på lantbruket. Egen sammanställning som bygger på informanternas utsagor samt LRF:s Miljöhusesyn.
 *Djurskyddsmyndigheten ingår sedan 2007 i Jordbruksverket.

Det finns inte en enda lantbrukare som jag har pratat med som inte känner en oro för hur jordbrukspolitiken skall "drabba" deras framtid. Många undrade över hur det skall bli när EU utvidgas och om stöden då kommer att finnas kvar. Flera av informanterna menar att det inte går att investera eftersom de ändå kanske måste lägga ner fem år senare när EU:s jordbrukspolitik skrivs om.

Birgitta Martinsson i Järvsjö utanför Västertrask i Lappland har tillsammans med sin man Thomas en, med norrländska mått mätt, stor mjölkkobesättning i lösdrift och med mjölkgrup. I intervjun säger Birgitta att hon oroar sig för hur det skall bli när EU skall utvidgas 2006. Hon säger att det inte känns bra och att det nästan är så att man funderar på att göra något annat efter 2007. Det är hennes föräldragård som de driver och de har satsat stort sedan de tog över 1982. De har byggt och förbättrat under alla år sedan dess. De nya arealbestämmelserna där man måste ha en större areal per ko för att få ut sina ersättningar har inneburit problem för gården som har stor brist på åkermark. I byn finns bara cirka 15 ha åker. Birgitta är orolig för alla förändringar och nyheter i stöd- och regelsystem trots att hon och hennes man i grunden tror på framtiden för lantbruket:

"Spelreglerna ändras hela tiden och det är svårt att hålla alla byråkrater glada. Vi är ju positiva och inte rädda för utmaningar, men det är ju inte roligt när det bara blir till det sämre hela tiden".

Lagstiftning anges ofta som orsaker till funderingar om att lägga ner. Det kan kännas psykologiskt lättare att försvara nedläggning om orsakerna ligger utanför gården. Nedläggningen är inte lantbrukarens fel anser många av informanterna istället anges faktorer som ligger utanför den egna individens kontroll eller ansvar. Frågan är dock hur mycket detta leder till nedläggning i själva verket. Bönder anses historiskt sett ha varit överlevare. De har alltid varit utsatta för hot utifrån som de parerat (Berger, 1979; Borgström & Ekman, 1992). Djurfeldt har uttryckt det så här; "man brukar säga att bönder är beroende av vädret, men i dagens kommersialiserade jordbruk är inte vädret det största problemet utan jordbrukspolitiken" (Djurfeldt, 1998, s. 8; jfr också Lindström & Bergeå, 2007). Vidare menar Djurfeldt att jordbrukspolitiken sätter gränser för det egentliga familjebrukets autonomi, det vill säga den "frie bonden" hotas av det system av regler och lagar som han befinner sig i och att detta kan komma att förändra bonderollen¹³⁶.

Många är negativa eller oförstående till EU-stödsbyråkratin medan ett fåtal tycker att det är positivt. Motståndet mot EU-byråkratin är större i Norrland

¹³⁶ Detta är ett uttryck för hur politiken eller det stora samhället tar plats i det lokala samhället (eller livsvärlden, om man så vill).

än i Småland. I flera fall upplever lantbrukarna att EU försvårar deras situation även om de exempelvis tar upp ibland handlar om svensk jordbrukspolitik. Många tror inte att stödsystemet kommer att kunna fortsätta under någon längre tid eftersom systemet i sig själv kostar så mycket pengar. En lantbrukare tycker dock att EU-medlemskapet har medfört en tydligare politik. Nu först vet man vad som skall hända, åtminstone några år framöver. Många uttrycker också en önskan att få betalt för sina produkter istället för genom olika ersättningsformer.

Westholm (1992) beskriver nutida omarrondering i Dalarna och dess effekter på lantbruket och på lantbrukarens situation. Han menar att många lantbrukare upplever myndigheterna som okänsliga när de planerar och genomför nya regler. Markägarna känner sig maktlösa och utan kontroll över situationen. Många markägare tycker att omarronderingen i sig är positiv men att myndigheten agerat självsvåldigt och processen varit felaktig. Ibland låter man frustrationen över hur ett beslut blivit implementerat överskugga det faktum att beslutet egentligen gynnat gården eller bygden.

5.7.2 Den nyckfulla jordbrukspolitiken

Håkan Bertilsson, i Getfjäll i Österfors kommun, anser att lantbrukarnas frihet begränsas av EU och han känner sig frustrerad över det:

”Som lantbrukare styr man i och för sig själv sin vardag, men lönsamheten kan man inte styra till fullo. Man kan inte veta från år till år hur stöden skall se ut och det går inte att räkna på konsekvenserna. Ibland vet de ju inte ens hur stora stöden blir och hur kan man då avgöra vilka stöd man skall söka för att det skall bli bäst för ens företag? Tänk om slakteriet, när man skickar in djuren, skulle säga att denna vecka vet vi inte hur mycket du får, det beror på hur många fler djur vi får in. Det skulle inte fungera, då kan man ju inte styra sitt företag. Vissa system de inför är för krångliga och man kan inte påverka dem. Det leder till frustration. Man vill ju inte sitta med papper hela tiden, det var ju inte därför man blev bonde.”

Många känner sig osäkra om framtiden. Även de allra mest EU-positiva lantbrukarna hyser viss oro inför EU-utvidgningen och många vågar därför inte satsa på jordbruksverksamheten. De yngsta mjölkproducenterna i Österfors är Jan-Erik och Anneli Hägglund. De bor i byn Sörsjön några kilometer söder om tätorten. De har framtidstro men de vill gärna ha en bakdörr att kunna smita ut igenom. De har byggt och investerat länge och hoppas bli klara i år, men de är oroliga för framtiden och tycker inte att det är konstigt att vissa väljer att lägga av:

”Men man är lite osäker på hur det skall bli, olika direktiv som påverkar verksamheten både hit och dit. Man vet inte från år till år hur det kommer

att bli. Grannen här hade 12 båsplatser¹³⁷ och funderade på att bygga ut, men med de signaler han fick, så blev det att han lade ner jordbruket istället och gick tillbaka till sitt gamla arbete som elektriker. Han gjorde den bedömningen och jag tycker inte att man behöver kalla honom för pessimist ändå...”

Politikens ”ryckighet” kan bland annat illustreras av att man 1990 fattade beslut om att avreglera svenskt jordbruk, men innan avregleringen var helt genomförd ingick Sverige i EU vilket medförde en ny reglering av jordbruket. Lars Persson (1997) har studerat avregleringens effekter i några skånska bygder. Avregleringen på 1990-talet medförde ökad skogsplantering på åkermark och minskat antal mjölkkor i de studerade områdena. Persson menar dock att det är många andra faktorer och förhållanden som påverkar hur lantbrukarna beslutar i en situation med ändrade produktionsförutsättningar. Tillfrågade lantbrukare kunde tänka sig att ändra i produktionen om lönsamma alternativ uppstod, men inte gå över till deltidjordbrukande eftersom det inte ansågs som en ”socialt acceptabel arbetssituation”. Effektiviseringar och storleksrationaliseringar tvingades fram, men man undvek gärna långsiktiga investeringar på grund av osäkerhet inför framtiden (Persson, 1997).

5.7.3 När storsamhället tränger sig på

Kalle Lundberg i byn Tannfors sju mil söder om Österfors berättar för mig hur han under ett halvt års tid slogs mot mejeriet om att få byta ut sin mjölktank efter att han under lång tid haft anmärkningar på cellhalten¹³⁸ i mjölken. Handläggaren på mejeriet var oförstående och hänvisade till att felet troligtvis låg hos Kalle själv eller hans mjölkkningsutrustning, eftersom detta ofta var fallet i små besättningar i gamla ladugårdar. Dessutom kunde felet som Kalle misstänkte inte finnas, det var omöjligt, enligt tjänstemannen. Problemet förvärrades för varje dag och Kalle fick hela tiden avdrag på mjölkpriset, men enligt Kalle, struntade handläggaren i hans argument. Kalle blev lättirriterad, deprimerad och fick svårt att sova. Det gick till och med så långt att mejerimannen förbjöd tankserviceföretaget att åka ut och undersöka ladugården. Kalle och hela hans familj påverkades av situationen. Kalle ringde i desperation till veterinären och bad denna att komma och ta prover på hela hans besättning, men veterinären avböjde och hänvisade till en alltför hög kostnad.

¹³⁷ En båsplats är en plats för att binda upp en mjölkko, men samtidigt är antalet båsplatser också ett mått på hur många mjölkkor man kan ha i sitt stall.

¹³⁸ Cellhalten i ett mjölkprov är ett mått som visar hygien vid mjölkningen. Det kan påverkas av kornas juverhälsa, men också av andra faktorer vid mjölkningen.

Kalle kommer ihåg att han någon gång under sommaren sa till sin fru Hildur; "Får vi en anmärkning till, så tar jag bössan och går ut och skjuter korna!". Till slut förbarmade sig tankserviceföretaget och bytte ut tanken när handläggaren var på semester. Problemen försvann och handläggaren på mejeriet fortsatte med sina arbetsuppgifter och lantbrukaren Kalle med sina. Framåt hösten ringde Kalle till handläggaren för att påtala att felet var löst och att det hade varit som Kalle hela tiden misstänkte. Enligt Kalle sa tjänstemannen då; "det är ändå tur att sådana fel bara uppkommer vartannat år". Alltså kände mejeriet hela tiden till problemet, men ville spara pengar på att inte byta ut mjölktanken. För en person, vars liv och yrke är så intimt sammanvävt, är det svårt att glömma en sådan händelse. Kalle berättade att han kände sig utsatt och behandlad på ett respektlöst sätt och han börjar gråta när han berättar detta för mig.

Ett annat exempel på hur lantbrukaren i samhället uppfattar sin situation är från Storbritannien där miljöregler, främst med avseende på kväveläckage, ansågs vara ett betydligt större orosmoment hos lantbrukarna än till exempel sänkta mjölkpriser, BSE¹³⁹ och frihandelsförhandlingarna inom WTO¹⁴⁰. Så många som 75 % av de tillfrågade lantbrukarna ansåg att skärpta miljöregler var ett problem för lantbruket¹⁴¹ (Lowe et al., 1997). Till saken hör att Storbritannien tidigare har haft en mer avslappnad attityd till kväveläckage. Flertalet av de intervjuade lantbrukarna i den brittiska studien hade inte någon gödselvårdsanläggning överhuvudtaget och stod därför inför stora investeringar.

I avsnittet 5.2 berättade jag om Astrid Andersson som numera lever på sin änkepension i Älgträsk utanför Österfors i Lappland. Hon tyckte att krav och kontroller av lantbruket blev för övermäktigt och la därför ned sitt jordbruk. Många av mina informanter vittnar om att nya bestämmelser till exempel nya regler om båsmått, som kräver stora investeringar på kort tid utan möjlighet att få ökad lönsamhet i gengäld, är ett stort hot mot lantbruket.

Lennart Nordström som investerat i en ny lagård för uppbundna kor i byn Grundsjöås 3 mil norr om Österfors är orolig för nya regler för djurhållningen. Han menar att det ofta kommer nya direktiv om hur man skall hålla sina djur och jämför med reglerna för burhöns. Enligt Lennarts farhågor kommer det inom en inte alltför avlägsen framtid krävas att man har

¹³⁹ *Bovin spongiform encefalopati*, i allmänt språkbruk "galna ko-sjukan", degenerativ hjärnsjukdom hos nötkreatur.

¹⁴⁰ förkortning för World Trade Organization

¹⁴¹ Liknande resultat visas i en finsk studie, där lantbrukare upplever sig leva i samklang med naturen och motsätter sig miljökrav, medan det samtidigt finns stora problem med jordbrukets nedsmutsning av vattendrag (Silvasti, 2003).

korna lösa och uppbundna kor kommer att förbjudas. När detta inträffar kommer inte han ”att hänga med tåget”, säger han, han har gjort alldeles för stora investeringar i sitt eget produktionssystem. Oron för nya regler för djurhållning tillsammans med att mjölkpriserna har stått stilla under flera år, gör att han inte hade satsat på mjölkkor idag, säger han.

Mjölkkvoter är en företeelse som introducerades i och med EU-medlemskapet. I studien *Europas landsbygd i förändring* menar Persson och Westholm (1994) att jordbrukets situation och satsningar varierar över familjens livscykel och att de flesta jordbruk genomgår perioder av engagemang, stabilitet och minskat engagemang. Mjölkkvoterna tar ingen hänsyn till detta och kan bidra till att låsa produktionsnivåerna på en alltför låg eller hög nivå och därmed hindra enskilda hushålls varierande utvecklingsfaser. Detta är problematiskt främst för små och medelstora jordbruk (Persson & Westholm, 1994).

Bonden Kalle Lundberg i Tannfors berättar hur han inte fick köpa till tillräckligt med mjölkkvot av Jordbruksverket vid EU-inträdet. Eftersom han ändå måste behålla djurantalet (10 kor) för att få ut EU-stöd i för hela sin åkerareal, har han istället varit tvungen att ta bort kraftfoder och tvinga sina kor att gå ned i produktion. Han har sedan försökt köpa till mjölkkvot i flera omgångar utan att det räcker. Han har fått en dålig produktion, som han ser det, på grund av att myndigheterna inte kan uppmärksamma hans behov. Det enda goda det har fört med sig är att hans djur är ovanligt friska eftersom de inte pressas så hårt.

5.7.4 Ryggsäcken – verkligt problem och intern mytbildning

Alla lantbrukare, utom två, har påtalat att ”man trodde att vi skulle få konkurrera på lika villkor när vi gick med i EU”, men att så inte blivit fallet. I detta avseende är lantbrukarna anmärkningsvärt konforma, de har uttalat detta med i stort sett samma ordval. De som inte har nämnt det är Sigrid Näsvalld i Lövhult i Tvärsjö socken som har färskötsel vid sidan av sitt arbete som avbytare och som inte är ”speciellt intresserad av politik”, enligt henne själv. Den andra är åttioåriga Anton Berglin från byn Liden utanför Albertina som talar om samhällsskeendena ur ett helt annat tidsperspektiv. Han har varit lantbrukare under så lång tid och under så olika förhållanden att EU-inträdet inte framstår som en lika viktig händelse som för yngre lantbrukare.

När det gäller orättvisorna inom EU ser många det som ett tecken på att den svenska regeringen som förhandlade inför EU-inträdet inte stod upp för vårt lantbruk och att lantbruket inte anses viktigt för våra politiker. När man diskuterar orättvisor pratar man ofta om att vi i Sverige har högre dieselpriiser och strängare regler för användande av bekämpningsmedel. Detta är något

som man gärna tar upp som det stora problemet som svenskt jordbruk står inför. Under avsnitt 5.8.1 diskuterar jag hur frustrationen över att bli behandlade annorlunda kan överskugga den faktiska effekten på svenskt jordbruk.

Det är förståeligt och uppenbart att lantbrukarna känner sig orättvist behandlade i relation till andra europeiska lantbrukare, när kostnaderna för insatsmedel är så olika i Europa. Det finns indikationer på att jordbruket i Sverige tappar i konkurrenskraft i förhållande till andra länder i Europa (Svensson, 1999). Efter inträdet i EU höjdes skatterna på diesel samt avgifterna på handelsgödsel och bekämpningsmedel (Jordbruksverket, 2002). De flesta jämför med Finland som de anser fick bättre förutsättningar när de gick med i EU än vad Sverige fick när det gäller jordbruket. Det är intressant att påpeka att alla lantbrukare, med få undantag, påtalar detta problem för mig. I vissa frågor, som denna, känns det som om lantbrukarkåren verkligen står enade.

5.7.5 Relationen till politik och marknad

Det brukar sägas att lantbruket är beroende av flera oförutsägbara faktorer såsom väder, marknaden och EU/jordbrukspolitiken. Flera som jag pratat med har menat att vädret kan man bara ge upp inför, man blir inte frustrerad på samma sätt som med jordbrukspolitiken eller marknaden. När det gäller de andra faktorerna, de mänskliga, tekniska och sociala innovationerna, så finns ju i teorin en påverkansmöjlighet i ett demokratiskt samhälle. Dock är påverkansmöjligheten ganska liten för en enskild bonde och detta kan skapa ett visst mått av frustration. Kontakten med en del av samhällets institutioner, framförallt de lokala myndigheterna anses som jobbiga av de flesta intervjuade lantbrukarna, eftersom man upplever att man inte kan påverka de beslut som kan få effekt på den egna verksamheten.

Myndighetsutövning och lagstiftning (och på senare år EU-bidrag) har under lång tid varit lantbrukares huvudsakliga mål för kritik. Många upplever regler och krav som hårda och ibland omotiverade (Bergeå, 2007). Man förstår inte alltid vinsten för miljö eller djurhälsa med de regler som införs och man känner sig därför omotiverad och oförstående inför vad man anser som pålagor. Många lantbrukare ger uttryck för att regelsystemen borde vara mer flexibla för att passa lantbrukets olika cykler och individuella olikheter för att skapa en långsiktigt hållbar situation i jordbruksnäringen.

Storsamhället innehåller många fler delar än de som lantbrukaren i första hand tar upp. All service och infrastruktur som gör det möjligt för lantbrukaren att leva ett "modernt" liv i glesbygden påtalas till exempel aldrig under intervjuerna. Istället är det kontrollmekanismerna,

myndigheterna och marknaden som påtalas. Kanske är främst på detta sätt som storsamhället visar sig för lantbrukaren som yrkesmänniska.

Relationen till storsamhället är mycket betydelsefull för lantbrukets sociala situation; att uppleva erkännande för sin verksamhet och sin livsstil är viktigt för motivation, välbefinnande och livskvalitet. Lantbrukare upplever sig ofta misstänkliggjorda av myndigheterna när nya regler och krav införs. Ibland framförs också negativa mediabilder till exempel om lantbrukets miljöpåverkan eller om lantbrukare som inte sköter sina djur väl. Många lantbrukare upplever detta som pressande.

Många lantbrukare är också missnöjda med kontakten med specifika myndighetspersoner. Man upplever att myndigheterna har liten förståelse för verksamheten på ett lantbruk. Missförstånd mellan lantbrukare och myndigheter kan hålla i sig under lång tid och många blandar också ihop olika myndigheter. Vissa har en generell misstro mot alla myndigheter. På grund av maktasymmetrin är det företrädarna för myndigheterna som borde ha störst ansvar för att relationen med lantbrukarna fungerar (Bergeå, 2007). Det behövs långsiktiga processer av deltagande för att hantera de svårigheter som uppstår när storsamhället "kolliderar" med lantbrukarens livsvärld (Ackoff, 1980; Ljung, 2001).

5.8 Service, infrastruktur och arbetstillfällen

5.8.1 En ond spiral

I Tannfors i Österfors kommun i Lappland finns en skola för barn mellan årskurs 1 och 6. Denna skola har varit nedläggningshotad i flera år och många i byn är engagerade för att få den att bli kvar. Troligtvis kommer barnen att få åka 7 mil enkel resa till Österfors om skolan försvinner. Det finns skola på en annan ort också (dit är det bara 3 mil), men den ligger i en annan kommun och i ett annat län. Skogsbrukaren Fredrik Berglund som jag träffade i Tannfors hade båda sina barn i byskolan och hans fru arbetade också där. Han är orolig vad som händer om skolan läggs ned och vilka konsekvenser det får för hans familj:

"Jag tog över gården förra året, men jag har arbetat här i säkert 15 år. I nuläget flyttar folk från byn. Det ser tråkigt ut med fler och fler tomma hus. Jag vet inte om vi kan bo kvar [i byn] om skolan försvinner. Om inte skolan finns kvar så kan många inte stanna kvar här och det är heller inte intressant för folk att flytta hit. Ingen vågar flytta till byn, så länge skolan är nedläggningshotad, för man vet inte hur det blir."

På många ställen flyttar folk från landsbygden eftersom arbetstillfällena och annan service försvinner. Minskad service och färre arbetstillfällena gör i sin tur att folk undviker att flytta dit. Det uppstår en negativ spiral (Wide, 1999).

5.8.2 Tillgång till arbetstillfällena

Christina Lindkvist Scholten (1999) har studerat hur kvinnor på landsbygden försörjer sig i ljuset av neddragningar i den offentliga sektorn. Tidigare strukturomvandlingar på 1900-talet har inneburit att många landsbygdsbor har flyttat till städerna och i Norrland sker fortfarande en stor utflyttning, främst av kvinnor. De som vill stanna kvar och försörja sig lokalt har att välja på A-kassa, utbildning, eget företagande och ”kombinationslösningar” som ofta innebär småinkomster kombinerat med sänkningar av familjens utgifter. Enligt Wide (1999) återfanns 70 % av glesbygdskvinnorna i tjänstesektorn år 1990. Kvinnan hindras också ofta i sin yrkesroll av att hon inte har barnomsorg eller av pendlingsavståndet till arbetstillfällena (Wide, 1999).

De områden som den här studien behandlar skiljer sig lite åt när det gäller tillgång till arbetstillfällena. I Småland bor ingen av de intervjuade mer än 45 minuter från länets residensstad som har ett stort utbud av olika arbeten. Där finns till och med ett universitet. I norrlandskommunerna finns det mycket färre arbetstillfällena och framför allt inte så många olika arbeten att välja mellan. En man i en by i den södra delen av glesbygdskommunen menar att där finns inga arbeten för dem som har studerat, de måste flytta någon annanstans. I glesbygdskommunen behövs det skogsarbetare, lastbilschaufförer och kanske några som kan sköta om de gamla. En annan man i en liten by mittemellan tre små tätorter i Norrland säger att han har flyttat dit för att ”bo centralt”. Grannen, lantbrukaren som tolkar hans utsago åt mig, säger att han arbetar med skogsentreprenad och vill vara på jämnt avstånd till de stora skogsbolagens ägor.

Arbete i offentlig sektor är minst lika vanligt bland de småländska lantbrukarfamiljerna som bland de norrländska. Det är till och med så att de två med akademisk utbildning som jag intervjuat bor i Norrland. En lantbrukarfru i den tätortsnära landsbygdskommunen är lärare och en i glesbygdskommunen är bibliotekarie. I min studie är det vanligast att kvinnan arbetar utanför gården och de flesta av dessa, sex stycken, arbetar med äldre och handikappade. Tre kvinnor är avbytare, två arbetar på dagis, två på tätortens sjukhus, en är kokerska på en skola och en kör skolbuss och färdtjänst. Två av dessa kombinerar dessutom vårdjobbet med avbyartjänst. De två män som arbetar utanför gården är sågverksarbetare och bor i

Småland. I nio av intervjufamiljerna arbetar båda makarna heltid med jordbruket. Sex av de intervjuade lantbrukarna lever ensamma.

5.8.3 Olika behov av service

Det finns statistik från Glesbygdsverket och flera andra olika källor som visar hur service och arbetstillfällen minskar i glesbygd. Många av lantbrukarna i Skåne, Ångermanland och Västergötland (mellan 25–45 % av de intervjuade lantbrukarna) anser sig till exempel ha långt till någon typ av service såsom skola, vårdcentral eller lantmännen (Gunnarsdotter, 1999)¹⁴². Mellan år 1996 och 1999 har 181 orter mist sin sista livsmedelsbutik, 76 postkontor har slagit igen och 170 grundskolor stängts. På många platser i glesbygden läggs tågtrafik ned och ersätts med bussar (Glesbygdsverkets årsbok, 2001).

Människor har olika behov av service. Byn Tannfors som jag nämnt tidigare ligger ca 7 mil från Österfors, men har en egen mataffär. Här träffade jag två lantbrukare med olika syn på vad som är god service. Kalle Lundberg har flyttat till Tannfors från Uppsala och menar att han aldrig har haft så nära till affären som nu och att han inte saknar något i form av service. Den andra lantbrukaren Håkan Bertilsson, som är uppväxt i Tannfors, vill dansa och delta i utelivet och gå på kurser etcetera. För honom är det 7 mil till Österfors för att nå den service han önskar. Håkan är mycket negativt inställd och tycker inte att det fungerar att bo och arbeta så långt från staden.

I en studie av sex inflyttningsrika bygder (Johansson & Stenbacka, 2001) kännetecknades alla studerade områden av relativt låg servicenivå. I den studien menade dock några intervjupersoner att man gärna åsidosatte en viss bekvämlighetsnivå mot att man vinner andra dimensioner genom att bo i bygden. Det var samtidigt så att alla inflyttningsrika områden i studien kännetecknades av att det fanns arbetstillfällen. Några områden låg på pendlingsavstånd till tätorter med arbete, medan andra utvecklade bland annat turism och distansarbete (Johansson & Stenbacka, 2001). Servicenivån kan upplevas olika av olika landsbygdsbor, men ett faktum är att service och arbetstillfällen hela tiden minskar i glesbygd.

5.8.4 Betydelsen av service, infrastruktur och arbetstillfällen

Skolor, postkontor och livsmedelsbutiker läggs ned och tvingar landsbygdsborna till längre resor med samtidigt allt dyrare drivmedel. En viktig detalj är också vägarnas tillstånd. Kommunikationen med tätorten blir allt viktigare när färre och färre lantbruk kan försörja två vuxna och familjen

¹⁴² Rapporten refererar till data från den lantbrukssociologiska studien "Svenska lantbrukarhushåll under omställning" som genomfördes 1992 under ledning av Göran Djurfeldt.

därför behöver inkomster från ytterligare ett arbete. Det är också viktigt att komma ihåg att människor har olika behov av service. Olika personer upplever ett och samma avstånd som långt eller kort beroende på bakgrund och perspektiv/föreställning. När man tar hänsyn till människors olika behov och upplevelser av närhet till service blir den typ av statistik som bara innehåller absolut avstånd till olika serviceinrättningar mindre intressant. Samtidigt finns det viss service som är nödvändig för att leva ett modernt liv i Sverige idag till exempel tillgång till skolor, affärer och dagis.

Tillgången på service och infrastruktur på landsbygden upplevs ofta som ett tecken på att myndigheterna inte tycker att verksamheten som bedrivs där är viktig. Många lantbrukare tycker att man borde ha tillgång till samma förutsättningar som andra medborgare och företagare. Man tycker inte att verkligheten går ihop med myndigheternas retorik som betonar vikten av landsbygden och jordbrukslandskapet. Ofta upplever man inte att man har möjlighet till samma livskvalitet som alla andra svenskar.

Att olika typer av service läggs ner bidrar ofta till en negativ spiral för landsbygden. Där till exempel skolan är nedläggningshotad, vågar inte barnfamiljer bosätta sig och då minskar elevunderlaget för skolan som till slut måste läggas ner. En låg nivå av service, infrastruktur och arbetstillfällen påverkar både utflyttning och inflyttning och därigenom underlaget för lokalsamhället och sociala relationer i bygden.

6 Livskvalitet och social hållbarhet

”Varför skall jag fortsätta ... själv?”

Håkan Bertilsson, lappländsk kobonde, 2001

6.1 Den upplevda livskvaliteten

Jag använder i detta kapitel det emiska begreppet livskvalitet i en delanalys av hur lantbrukarna upplever sin situation. När lantbrukare talar om sina sociala villkor benämner de ofta det önskade tillståndet som god livskvalitet. Begreppet blir därmed en ingång till att diskutera frågor kring social hållbarhet med utgångspunkt i informanternas perspektiv. I det här fallet betecknar begreppet livskvalitet helt enkelt vad ett gott liv kan innebära. Två saker är härvidlag betydelsefulla. För det första att begreppet är relationellt, det vill säga att en eventuellt god livskvalitet bara kan benämnas i förhållande till andra kända livsförutsättningar. För det andra är begreppet utopiskt i den meningen att livet ju alltid kan bli bättre. Begreppet öppnar därmed för en tolkning av den egna livssituationen med sikte på det som upplevs som bra. Detta kapitel fungerar som en syntes och en fördjupad diskussion av den empiri, som är redovisad i det tidigare kapitlet (kapitel 5).

6.1.1 Föreställningen om ett gott liv

Upplevd livskvalitet är föreställningar som uppstår i interaktionen mellan individen och hennes omvärld, till exempel mellan lantbrukaren och naturen eller mellan lantbrukaren och hans grannar. De teman som diskuterats i det tidigare kapitlet (kapitel 5)¹⁴³ kretsar alla kring och påverkar bondens livskvalitet. Den speciella livskvalitet man traditionellt kopplar samman med lantbruk omfattar bland annat frihet, närhet till naturen, bra uppväxtmiljö för

¹⁴³ Dessa är *identitet, plats, familj jordbruk och sociala nätverk, generationsskifte, arbetssituation, lönsamhet, jordbrukspolitik och marknadsrelationer samt service, infrastruktur och arbetstillfällen.*

barn och social trygghet¹⁴⁴. Detta är ju också givetvis uttryck för en ideal bild av livet på landet, som reproduceras på många håll i samhället. Friheten är till exempel villkorad och många lantbrukare styrs av lönsamhetskrav, regler och kontrakt med mera. För mjölkproducenter och andra djurägare är tillvaron ofta mycket uppbunden, med fasta arbetstider och korta ledigheter. Barnen kan ofta vara med sina föräldrar i det dagliga arbetet, men många av dem saknar samtidigt umgänget med jämnåriga barn och dessutom är lantbruksmiljön inte helt ofarlig. I och med att samhället utvecklas tillkommer nya livskvalitetskrav för landsbygdsborna såsom service, skolor och vägar men även ledighet och semester. Många lantbrukare känner idag att deras livskvalitet försämras när till exempel lokal service dras in. Upplevelsen av livskvalitet kan alltså variera.

Sigrid Näsvalld i Lövhult i Småland berättar om varför hon tycker det är viktigt att bo på landet. Hon har en medelstor fårbesättning (ca 60 tackor) och arbetar huvudsakligen utanför gården som avbytare. Sigrid vill inte att hennes barn skall behöva vara annorlunda från andra barn, även om de bor på en gård. Samtidigt vill hon ge dem något mer; en uppväxtmiljö på landet med djur och natur:

”Jag trivs verkligen med djuren och det är viktigt att ge barnen en bra uppväxtmiljö... vi har tre döttrar. Jag tycker om självförsörjningen. När jag gick hemma, när barnen var små, brukade jag ta reda på allt som blev kvar efter slakten, jag gjorde i ordning fårskins och stickade av egen ull. Jag försöker hålla kostnaderna nere med lite självhushåll, men det finns så många måsten när det gäller prylar. Det är svårt att låta bli att tävla med andra föräldrar och skjutsa sina barn till ridskola och innebandy. Man vill ju inte att ens barn skall lida för att man bor på landsbygden. Men det finns andra kvaliteter med att bo på landet som ofta glöms bort, inte minst när man är så ivrig efter att ha samma levnadsstandard som de som bor i staden.”

Håkan Bertilsson i Getfjäll berättar om den speciella livskvalitet som han tycker det ger att vara lantbrukare:

”Det är klart att man måste ha pengar också, men det är inte det viktigaste. Överlevnaden ligger i att ha låga kostnader, ekonomin är en balansgång av vad man vill ha, standard, status och krav på moderniteter. Hotet mot jordbruket är den låga basinkomsten. Ju mindre marginaler det blir i jordbruket desto mindre tid kan man lägga på andra aktiviteter, det vill säga de som skapar livskvalitet. Det är underbart att kunna ge sig ut på skidor när som helst eller gå ut och jaga.”

¹⁴⁴ I motsats till stadsmiljön som många förknippar med t.ex. högre brottslighet.

I Håkans resonemang finns en tydlig delning mellan å ena sidan ”standard, status och krav på moderniteter” och, å andra sidan, ”att kunna ge sig ut på skidor”. Det är en tudelning som ger tydligt eko av den kulturkritik som redan låg bakom 1970-talets ”gröna vågen” och som fortfarande kan skimra i en del av debatten kring dagens miljöproblem. I andra delar av intervjun med Håkan ger han uttryck för att vara i huvudsak missnöjd med sitt liv som bonde i glesbygden. Kanske är det just möjligheten att leva ett mer ”kulturkritiskt liv” som håller honom kvar i lantbruket?

6.1.2 Längtan till civilisationen

I Djurfeldts intervjustudie från 1992 med lantbrukare i Västergötland, Skåne och Ångermanland uppgav sig hälften av lantbrukarna haft mindre än en veckas sammanhängande semester. Detta upplevs av de flesta som otillräckligt, men det var dock en markant ökning gentemot enkätstudier gjorda tio år tidigare (Djurfeldt, 1998). Kvinnor och ungdomar i lantbruket hade längre sammanlagd ledighet än lantbrukarna i genomsnitt. Kvinnors och ungdomars semestervanor torde ha inneburit en långsam ökning av ledigheten inom lantbruket (Gunnarsdotter, 1999). Jag har diskuterat ledighet med informanterna och en del av deras åsikter finns redovisade under rubriken arbetssituation (avsnitt 5.6). Salomonsson (1999) skriver om försämrade villkor för lantbrukare, men också om lantbrukarens allt högre krav på sin verksamhet. Lönsamheten har minskat, men livsstilen har också ändrats. Man vill kunna åka på sol- och skidsemestrar som andra människor och samtidigt har man i många fall fått ett minskat ekonomiskt utrymme för detta (Salomonsson, 1999). Detta framstår tydligt i mina samtal med flera av lantbrukarna.

”Man blir mer och mer påverkad av andra... folk förr nöjde sig med mindre.”

Säger till exempel Sigrid Näsvalld i Lövhult och menar att den ”moderna” livsstilen tränger sig på. Nils-Gunnar Andersson som producerar mjölk i Bredaboda Västergård och som genom hela intervjun uttrycker sig relativt pessimistiskt inför framtiden, berättade för mig att han gärna skulle vilja sluta vara lantbrukare:

”Grannarna har hört mig säga detta i över tio år. Vi har två tonårsbarn, men jag vet inte om de är intresserade av att ta över eller om jag ens skulle vilja att de gjorde det. Jag skulle hellre ha ett lönearbete... på sågverket eller någon annanstans. Jag vill ha mer ledighet, det tror jag gäller för de flesta [lantbrukare], jag vill också ha mer betalt och större säkerhet. Arbetare får ju både pension och sjukpenning. Förr hade man också mer gemenskap i familjen, men nu gör alla sina saker på sitt håll. 20-30 kor borde inte få vara

ett livstidsstraff, Jag menar, lantbrukare känner sig bundna för livet till den gård de tagit på sig och att det inte borde vara så.”

Bönder har efterfrågat tryggad tillgång till postkontor, livsmedelsbutiker, skola, vårdcentral och bättre kommunikationer för att behålla en acceptabel levnadsstandard på landsbygden. Dessa kan ses som urbant baserade tjänster och många skulle se det som en paradox att villkoret för att bo på landet är att landsbygden blir mer urban (Borgström & Ekman, 1992). Detta är nog snarare ett uttryck för hur enhetligt man ser på ett bra liv. Människor i allmänhet eftersträvar också bra service och tryggad tillgång på offentliga tjänster, så varför skulle lantbrukare vara annorlunda? I dagens samhälle kommuniceras nya normer och värderingar snabbt genom media¹⁴⁵ och andra kontaktytor på ett annat sätt än för 50 år sedan. Idag träffar lantbrukare andra lönearbetande landsbygdsbor till vardags (ofta mer än de träffar andra bönder) och många har dessutom utbildat sig och kanske rest runt i världen innan de blev bönder. Dessutom har de flesta lantbrukare både parabolantenn och Internetanslutning. Trots att dessa önskemål är starka i intervjuutsagorna är det många som bor kvar även om de inte kan uppfyllas. Livet på landet innehåller så många andra kvaliteter som uppväger nackdelarna av att inte vara ständigt uppkopplad.

6.1.3 Livskvalitetens påverkan på jordbruket

Nordström Källström (2001) diskuterar hur en förändrad syn på livskvalitet och ökade krav på levnadsstandard kan leda till förändringar i lantbrukets struktur. Lantbrukare jämför sig ofta med andra människor i termer av ledighet och ekonomisk situation. Därför gör man till exempel investeringar som förenklar och effektiviserar arbetet, för att kunna få mer ledig tid att vara med sin familj eller att åka på semester. Storleksrationalisering kan också medföra att man kan få en bättre ekonomisk situation och därmed öka det privata konsumtionsutrymmet, så att man kan ha samma konsumtionsmönster som andra människor. Förr var alla som bodde på landsbygden lantbrukare, men idag är bönderna istället i minoritet. I en film från 1971 berättar en fårbonde i Smålandskommunen om hur han vill ha ”trivseln” som det ger att bo på landet, men att mjölkkor, som hans far hade, ”det ger ingen trivsel”.

Det finns kvaliteter med att leva på landet och arbeta på en gård och det finns kvaliteter och normer som föreskriver att du skall ha en viss ledig tid och ett visst konsumtionsutrymme. Dessa två delar drar i lantbrukaren när

¹⁴⁵ Även om färre TV-kanaler säkert fick ett större genomslag hos den svenska befolkningen. För 50 år sedan såg alla på samma TV-program och då gav media en mer samstämmig bild.

han skall fatta beslut för sig själv och sin familj. Av någon anledning tycks livskvalitet i betydelsen de mer immateriella delarna av trivsel med tillvaron fått stryka på foten för den höga levnadsstandard som förknippas med konsumtion. För många, så som det framkommit i intervjuerna, framstår detta som en påtaglig konflikt i det egna vardagslivet. Det kan vara önskemål om att kunna åka på solsemester, barnens krav på att vara som sina jämnåriga i fråga om fritidssysselsättningar etcetera som upplevs som krav på att lämna en hushållsekonomi där små utgifter är lika viktigt som stora intäkter. Den självbild som informanterna presenterar i intervjuerna har ganska tydliga drag av att de själva företräder en mer "traditionell" lantbrukare, medan det är kraven utifrån – i första hand från andra familjemedlemmar, men även via massmedia – som närmast "tvingar" dem att bli mer "moderna". Den "moderna" livsstilen får effekter på lantbruket, men också på vad det innebär att vara bonde idag.

6.2 Ensamhet och utsatthet – hoten mot det socialt hållbara jordbruket

I kapitel 5 har flera centrala teman diskuterats. För att förenkla analysen har jag kategoriserat dessa teman i tre sfärer som tillsammans bygger upp lantbrukarens värld (se figur 4). Jag har placerat de nära relationerna¹⁴⁶ det vill säga familjen, vännerna, kollegorna med flera i en sfär och representanter för det större samhället¹⁴⁷ i en annan sfär. Det finns också en tredje sfär som representerar lantbrukarens förhållande till gården och naturresurserna. Sammantaget är detta tre viktiga sfärer som påverkar lantbrukarens sociala villkor. Till varje sfär hör emellertid också problem. Jag kommer i huvudsak behandla de två första sfärerna. När det gäller de nära sociala relationerna, kan problemen sammanfattas med termen *ensamhet*, och när det gäller relationerna till storsamhället kan problemen kategoriseras med termen *utsatthet*. Detta är förenklingar, men olika former av ensamhet och utsatthet är de huvudsakliga hoten mot en socialt hållbar utveckling av jordbruket.

Ensamhet förekommer både i form av att man har svårt att skapa och upprätthålla den familjesituation som man önskar i området där man bor. Det har blivit så få lantbrukare och andra landsbygdsbor att många inte har något reellt umgänge längre. Utsatthet är något som många upplever i samröre med olika myndigheter och med andra representanter för "överheten". Detta upplevs som något som inte har funnits i samma

¹⁴⁶ Om man vill kan man benämna sfären med de nära relationerna för lantbrukarens livsvärld.

¹⁴⁷ Man kan också kalla storsamhället för en lantbrukares systemvärld eller det abstrakta systemet runt lantbrukaren.

utsträckning tidigare. Man känner sig maktlös och frustrerad, när man inte har någon möjlighet att påverka beslut som i stor utsträckning rör ens egen verksamhet och livssituation. Man är också utlämnad till konsumenternas preferenser. Dessa problem upplevs av många lantbrukare som allvarliga. Man upplever att man inte har den livskvalitet som man eftersträvar och vidtar åtgärder för att förbättra sin situation. Detta kan innebära att lantbrukaren ändrar produktionsinriktning, lägger ned verksamheten och flyttar från landsbygden.

I figur 4 kan man se det som att problemområdena korresponderar med olika typer av brist på erkännande, på samhällelig nivå och i nära relationer. Som Taylor (1999) och Honneth (2000) påpekat behövs det dock två nivåer av erkännande från storsamhället, en som behandlar bonden rättvist i förhållande till andra grupper, som en likvärdig medborgare eller företagare, och en som uppskattar honom för hans unicitet som bonde, de produkter som lantbruket producerar och lantbrukarens livsstil. Erkännandebegreppet anknyter i sin formulering till grundläggande behov, men just "behov" är ett problematiskt begrepp och måste förstås utifrån situation och kontext. De problemkategorier jag identifierat i glesbygdsbondens verklighet kan ses som en bestämning av de grundläggande behov som dagens svenska lantbrukare måste få tillfredsställda (i praktiken ska problemen ensamhet och utsatthet upphävas) genom erkännande från sin omvärld.

Många av de utsagor som jag har samlat på mig formuleras just som brist på erkännande med uttryck såsom "våra politiker står inte för svenskt lantbruk", "de flesta svenskar vet inte vad det innebär att vara lantbrukare" och "är det så att man är ett påhäng, då är det dags att ta sin Mats ur skolan". Bakom dessa uttalanden kan det naturligtvis finnas en dold dagordning. Jag sitter kanske inte i bondens kök bara som forskare eller agronom, för flera av lantbrukarna är jag också en representant för storsamhället. Kanske kan lantbrukaren påverka politiken genom vad man säger i intervjun? I relation till detta undrar Salomonsson (1999) om det är så att bondeidentiteten bryts ned i och med förändringar i omvärlden, eller om bönderna och deras organisationer i själva verket styr vår bondebild så att den gagnar deras egna syften?

Hur relaterar då begreppet livskvalitet till social hållbarhet? Jag använder livskvalitet som delanalys eftersom det är det emiska begrepp som lantbrukarna använder när de beskriver sina sociala villkor. Min analys syftar till att visa vad social hållbarhet kan betyda för svenskt lantbruk, men social hållbarhet är inget begrepp som lantbrukarna själva använder. Det lantbrukarna betecknar som god livskvalitet kan vara just det som är social hållbarhet i lantbruket.

Figur 4. Lantbrukarens värld bestående av nära relationer, storsamhälle och naturresurser. Illustration: Hasse Ljungdahl 2008.

På vissa platser saknas förutsättningarna för sociala relationer, med utflyttning och nedläggning av gårdar. Man kan inte tunna ut mänskliga relationer hur mycket som helst på en plats. Några av dessa problem är generella för landsbygden, men vad är speciellt för lantbruket? Lantbrukare har en speciell situation i förhållande till andra landsbygdsbor. Lantbrukare är ett av de äldsta yrken som finns, med det följer en lång historia och många traditioner gällande både brukande och livsstil. Platsbundenheten och kontinuiteten som har varit viktiga teman i lantbrukarnas identitetsformering, har även varit en del av den hållbara utvecklingen i lantbruket. Fokus har varit att vara kvar på gården i en familj och kunna föra gården vidare till kommande generationer. De särskilda identiteterna innebär ofta att lantbrukarna har bestämda förväntningar på sig, från det stora samhället, från det lokala samhället och från sin familj med mera. Dessa särskilda förväntningar på

naturförvaltning, generationsskifte, kärnfamilj och att kunna klara sig själv är i många fall betungande. Till dessa förväntningar adderas de bristfälliga relationer som många lantbrukare har både till samhället och nära och kära.

Två av de tre sfärer som enligt figur 4 ingår i lantbrukets sociala hållbarhet har jag utvecklat i två av de artiklar som biläggs avhandlingen. Dessa tillsammans med en översiktsartikel om lantbrukares sociala villkor och samverkan finns beskrivna i nästa kapitel.

7 Artiklarna

“Förr brukade jag skämta om att lantbrukare lägger ner sina gårdar på grund av att de har radio i ladugården”

Peter Gustafsson, Sörmländsk mjölkproducent, 2003

7.1 Helheten – den röda tråden

Peter, bonden i citatet ovan, pratar om att lägga ner på grund av det han hör på radion på dagarna, och syftar på den negativa mediebild av lantbrukare som han uppfattar sprids genom framförallt nyhetsrapporteringen. Enligt Peter blir lantbrukarna beskyllda för att missköta sina djur, förorena vattendrag och leva på bidrag. Detta känns tråkigt, även om han inte upplever att det gäller honom personligen. Han menar att han gärna vill att svenskarna skall tycka bra om lantbruket. Vi möter Peter och några lantbrukare till i artikel II, där ytterligare en intervjustudie kompletterar den empiri som jag redovisat i kappan.

Den röda tråden i avhandlingen är att beskriva lantbrukets sociala villkor och hur en socialt hållbar utveckling av svenskt jordbruk kan förstås. Avhandlingens kapp utmynnar i två teman eller sfärer i lantbrukarens värld eller om man så vill två problemkategorier¹⁴⁸. Dessa är viktiga för lantbrukarens sociala situation. Problemen kopplade till dessa teman har jag kallat för *ensamhet* och *utsatthet*. Det första pekar ut något som saknas i den nära sociala relationerna och det senare är problem kopplade till relationerna till storsamhället.

Uppdelningen syftar inte till att försöka skapa en skarp skillnad mellan de olika sfärerna utan syftar till att skapa en enkel modell, som kan hjälpa oss att

¹⁴⁸ Det finns också en tredje kategori som handlar om lantbrukarens relation till gården och naturresurserna, men den relationen har inte utvecklats i någon artikel inom ramen för min avhandling.

se detaljer bättre. Jag vill återigen poängtera att social hållbar utveckling är hela det sociala sammanhanget kring lantbrukaren. Artiklarna som biläggs avhandlingen kan ses som teoretiska och analytiska fördjupningar av diskussionen om dessa problemkategorier. Jag vill komma närmare problemen för att kunna ge en mer detaljerad bild av den sociala situationen som den kan te sig på ett lantbruk i glesbygd.

Den första artikeln som jag och Magnus Ljung skrev 2005 är en sammanfattning av det dåvarande forskningsläget och en syntes av Ljungs empiri sammanvävd med min egen. De andra två artiklarna bygger på varsin problemkategori. Artikel II utvecklar problemkategorin *utsatthet* och handlar om lantbrukares upplevda utsatthet i förhållande till storsamhället. Här öppnas bilden av lantbrukarnas behov av att bli erkända från det samhälle de lever i såväl för sina produkter som för sin livsstil. Den tredje artikeln utvecklar problemkategorin *ensamhet* och handlar följaktligen om ensamhet och lantbrukares nära relationer. Många känner sig ensamma på grund av svårigheter att bilda familj och upprätthålla vänskapsband. Upplevelsen av ensamhet adderas med känslor av misslyckande som grundar sig i de normer och värderingar rörande vänner och familj som man förväntas leva upp till. Detta gör i sin tur den sociala situationen än mindre hållbar.

7.2 Sammanfattning av artikel I

Artikel I *Social sustainability and collaborative learning* är en översikt och en syntes av lantbrukares situation idag. Artikeln behandlar lantbrukares sociala villkor och behov av erkännande i olika sammanhang, tillsammans med en diskussion om samverkan i livsmedelskedjan. Artikeln siktar framåt och redovisar varför samverkan i livsmedelskedjan medverkar till förutsättningar för en ökad social hållbarhet i lantbruket. Artikeln publicerades 2005 i ett temanummer av *Ambio* för Mat 21.

Artikeln syftar till att beskriva sociala förutsättningar för svenska lantbrukare samt att identifiera potentiella samverkansprocesser för att förbättra lantbrukarnas sociala villkor. Samverkan kan bidra till nya förbindelser och dessa kan utvecklas till nära sociala relationer. Det är viktigt att det finns delade sammanhang för att närmare sociala relationer skall kunna uppstå.

Artikeln är en översikt över mina erfarenheter av den intervjustudie jag genomförde i ett tidigt stadium av avhandlingsarbetet. Artikeln innehåller också en sammanfattning av empiriskt material från Magnus Ljungs (2001) avhandling *Collaborative learning for sustainable development of agri-food systems*. Skillnaden mellan artikeln och redovisningen av empirin i min kapa är att

empirin 2005 analyserades utifrån andra premisser. Artikeln utgår dessutom från de *förutsättningar* som kan ligga till grund för relationer, vilka i sin tur bygger upp den socialt hållbara utvecklingen av svenskt lantbruk. Framförallt identifieras några viktiga forskningsområden. Dessa är bland annat: 1) Om, och på vilket sätt, kan olika typer av samverkan bidra till förbättrade sociala villkor i lantbruket? 2) Vilken roll spelar rådgivningen för att lantbrukaren ska uppleva erkännande? 3) Hur kan kontakter och samarbete mellan lantbrukare och konsumenter förbättras och utökas, speciellt på lokal nivå?

7.3 Sammanfattning av artikel II

I denna artikel, *Recognizing the farmer – Strengthening farmers' place in society*, diskuteras lantbrukarnas relation till omvärlden. Artikelns huvudfråga är: Hur påverkas lantbrukarnas sociala villkor av det upplevda erkännandet från samhället? Detta är en fortsättning på och en fördjupning av diskussionen i artikel I och resonemanget är övervägande teoretiskt. I denna artikel presenteras dels empiri från avhandlingsprojektet, det vill säga de 30 intervjuer i glesbygd som jag gjorde 2001 och som finns beskrivna i kapitel 4.3. Dels har ytterligare nio lantbrukare från Sörmland och Västmanland intervjuats 2003 på temat ”erkännande från samhället”.

Artikeln för ett teoretiskt resonemang omkring vad erkännande betyder för en lantbrukarens sociala situation och hämtar inspiration från erkännandebegreppet som det beskrivs av Axel Honneth (2000) och Charles Taylor (1999). Dessa båda författare har diskuterat erkännande utifrån ett individuellt och psykologiskt perspektiv, men i artikeln provar vi att applicera kategorierna på gruppen lantbrukare istället. Vi testar sedan teoretiskt hur ökad samverkan horisontellt och vertikalt kan påverka upplevt erkännande. Tidigare har samverkan mellan lantbrukare, i form av maskinutbyte med mera, kunnat visa på sociala effekter hos lantbrukare. Man har också sett positiva effekter av lokala livsmedelsprojekt. En fråga som vi ställer i artikeln är om samverkan horisontellt mellan organisationer och myndigheter för att lösa problem för svenskt lantbruk också kan ge en upplevelse av erkännande hos bönderna. Och hur skulle ett ökat vertikalt samarbete mellan lantbrukare och myndigheter kunna se ut?

7.4 Sammanfattning av artikel III

I denna artikel, *Farm, family and friendship – Conflicting norms and local reality in North Swedish agriculture*, diskuteras lantbrukarnas nära relationer och deras betydelse för den sociala situationen i lantbruket. Detta är en del av social

hållbarhet som blir extra viktig i de delar av landet där utflyttning och nedläggning är omfattande. Artikelns syfte är att diskutera lantbrukares *ensamhet* och nära relationer i förhållande till sociala normer och identitetsformering. De nära relationer som artikeln fokuserar på är familj och släktingar, samt vänner och kollegor.

Empiri till artikeln är de 30 intervjuer i glesbygd som finns beskrivna i kapitel 4.3. Diskussionen mynnar ut i att lantbrukare har speciella förutsättningar och normer som är relaterade till deras yrkesroll, traditioner och livsstil. Dessa förutsättningar är också starkt förknippade med den manlige bonden och manlighet och maskulinitet på landsbygden. I artikeln hävdas att lantbrukares förutsättningar skiljer sig från övriga landsbygdsbor bland annat med avseende på traditioner, kontinuitet över generationer och yrkesrollens identitet.

Artikeln belyser hur ensamhet och frånvaro av vänner försvåras ytterligare av normer såsom att man skall klara sig själv. Artikeln beskriver också hur ensamhet och svårigheter att bilda familj förstärks av normer om att lantbrukare bör vara gifta och ha arvingar för att lantbrukandet skall vara meningsfullt. När "samhällets" normer och idealbilden av bonden möts kan kraven på lantbrukaren både adderas och vara motsägelsefulla. Dessa "traditionella" normer som försvårar livet för många ensamma lantbrukare förändras långsamt samtidigt som lantbrukares roll i samhället förändras. På samma gång kan den sociala situationen bli så utarmad att den inte accepteras av lantbrukarna. Det kan vara så att ensamheten internaliseras i framväxande bondeidentiteter, vilket kan vara en lösning på problemet. Vad händer i så fall med jordbruket när lantbrukares yrkesroll och identitet förändras?

7.5 Syntes av artiklarna

Artiklarna fördjupar förståelsen av fenomenen ensamhet och utsatthet, men de väcker också nya frågor. Lantbrukares ensamhet blir större med utarmade sociala nätverk. Detta ger nytt innehåll i lantbrukaridentiteterna. På vissa håll i Sverige ingår det till slut närmast som en självklarhet att vara ensam när man är bonde. Ensamheten bidrar också till en ökad risk för nedläggning när lantbrukaren inte längre står ut. Vad kommer att hända med jordbruket och den socialt hållbara utvecklingen om de sociala nätverken utarmas ytterligare i glesa bygder?

Lantbrukares utsatthet gentemot myndigheter och organisationer är nära sammankopplad med det erkännande han eller hon förväntar sig från storsamhället. Stora och kanske ökande avstånd mellan lantbrukare och myndigheter och konsumenter leder ofta till en minskad upplevelse av

erkännande. Nära kontakter, genom samverkan med lokala konsumenter kan förbättra situationen. Men det är också nödvändigt att ställa frågan om samverkan med organisationer och myndigheter leder till en ökad upplevelse av erkännande, eller om maktasymmetrin är ett för stort hinder? Kan ökad samverkan på lokalplanet i själva verket öka klyftan till storsamhället?

8 Diskussion och slutsatser

”Vi åker på bilsemester runt om i Sverige på somrarna.
Ibland åker vi förbi gårdar, men vi stannar aldrig till.
Vi brukar titta på varandra, min fru och jag, och säga usch!”
Gottfrid Brolin, Lappländsk f.d. lantbrukare, 2001

8.1 Slutsatser omkring social hållbarhet

Jag kommer i detta avsnitt att gå igenom några av de huvudsakliga slutsatser som jag har kommit fram till. Avhandlingens syfte har varit *att visa hur lantbrukare upplever sin sociala situation. Utifrån informanternas berättelser har jag diskuterat lantbrukarnas sociala liv i ett socialt hållbarhetsperspektiv. Det är därmed lantbrukarnas livsvärldar som stått i fokus.*

En utgångspunkt har varit att den socialt hållbara utvecklingen i lantbruket innefattar lantbrukaren och dennes sociala omvärld, det sociala sammanhang vari han ingår. Hållbar utveckling är ett svårt begrepp, det definieras ofta mycket brett och det har, politiskt, också varit syftet med begreppet. Som politiskt begrepp och som en social konstruktion är hållbar utveckling en slags överenskommelse mellan människor. Ett sätt att konkretisera socialt hållbar utveckling kan vara att se den som ett samhälle som tillhandahåller de sociala villkor som gör att det består, vilket inte utesluter att det befinner sig i ständig förändring.

Den socialt hållbara utvecklingen samspelar givetvis med den ekologiska. För en lantbrukare är detta uppenbart eftersom man är lantbrukare på en gård, på en plats, i ett landskap. Lantbrukaridentiteterna är ofta tätt sammankopplade med de naturresurser lantbrukaren sköter och använder i sitt dagliga arbete. Men relationerna mellan en lantbrukare och hans naturgivna omgivning är ömsesidigt. Naturresurserna influerar vilken typ av lantbruk som kan bedrivas, medan lantbrukarnas sociala villkor blir

avgörande för hur lantbruket drivs, för framtiden på gården och jordbrukets överlevnad generellt.

En viktig aspekt av den sociala dimensionen av hållbart jordbruk är att uppleva erkännande på olika nivåer i de sociala sammanhangen. Lantbrukare behöver bli erkända som individer, som samhällsmedborgare och som yrkesmänniskor. Erkännande är en av grunderna för vår existens. Många lantbrukare upplever idag att de saknar erkännande på en eller flera av dessa nivåer. Ensamhet i lantbruket kan beröva lantbrukare, som grupp, erkännande på den första nivån, i den privata sfären. När lantbrukare upplever sig ofördelaktigt behandlade i förhållande till resten av samhället så saknas erkänsla på den medborgerliga nivån. Om lantbrukare upplever att "samhället" inte uppskattar svenska jordbruksprodukter eller lantbrukarnas livsstil så saknas erkännande på den tredje nivån, den professionella. Dessa brister i erkännande kan få konsekvenser på samhällsnivå. Om lantbrukare ser sig som en marginaliserad grupp i samhället, kan det innebära att man överbetonar och understödjer en konflikt med samhällsinstitutionerna. Detta kan visa sig genom att man inte känner sig som en del av "samhället" och därför inte tar något ansvar gentemot övriga delar av det.

Den intervjustudie, som ligger till grund för denna avhandling, visar att lantbrukare upplever sin situation som otillfredsställande på flera plan. Jag har sammanfattat situationen som att: 1) Lantbrukare upplever ensamhet i sina liv och många har få professionella kontakter och 2) lantbrukare upplever en utsatthet gentemot myndigheter och andra representanter för samhället (t.ex. tjänstemän, företag och organisationer). Dessa är faktorer som kan få en lantbrukare att byta yrke eller att flytta från landsbygden för att uppnå önskad livskvalitet. Men man kan också se det som att slitet med byråkratin och ensamheten i glesbygden blir ett sätt att uppleva sig som bonde. Den vardagliga praktiken är med och omformar identifieringen som lantbrukare. Figur 4 (kapitel 6) illustrerar de övergripande faktorer som avhandlingen visat är viktiga för lantbrukets socialt hållbara utveckling. De olika problemen finns i två sfärer som ger motsvarande förutsättningar för social hållbarhet om de är tillfredsställande¹⁴⁹.

Å andra sidan finns det ju människor som bedriver lantbruk i Sverige – och många av dem trivs också med sin tillvaro. Här finns en meningsfullhet i arbetet med mark och djur, en glädje i att se att det växer och utvecklas, en stolthet i att vara ett led i en lång kedja av bönder genom historien och en

¹⁴⁹ Man kan se likheter mellan mina två sociala sfärer och Habermas (1985) begrepp livsvärld och systemvärld, men jag har valt andra benämningar. Motivet för detta är framförallt för att betona att de båda sfärerna ingår i samma värld runt lantbrukaren och därmed undvika den inneboende dikotomin som finns i flera uttolkningar av Habermas begrepp.

förtröstan i att någon kommer att driva gården vidare. Sådana uttryck för framtidstro och hopp är nödvändiga ingredienser om lantbrukets och landsbygdens utveckling ska kunna vara hållbar. Livet på landet kan visserligen präglas av ensamhet och utsatthet – men även av trivsel och tillhörighet. Sociala aspekter av hållbar utveckling i lantbruket måste inbegripa alla delar av det system som omger en lantbrukare. Modellen är tänkt att ge en djupare förståelse för de förutsättningar i lantbruket som upplevs bidra till en socialt hållbar utveckling utifrån lantbrukarens perspektiv.

Gemensamt för de tre intervjuområdena är att de är skogsdominerade och att det, enligt lantbrukarna, råder brist på odlingsbar jordbruksmark. Avstånden är större i Norrlands inland än i Småland, lantbrukarna arbetar mer åtskilda, åtminstone geografiskt sett. Landskapets struktur i södra Lappland och småländska skogsbygden påminner om varandra. Man färdas genom skog en lång stund och rätt som det är så öppnar sig landskapet och där ligger en liten by med åkrar och ängar runt omkring. Skillnaden är att i Småland är det kilometer mellan byarna och i Lappland är det mil. Framtidsbron är sämre i Norrland, inte många tror att det kommer att finnas jordbruk kvar under en längre period. Även de som har satsat stort väntar sig en nedgång och att de i slutändan kommer att bli tvungna att lägga ned. Att beskriva bygden eller lantbruket i bygden som dömd att dö är vanligt och inte oproblematiskt. Det ingår också i en regional och nationell politisk retorik, som inte minst kommer till uttryck i motiveringarna till olika stödåtgärder och som ibland överdriver landsbygdens problem och även kan få dessa att bli en självuppfyllande profetia.

Lantbrukarna i det småländska området hade större tillgång till en arbetsmarknad utanför jordbruket. I norrlandskommunerna är det sämre ställt med arbetstillfällen, industrierna lägger ner och det finns nästan inga akademiska arbeten. Lantbrukare föredrar ofta att bo kvar på sina gårdar även då de lagt ned sin verksamhet. I Småland finns den möjligheten eftersom det är pendlingsavstånd till möjliga andra arbetsplatser. I Norrland måste man välja att leva kvar och fortsätta sitt brukande eller att flytta in till ett större samhälle. Detta gör att landsbygden töms på folk som vill ha industrijobb eller arbeten där man kan utnyttja en teoretisk utbildning, men det gör också att många säkert driver lantbruket i Norrland längre än vad de hade velat göra, eftersom de så gärna vill bo kvar i byn eller bygden.

Ensamhetsproblem som kommer av att det finns få lantbrukare och andra människor att umgås med på grund av utflyttning och avstånd är i stort ett glesbygdproblem. Detta var en skillnad mellan Småland och Norrland i mina intervjuer, men det är också en skillnad gentemot lantbrukare i mer

centrala jordbruksbygder. Många känner sig dock ensamma på grund av för hög arbetsbörda och att de därmed inte hinner träffa andra människor eller om de är de enda i sitt område med samma inriktning på jordbruket. Sådana lantbrukare kan vi finna över hela Sverige. Känslan av utsatthet gentemot myndigheter och organisationer är en mer utbredd upplevelse. Den kan man hitta på många olika ställen, framförallt om diskussionen rör myndigheternas krav på och kontroller av lantbruket.

8.2 Konsekvenser för policy

Om lantbrukares sociala villkor är otillfredsställande, vad kan vi då göra åt dem? Ett exempel på hur lantbrukarnas situation kan utvecklas i en socialt hållbar riktning kan vara att de tillåts bli mer delaktiga i beslut som rör den egna verksamheten. Myndigheter, marknaden och andra övergripande institutioner befinner sig på en annan påverkansnivå än lantbruksföretaget. För den enskilde lantbrukaren, som har liv och arbete intimt förknippade med varandra, betyder verksamheten oerhört mycket på flera plan, till exempel som grund för identitetsformering, för känslotillstånd och som erfarenhetsbas. Beslut i företaget påverkar familjen och livssituationen likväl som de privata besluten påverkar företagets utveckling. Men det övergripande systemet har i dagsläget inga verktyg för att hantera denna fullständiga integrering.

Det finns heller inga verktyg för att hantera lantbrukets heterogenitet. Men det måste ändå vara myndighetens (eller organisationens) ansvar att förstå lantbrukarens förutsättningar och kontext och handla därefter, eftersom det är dessa aktörer som skapar förutsättningarna och spelreglerna för jordbruket. Nedan följer ett antal exempel på hur man kan arbeta med några av de problem som jag identifierat. Det viktiga är att skapa möjligheter för att anpassa styrmedel till olika situationer. Traditionella styrmedel kan till exempel vara lagar, subventioner och information. Dessa kan kompletteras med kommunikation och processledning där man skapar mötesplatser och möjligheter för samverkan och lärande mellan aktörer inom jordbruket. Detta ger nya förutsättningar för att skapa förändringar.

För att åtgärda problemet med ensamhet i lantbruket måste fortsatt nedläggning av lantbruk förhindras eller åtminstone bromsas. Paradoxen blir alltså att för att stoppa nedläggning av lantbruk så måste nedläggningen av lantbruk stoppas. Myndigheter och organisationer kan inte påverka familjebildningen på landsbygden, men de kan arbeta för att skapa arbetstillfällen, service och strukturella möjligheter för en familj att bo och verka i glesbygd. Mötesplatser måste skapas och samverkan ske med, bland

annat, myndigheter, konsumenter och lantbrukarnas egna organisationer. Regionala och nationella politikernas retorik om en döende landsbygd måste stoppas. Den riskerar att bli självuppfyllande.

Samhället och lantbruket har möjlighet att arbeta med olika samverkansstrategier och dialog för att överbrygga konflikterna som uppstår mellan lantbrukarens livsvärld och samhällets mer abstrakta system. Samverkan kan ske horisontellt på varje enskild nivå; mellan lantbrukare, mellan länsstyrelser och mellan jordbruksverket och andra myndigheter. Samverkan kan också ske vertikalt över nivågränserna, vilket innebär att det kan skapas möjligheter för myndigheter och bönder att komma samman. Det senare är viktigt för att implementera politiska beslut, men också för att få feedback från brukarna. Man måste se till att policyverktygen blir mindre trubbiga och detta kan bara åstadkommas med någon form av gemensam lärandeprocess för att förebygga och lösa konflikter mellan aktörerna. Regler och krav kan upplevas betungande för många lantbrukare, därför är det viktigt att samordna kontroller och information för att inte bidra till onödigt merarbete i lantbruket. Det är också viktigt att arbeta med lantbrukarnas inställning till regler och krav. Kvalitetssäkring, miljö och djursorg har alla lantbrukare glädje av i det långa loppet.

Lantbruket och dess organisationer måste arbeta för en mer jämställd utveckling, risken är annars att lantbruket blir en allt mer isolerad mansvärld samtidigt som resten av samhället utvecklas mot lika förutsättningar mellan könen. Detta problem uppmärksammas för lite och som det ofta är i mansdominerade miljöer, så är även lantbrukets kvinnor konservativa i detta avseende. Att arbeta med denna fråga ankommer både på lantbrukare och lantbrukets organisationer.

Lantbrukaren behöver också mer direkt kontakt med konsumenterna, så att man kan få återkoppling på vad man gör. Där lantbrukaren tagit steget och skaffat sig mer konsumentkontakter har både verksamheten som sådan och lantbrukaren som person fått ”en kick”. Detta är en uppgift både för lantbrukaren själv, de organisationer som företräder honom och samhället i stort.

Rådgivarens traditionella roll har varit att sprida ny kunskap till lantbrukarna, men det kommer att bli allt mer angeläget att uppmärksamma andra viktiga funktioner av rådgivningen. Rådgivaren kan skapa möjligheter till möten och samverkan. Rådgivaren är också en av dem som kan ge lantbrukaren det yrkesmässiga erkännandet han är beroende av, som motbild till negativa mediabilder och ekonomiska neddragningar. Rådgivare och tjänstemän på länsstyrelserna är också viktiga för att bidra till förändring av lantbruket, där det behövs. De kan hjälpa bönder med att vidta rätt åtgärder

för en bättre livskvalitet och ett mer fungerande företag, men för detta krävs på många håll utveckling av rådgivningen.

8.3 Framtida forskning

Forskning om social hållbarhet i allmänhet är bristfällig. Det finns dock viss forskning om sociala indikatorer eller den sociala hållbarheten som ett bidrag till ekologisk och ekonomisk hållbarhet. Vill man behandla social hållbarhet som viktig för sin egen skull, med ett egenvärde så hittar man mycket lite svensk forskning omkring det. Detta kommer sig troligen av att hållbar utveckling fortfarande tillhör miljöforskningens domän och att begreppet inte har intresserat andra samhällsvetare som till exempel antropologer eller sociologer. Att utveckla forskningen om socialt hållbar utveckling känns angelägen eftersom det är ett använt begrepp inom planering och politisk retorik.

I mitt material finns få utsagor om lantbrukares nära vänner. Antingen har de inte nära vänner eller också benämns de med andra ord. Samtidigt är ensamhet en viktig fråga för många lantbrukare. Vänskap är också en högaktuell social kategori som är viktig i vårt moderna samhälle, samtidigt som lantbrukare är måna om att klara sig själva och inte behöva någon (se artikel III). Det skulle vara mycket intressant att fortsätta studera vänskapsförhållanden i svenskt lantbruk, också ur ett genusperspektiv, både dess praktik och dess sociala konsekvenser.

Bland intervjuerna som gjordes 2001 talas det om negativa mediabilder och att lantbrukare inte är något yrke med hög status i samhällets ögon. Detta skulle jag vilja studera mer i detalj. Hur ser mediabilderna egentligen ut? Och har de förändrats på senare tid? Hur påverkar detta lantbrukaren och hans upplevelse av erkännande från samhället? Sedan intervjuerna gjordes har boken *Grabben i graven bredvid* (Mazetti, 1999) filmatiserats och TV-dokusåpan *Bonde söker fru* visats i TV4 några säsonger. Är det så att mediabilden idag är mer positiv än när intervjuerna gjordes?

Det mer generella problemet med lantbrukarnas förhållande till myndigheter, krav och kontroller är också intressant. Vad kan man göra för att minska bördan för lantbrukarna och samtidigt upprätthålla samhällets krav på kvalitet, miljö och djuromsorg? Antagligen måste man samverka mellan olika organisationer och myndigheter och se över regler och information så att de inte är dubbla eller motsägande. Antagligen måste man dock även arbeta med lantbrukarnas inställning till den ökande administrationen. Slutligen är en annan framtida forskningsfråga hur arbetet med förbättringar i

systemen angående krav och kontroller påverkar lantbrukarnas känsla av uppskattning från samhället.

Referenslista

- Ackoff, R. (1980) The systems revolution. I: Lockett, M. och R. Spear (red). *Organizations as systems*. The Open University Press. Milton Keynes, UK.
- Adger, W. N. (2000) Social and ecological resilience: are they related? *Progress in Human Geography* 24, p. 347–364.
- Ahnström, J., J. Höckert, H. L. Bergeå, C. A. Francis, P. Skelton och L. Hallgren (2008). Farmers and nature conservation. What is known about attitudes, context factors and action affecting conservation? *Renewable Agriculture and Food Systems* nr 23: 1–10.
- Allardt, E. (1975) *Att ha, att älska, att vara. Om välfärd i Norden*. Argos förlag AB, Lund.
- Allmänhetens inställning till lantbruket*. (1992) LUI.
- Alsmark, G. (red) (1997). *Skorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*. Studentlitteratur, Lund.
- Alvesson, M. och K. Skoldberg, (1994) *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Studentlitteratur, Lund.
- Andersson, M., C. R. Johansson och I. Nordfeldt (1984). *Lantbrukarnas sociala situation. Lantbrukets psykosociala arbetsmiljö*. Arbetsrapport 3, Psykologiska institutionen, Lund.
- Arbetsmiljöverket (2006). Arbetsskador 2005, preliminära uppgifter. *Arbetsmiljöstatistik Rapport 2006:4*.
- Arensberg, C. (1968, 1937). *The Irish countryman*. American Museum Science Books, The Natural History Press, New York.
- Arnstberg, K-O. (red) (1992). *Etnologisk samhällsforskning*. Studentlitteratur, Lund.
- Aronsson, P. (1994). Bondeidentitet i förändring. I: Larsson B. (red). *Bondens självbild och natursyn*. Nordiska museet, Stockholm.
- Arvidsson, A. (1998). *Livet som berättelse. Studier i levnadshistoriska intervjuer*. Studentlitteratur, Lund.
- Arvidsson, H. (2001) *Hur ser lantbrukare på miljöhusesyner? – en kvalitativ intervjustudie*. Stencil, LRF och SLU, Uppsala.
- Asplund, J. (1970) *Om undran inför samhället*. Argos, Lund.
- Assouline, G. och F. Just (2000) *Making Agriculture Sustainable (MAS). The role of farmers' networking and institutional strategies*. Final report. Danmark, Frankrike, Lettland, Nederländerna och Spanien.

- Atkinson, T., B. Cantillon, E. Marlier och B. Nolan (2002). *Social indicators. The EU and social inclusion*. Oxford University Press, Oxford.
- Bailey, W. R. (1973). *The one-man farm*. United States Department of Agriculture Economic Research Service, Washington DC.
- Barth, F. (red) (1969). *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. Universitetsforlaget, Bergen.
- Becker, H. A. (2001). Social impact assessment. *European Journal of Operational Research*, nr. 128, s. 311-321.
- Bell, M. M. (1994). *Childerley. Nature and morality in a country village*. The university of Chicago press, Chicago och London.
- Bell, M. M. (2004). *Farming for us all. Practical agriculture and the cultivation of sustainability*. Pennsylvania State University Press, University Park.
- Bell, S. och S. Coleman (red) (1999). *The anthropology of friendship*. Berg, Oxford.
- Bell, S. och S. Morse (2008, 1999). *Sustainability indicators – Measuring the immeasurable?* Earthscan, London.
- Berger, J. (1979). *Pig earth*. Pantheon, New York.
- Berger P. L. och T. Luckmann (1966). *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. Anchor Books, Garden City, New York.
- Bergeå, H. L. (2007). Negotiating fences. Interaction in advisory encounters for nature conservation. Diss. *Acta Universitatis Agriculturae Sueciae, Doctoral Thesis No 2007: 130*. Uppsala.
- Berkes, F. och C. Folke (1998). *Linking social and ecological systems. Management practices and social mechanisms for building resilience*. Cambridge university press, Cambridge.
- Berman, M. (1987). *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*. Lund, Arkiv.
- Bjäresten, K. (1992). Yngre bönders sociala krav – och förslag till åtgärder. *Examensarbete nr 13. Lantbrukets informationslära i samarbete med Lantbrukets byggnadsteknik*, SLU, Uppsala.
- Borgström, B-E. och A-K. Ekman (1992). Lantbrukares villkor och värderingar. *Arbetsgruppen lantbruk och samhälle, rapport nr 3*. SLU, Uppsala.
- Bourdieu, P. (1986). *Kultursociologiska texter*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion AB, Stockholm.
- Bourdieu, P. och L. Wacquant (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago University Press, Chicago.
- ”Brittiska familj jordbruk hotas”. 9 juli 2001. *Farmers Weekly*. Storbritannien.
- Brundtland, G. H. (1987). *Our common future*. World Commission on Environment and Development, Oxford och New York.
- Buttel, F. H., O. F. Larson och G.W. Gillespie (1990). *The sociology of agriculture*. Greenwood Press, New York.
- Carleheden, M. (1995). En formell teori om det goda livet – ett diskursteoretiskt förslag. I: Carleheden M. och M. Bertilsson (red). *Det goda livet*. s. 127-152. Brutus Östlings bokförlag, Eslöv.

- Caselunghe, E. och H. Nordström Källström (2008). Indikatorer för social hållbarhet på landsbygden. En översikt av indikatoranvändning för uppföljning av social hållbarhet i policysammanhang med relevans för landsbygdsutveckling i Sverige. Delrapport i utvärdering av lbu-programmets sociala dimensioner. Opublicerat manus. SLU, Uppsala.
- Castle, E. N. (2002). Social capital: An interdisciplinary concept. *Rural Sociology* 67, s. 331–349.
- Ceccato, V., L. O. Persson och E. Westholm. (2000). *Forskning om och för landsbygds- och glesbygdsutveckling*. Rapport nr 11. Kungliga skogs- och lantbruksakademien.
- Chambers, R. och G. Conway (1992). Sustainable rural livelihoods: Practical concepts for the 21st century. *IDS Discussion Paper 296*, Brighton.
- Clifford, J. och G. E. Marcus (red) (1986). *Writing culture. The poetics and politics of ethnography*. University of California Press, Berkeley och Los Angeles.
- Cochrane, W.W. (1958). *Farm prices, myth and reality*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Cohen, A. P. (red) (1982). *Belonging: Identity and social organisation in British rural cultures*. Manchester University Press, Manchester.
- Cohen, A. P. (1995, 1985). *The symbolic construction of community*. Routledge, London och New York.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Harvard University Press, Cambridge.
- Djurfeldt, G. (1994). *Gods och gårdar. Jordbruket i sociologiskt perspektiv*. Arkiv Förlag, Lund.
- Djurfeldt, G. och C. Waldenström (1996). Towards a theoretically grounded typology of farms: a Swedish case. *Acta Sociologica* vol.39, s. 187–210.
- Djurfeldt, G. (1998). Familjejordbrukets sociologi. Porträtt av den svenske bonden före EU-inträdet. *Sociologisk forskning* 1/98.
- Djurfeldt, G och C. Waldenström (1998). Kvinnor i svenskt lantbruk – några professionaliseras men fler marginaliseras. *LÖF* nr 2/1998
- Dodds, S. (1997). Towards a "science of sustainability": Improving the way ecological economics understands human well-being. *Ecological economics*, s. 95–111.
- Dryzek, J. S. (1990). *Discursive democracy. Politics, policy and political science*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ekins, P. och M. Max-Neef (1992). *Real-life economics - understanding wealth creation*. Routledge, London.
- Ekman, A-K. (1985). Gåvan och gengåvan. I: Wallentin, H. (red). *Informell ekonomi i glesbygd*. LT:s förlag, Stockholm.
- Ekman, A-K. (1991). *Community, carnival and campaign. Expressions of belonging in a Swedish region*. Diss. Department of social anthropology, Stockholm.
- Ekman, A-K. (1996). Från stålverk till Sevilapaviljon. Om kultur och historia i en kommunal omvandlingsprocess. Exemplet Hällefors och Grythyttan. I: Ekman, A-K. (red). *Bortom bruksandan. Föreställningar om kultur, historia och utveckling i Bergslagen*. Fritzes, Stockholm.
- European Commission. (1996). The Cork declaration - a living countryside. I: *The European conference on rural development*. Cork, Ireland.
- European Commission (2007). Europeans, agriculture and the common agricultural policy. *Special Eurobarometer 294/ Wave 68,2*.

- Fitzgerald, T. K. (1993). *Methaphors of identity. A culture-communication dialogue*. State University of New York Press, Albany.
- Flora, C. B. (2001). Interactions between agroecosystems and rural communities. I: Edwards, C. A. (red). *Advances in agroecology*, CRC Press, Boca Raton.
- Flygare, I. A. (1999). *Generation och kontinuitet. Familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Upplands Fornminnesförening och Hembygdsförbund, och Diss. Agraria 153. SLU, institutionen för landskapsplanering, Uppsala.
- Flygare, I. A. och M. Isacson (2003). *Jordbruket i välfärdssamhället. 1945-2000*. Natur och Kultur/ LTs förlag, Örebro.
- Flyvbjerg, B. (2001). *Making social science matter - why social inquiry fails and how it can succeed again*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Force, J. E. och G. E. Machlis (1997). The human ecosystem. Part II: Social indicators in ecosystem management. *Society and Natural Resources* (10): 369-382.
- Frykman, J. och O. Löfgren. (1979). *Den kultiverade människan*. Liber, Malmö.
- Frykman, J. (1992). Biografi och kulturanalys. I: Tigerstedt, C., J. P. Roos och A. Vilkkö (red). *Självbiografi, kultur, liv. Levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskap*. Brutus Östlings Förlag Symposium, Stockholm.
- Frykman, J. och N. Gilje (2003). Inledning. I: Frykman, J. och N. Gilje (red.). *Being There. New perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*. Nordic Academic Press, Lund.
- Fåhrus, U. (2000). *Inte religiöst ekologisk...Examensarbete vid institutionen för landskapsplanering Ultuna, SLU, Uppsala*.
- Fägerborg, E. (1999). Intervjuer. I: Kaijser, L. och M. Öhlander. *Etnologiskt fältarbete*. Studentlitteratur, Lund.
- Gaddefors, J. (1996). Reflexion och handling – entreprenörskap i ett kreativt perspektiv. Diss. *Acta Universitatis agriculturae Sueciae. Agraria 12*. Uppsala
- Gasson, R. (1973). Goals and values of farmers. *Journal of agricultural economics*, p 521-542.
- Gasson, R. och A. Errington. (1993). *The farm family business*. CAB International, Storbritannien.
- Gaunt, D. (1983). *Familjeliv i Norden*. Gidlunds, Malmö.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. Basic Books, New York.
- Gerholm, L och T. Gerholm (1989). Om inte kultur fanns, så skulle man behöva uppfinna den. *Nord Nytt*, nr 37.
- Giddens, A. (1997). *Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken*. Daidalos, Göteborg.
- Glaser, B. G. och A. L. Strauss (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Aldine Transaction, New Brunswick.
- Glesbygdsvärkets årsbok 2001. (2001). Glesbygdsvärket, Stockholm.
- Gunnarsdotter, Y. (1999). Svenska bondehushåll på 90-talet och deras roll på landsbygden. SLU *Kontakt* nr 7. SLU, Uppsala.
- Götebo Johannesson, P. (1996). *Mjölk, bär och eterneller. Om genus och tillvarons mångtydighet*. Carlssons bokförlag, Stockholm.
- Habermas, J. (1985). *The philosophical discourse of modernity*. Polity Press, Oxford.

- Habermas, J. (1987). *The theory of communicative action. Volume 2. Lifeworld and system. The critique of functionalist reason*. Polity Press, Oxford.
- Haglind, P. och R. Rylander (1987). Occupational exposure and lung function measurements among workers in swine confinement buildings. *Journal of Occupational Medicine* 29: 904-907.
- Hallgren L. och M. Ljung (2005). *Miljökommunikation*. Studentlitteratur, Lund.
- Hannerz, U. (1993). When culture is everywhere. Reflections on a favourite concept. *Ethnos* 58: 95-111.
- Hansen, K. (1998). *Välfärdens motsträviga utkant. Lokal praktik och statlig styrning i efterkrigstidens nordsvenska inland*. Diss. Historiska media, Lund.
- Hansen, K. (2000). Mellan inordning och motstånd – om formering av lokala identiteter i nordsvenska skogsbygder. I: Johansson E., I. Kaldal och H. Snellman (red). *Skogsliv. Kulturelle prosesser i nordiske skogsbygder*. Historiska Media, Lund.
- Hanssen, B. (1977, 1952). Österlen. *Allmoge, köpstafolk och kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*. Gidlunds, Stockholm.
- Honneth, A. (2000). *Erkännande. Praktisk-filosofiska studier*. Daidalos, Göteborg.
- Hylland Eriksen, T. (2000). *Små platser - stora frågor. En introduktion till socialantropologi*. Bokförlaget Nya Doxa, Falun.
- Höjrup, T. (1983a). *Det glemte folk. Livsformer och centraldirigering*. Institut for europaeisk folkelivsforskning och statens byggeforskningsinstitut, Köpenhamn.
- Höjrup, T. (1983b). The concept of life-mode. A form specifying mode of analysis applied to contemporary Western Europe. *Etnologia Scandinavica*, vol 13, s. 15-50.
- Israel, J. (1979). *Om relationistisk socialpsykologi*. Bokförlaget Korpen, Göteborg.
- Jacob, M. (1999). Hållbar utveckling: Från randobjekt till vetenskapligt begrepp. I: Bruun, H. och T. Gullberg (red). *Humaneologiska perspektiv på människans tillvaro*. Bokförlaget Nya Doxa, Nora.
- Jansen, K. (2000). Labour, livelihoods and the quality of life in organic agriculture in Europe. *Biological agriculture and horticulture* 17, s. 247-278.
- Jansson, I (Flygare). (1984). Böndernas värld. En etnologisk undersökning av det uppländska jordbruket. *Upplandsmuseet Rapport 7*, Uppsala.
- Jansson, S. (1987). *Den moderne bonden. Familj jordbruket i industrisamhället*. Gidlunds, Värnamo.
- Johannisson, B., L-O. Persson och U. Wiberg. (1989). *Urbaniserad glesbygd - verklighet och vision*. Allmänna förlaget, Stockholm.
- Johansson, A. (2005). *Narrativ teori och metod: Med livsberättelsen i fokus*. Studentlitteratur, Lund.
- Johansson, A-K. och S. Stenbacka. (2001). *Sex inflyttningsrika bygder – en intervjustudie*. Glesbygdverket. Stencil
- Johansson, E. (1994). *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*. Kristianstads boktryckeri AB, Kristianstad.
- Jordbruksverket (2002). *Jordbruksstatistisk årsbok 2002*. Statistiska centralbyrån (scb) och Jordbruksverket, Örebro.
- Jordbruksverket (2005). *Jämställdhet inom jordbruket och landsbygden - indikatorer om jämställdhet för EU-stöd*. Jordbruksverket, Jönköping.

- Jordbruksverket (2006a). Sysselsättningen i jordbruket 2005. *Sveriges officiella statistik. Statistiska meddelanden. JO 30 SM 0601*. Jordbruksverket och SCB, Jönköping.
- Jordbruksverket (2006b). *Jordbruksstatistisk årsbok 2006*. SCB och Jordbruksverket, Örebro.
- Keyes, C. L. M. (1998). Social well-being. *Social Psychology Quarterly* 61(2): 121-140.
- Klein, B. (2006). Introduction. I: Kaivola-Bregenhøj, A., B. Klein och U. Palmenfelt (red). *Narrating, doing, experiencing: Nordic folkloristic perspectives*. Finnish Literature Society, Studia Fennica Folkloristica 16, Helsinki.
- Krogh, E. (1995). Landskapets fenomenologi. *Doktor Scientarium Thesis 1995:15*. Norges lantbrukshøgskole, Institutt for økonomi og samfunnsfag, Ås.
- Kvale, S. (1997). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Studentlitteratur, Lund.
- Leeuwis, C. (2004). *Communication for rural innovation. Rethinking agricultural extension* (Third edition). Blackwell Science Ltd, Oxford.
- Lidskog, R. och I. Elander (1999). På väg mot ekologisk demokrati? Demokratiteoretiska responser på den ekologiska utmaningen. I: Amnå, E. (red). *Demokrati och medborgarskap*, SOU 1999:77. Fritzes förlag, Stockholm.
- Lindkvist Scholten, C. (1999). Kvinnors försörjning på landsbygd, exempel från sydöstra mål 5(b) området. *Filosofie licentiatavhandlingar nr. 2*. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi. Lunds universitet. Lund
- Lindström, A. och H. L. Bergeå (2007). Klander, identitet och professionell solidaritet. Analyser av klagomål i möten mellan lantbrukare och naturvårdsrådgivare. I: Engdahl, E. och A.-M. Londén (red). *Interaktion och kontext*. Studentlitteratur, Lund.
- Ljung, M. (2001). *Collaborative learning for sustainable development of agri-food systems*. Diss. Swedish University of Agricultural Sciences, Uppsala.
- Lloyd, S. E., M. M. Bell och G. W. Stevenson (2005). *Unexpected pleasures: Qualities of life of Wisconsin graziers*. International Symposium on Society and Resource Management, Östersund, Sweden.
- Lowe, P., J. Clark, S. Seymour och N. Ward. (1997). *Moralizing the environment; Countryside change, farming and pollution*. UCL Press. London, UK.
- LRF (2005). *Nöjd medlem 2005 "Serviceundersökning bland LRF:s medlemmar"*. LRF, Stockholm.
- LRF (2006). *Lantbruksbarometern*. LRF, Stockholm.
- LRF (2007). *Lantbruksbarometern*. LRF, Stockholm.
- Lundqvist, P. (1991). Må bättre som lantbrukare – synpunkter på den psykosociala arbetsmiljön. *Fakta Teknik, nr 1*. SLU, Uppsala.
- Lundqvist, P., M. Stål och S. Pinzke (1997). Ergonomics of cow milking in Sweden. *Journal of Agromedicine - practice, policy, and research ...interface of human health and agriculture*, vol. 4, nr 1-2.
- Länsstyrelsen i Dalarnas län (2000). Omarronderingarnas effekter på kulturbetingade miljövården. *Rapport 2000:6*. Kulturmiljöenheten, Falun.
- Mauss, M. (1954). *The Gift. Forms and functions of exchange in archaic societies*. Cohen and West Ltd, London.
- Mazetti, K. (1999). *Grabben i graven bredvid*. Alfabeta bokförlag AB, Stockholm.
- McCoy, M. och G. Filson (1996). Working off the farm: Impacts on quality of life. *Social Indicators Research* vol. 37, nr 2, s. 149-163.

- Mead, G. H. (1934). *Mind, self and society - from the standpoint of a social behaviorist*. University of Chicago Press, Chicago.
- Mellström, U. (2001). Teknologi, makt och passion. En diskussion kring maskinella män och maskulina maskiner. I: Ekenstam, C., T. Johansson och J. Kuosmanen. *Sprickor i fasaden. Manligheter i förändring*. Gidlunds förlag, Smedjebacken.
- Milestad, R. (2003). Building farm resilience. Prospects and challenges of organic farming. Diss. *Acta Universitatis agriculturae Sueciae. Agraria*, 375, SLU, Uppsala.
- Nilsson, B. (1999). *Maskulinitet. Representation, ideologi och retorik*. Boréa bokförlag, Smedjebacken.
- Nissfeldt, B. (1991). *Den utrotningshotade bonden. En studie om livsform och hälsa hos lantbrukare i Skaraborgs län*. Mastersuppsats i socialt arbete. Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete, Göteborg.
- Nitsch, U. (1985). Sårbara värden – bonden och det rationella jordbruket. *Fataburen, Nordiska museets och Skansens årsbok 1985*. s. 165-174, Stockholm.
- Nitsch, U. (1990a). Böndernas grundläggande behov. Ur *Gården som arbetsplats. Konsulentavdelningens rapporter. Allmänt 161*. SLU, Uppsala.
- Nitsch, U. (1990b). Bönders motivation i arbetet. I *Forskningsrådsnämndens seminarium "Arbetets etik"*, 12 s. Vadstena.
- Nitsch, U. (1998). *Hållbarhet och komplexa system*, (Stencil 12 s.). Uppsala.
- Nordin, L. (2007). *Man skall ju vara två. Män och kärlekslängtan i norrländsk glesbygd*. Bokförlaget Natur och Kultur, Stockholm.
- Nordström Källström, H. (2001). How changes in farmers' views of quality of life bring about structural changes. *Paper presented at the IFSA conference in Italy in April 2002*, Florens.
- Nordström Källström, H. (2002). Att vara lantbrukare eller inte: En studie av förutsättningar för livskraftigt lantbruk i tre nedläggningsdrabbade områden i Sverige. *Jordbruksverket rapport 2002:10*. Jordbruksverket, Jönköping.
- Olsson, J. (red) (2005). *Hållbar utveckling underifrån*. Nya doxa, Nora.
- Persson, L. (1997). När jordbruket skulle avregleras – en studie av jordbrukspolitik och skånska lantbrukares agerande under 1990-talet. *Rapporter och notiser 145*. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi vid Lunds universitet, Lund.
- Persson, L. O. och E. Westholm. (1994). Europas landsbygd i förändring. *ERU: Rapport 83*.
- Pinzke, S. och P. Lundqvist (2007). Occupational accidents in Swedish agriculture. *Agricultural Engineering Research nr. 13*, s 159-165.
- Povrzanovic, M. F. (2003): Bodily experiences and community-creating implications of transnational travel. I: Frykman, J. och N. Gilje (red). *Being there. New perspectives on phenomenology and the analysis of culture*. Nordic Academic Press, Lund.
- Pretty, J. och H. Ward (2001). Social capital and the environment. *World Development*, vol. 29, nr. 2, s 209-227.
- Proops, J. och D. Wilkinson (2000). Sustainability, knowledge, ethics and law. I: Redclift, M. (red). *Sustainability. Life chances and livelihoods*. Routledge, London.
- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, USA.
- Redclift, M. (red) (2000). *Sustainability. Life chances and livelihoods*. Routledge, London.
- Rothstein, B. (2003). *Sociala fällor och tillitens problem*. SNS förlag, Stockholm.

- Rylander, R., K. J. Donham, C. Hjort, R. Brouwer och D. Heederik (1989). Effects of exposure to dust in swine confinement buildings – a working group report. *Scandinavian Journal of Work Environmental Health* 15: 309–312.
- Salomonsson, A. (1999). Bondeliv. I: Salomonsson, A. (red). *Svenskt bondeliv – Livsform och yrke*. Studentlitteratur. Lund
- Saltzman, K. (1997). En stilla och enfällig landsbygd. I: K. Saltzman och B. Svensson (red). *Moderna landskap*. Bokförlaget natur och kultur. Stockholm.
- SCB, Jordbruksverket, Naturvårdsverket och LRF. (2007). *Hållbarhet i svenskt jordbruk 2007*. Örebro.
- SCB (2004). Social statistics by industry – introducing the social dimension into environmental accounts. *Miljöräkenskaper*. SCB. Örebro.
- Scoones, I. (1998). Sustainable rural livelihoods: A framework for analysis. Institute of Development Studies. *Working paper nr. 72*. University of Sussex, Brighton
- Silvasti, T. (2003). The cultural model of “the good farmer” and the environmental question in Finland. *Agriculture and Human Values*, vol 20, s. 143–150.
- Stake, R. E. (1995). *The art of case study research*. Sage publications, Thousand Oaks.
- Stenseke, M. (1997). Bonden och landskapet; Ågares och brukares relationer till markerna och förutsättningar för en uthållig markanvändning. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner. *Avhandlingar nr 131*. University Press. Lund.
- Stenseke, M. (2001). Landskapets värden – lokala perspektiv och centrala utgångspunkter. *Chorus 2001:1*. Kulturgeografiska institutionen. Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Göteborg
- Strömberg L. G. (1992). Var slutar en sjö? Livsvillkor och naturuppfattning kring Hornborgarsjön 1900–1990. *Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige*, Göteborg.
- Svensson, H (red). (1999). Hur går det för svenskt jordbruk? *Jordbruksverkets rapport 1999:27*. Jordbruksverket. Jönköping.
- Sveriges bönders miljöhygesyn* (2005). LRF, Stockholm.
- Sveriges officiella statistik. Statistiska meddelanden. Prisindex på livsmedelsområdet 1995–2001. Serie: *JO 46 SM 0201*. 17 juni 2002. Jordbruksverket. Jönköping
- Taylor, C. (1999). *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. Daidalos, Göteborg.
- Thelin, A. (1990). *Den sociala miljön och böndernas hälsa*. Lantbrukskonferensen 1990. Gården som arbetsplats – arbetsmiljö, livskvalitet och framtid. Konsulentavdelningen. s. 123–127, SLU, Uppsala.
- Thu, M. K. och E. P. Durrenberg (red). (1998a). *Pigs, profits and rural communities*. State University of New York Press, Albany.
- Thu, M. K. och E. P. Durrenberg (1998b). Justice and equity. I: Thu, M. K. och E. P. Durrenberg (red). *Pigs, profits and rural communities*. State University of New York Press, Albany.
- Trost, J. (1997). *Kvalitativa intervjuer*. Studentlitteratur, Lund.
- Wahss, A. (2001). Intervjuundersökning: Vad tycker lantbrukarna om EU:s miljöstöd? *Rapport 2001:1*. Västergötlands museum, Skara.
- Waldenström, C. (1996). Kvinnans roll i lantbruket – lantbrukare, bondmora, yrkeskvinna eller lantarbetare? *Fakta ekonomi nr 4*. SLU, Uppsala.

- Wallén, G. (1996). *Vetenskapsteori och forskningsmetodik*. Studentlitteratur, Lund.
- Van Maanen, J. (1988). *Tales of the field - On writing ethnography*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Ward, N. och P. Lowe (1997). Economic restructuring, environmental consciousness and farm family succession in Britain. I: Wheelock, J. och Å. Mariussen (red). *Households, work and economic change: A comparative institutional perspective*. Kluwer Academic Publishers, Norwell och Dordrecht.
- Westholm, E. (1992). Mark, människor och moderna skiftesreformer i Dalarna. *Geografiska regionstudier nr 25*. Kulturgeografiska institutionen vid Uppsala Universitet. Uppsala.
- Westlund, H. (2006). *Social capital in the knowledge economy. Theory and empirics*. Springer, Berlin Heidelberg.
- Wiborg, A. (1997). "Nationalism" of rural households? New teams for old tasks in agricultural households. I: Wheelock, J. och Å. Mariussen (red). *Households, work and economic change: A comparative institutional perspective*. Kluwer Academic Publishers, Norwell och Dordrecht.
- Wide, J. (1999). Kvinnor i glesbygd. Om kvinnors förvärvsmöjligheter efter 1950 i fyra glesbygdskommuner i Övre Norrlands inland. *Umeå Papers in Economic History No. 20*. Umeå universitet, Umeå.
- Wittgenstein, L. (1992). *Filosofiska undersökningar*. Thales, Stockholm. (Urspr. (1953). Philosophical investigations. Blackwell, London)
- Wästfelt, A. 2001-01-19. *Dåtida processer – framtida landskap*. Text till agrarhistoriskt seminarium vid SLU, Uppsala.
- Yin, R. K. (1994). *Case study research. Design and methods*. Sage Publications, Thousand Oaks, New Delhi, London.
- Österberg, E. (2007). *Vänskap – en lång historia*. Atlantis, Stockholm.

Bilaga 1: Intervjuguide

Detta var de frågor som jag hade med mig ut på intervjuerna.

Gården

- Hur länge har du varit på gården?
- Vilken produktion?
- Hur många ha?
- Vad har förändrats? Berätta om de viktigaste förändringarna?
- Vad upplever du är bra med din gård, vad är dåligt?

Ekonomi

- Går det ihop sig?
- Skuldsatta över eller under taxeringsvärde?
- Upplevs den ekonomiska situationen som pressande?
- Hur mycket jobbar du/familjen/anställda i företaget?

Nedläggning

- Vad (tror du) bestämmer om bönder blir kvar i jordbruket eller inte?
- Vad tror du andra lantbrukare påverkas av?
- Vad påverkas du själv främst av?
- Vad sätter du värde på i lantbruket?
- Varför är det viktigt?
- Vad är det som är besvärligt med lantbruket?

Social situation och kompetens

- Vilka är de viktigaste nätverken/sociala relationerna för dig som lantbruksföretagare?
- Skiljer sig dessa nätverk/relationer från de som du har mer privat?

- Vilka är de viktigaste källorna för dig att utveckla din gård (sändare av information, etc.)?
- Upplever du att du har tillräcklig kompetens och/eller tillgång till bra kunskap för att utveckla företaget i en positiv riktning?

Övriga frågor

- Vilka är de stora utmaningarna för svenskt jordbruk?
- Vilka möjligheter för en positiv utveckling av svenskt jordbruk ser du?
- Vilka är de största problemen för svenskt jordbruk?
- Hur skulle du vilja beskriva hur det är att vara bonde i Sverige idag (tänk dig en stadsbo)?
- Hur tror du det är att vara bonde i detta område jämfört med övriga Sverige?
- Vad kan/måste göras för att förändra/hantera de problem som finns?

Budskap

- Om du fick möjlighet att förmedla ett eller ett par budskap till jordbruksverket och Sveriges rikspolitiker, vad skulle du säga då?
- Är det något som du tycker jag har glömt eller som du tycker är viktigt som inte tagits upp?